

AUDİT

Təsisçi:

BAKİ BİZNES UNIVERSİTETİ JURNAL 1999-CU İLDƏN ÇIXIR

2017 № 1

BU SAYIMIZDA

AUDİT, UÇOT VƏ STATİSTİKA <i>Hacıyev F.Ş. i.e.d., prof.</i>	
Bazar iqtisadiyyatı şəraitində auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri və metodu.....	3
<i>Аббасова С.А. к.э.н., доц.</i>	
Методические проблемы учёта и анализа затрат на обслуживание основного производства	12
BÜDCƏ, MALİYYƏ VƏ KREDİT <i>İsgəndərov R.Ə. i.e.n., dos., İsgəndərov A.R. i.ü.f.d.</i>	
Maliyyə bazarında qiymətli kağızların iştirakı mexanizmlərinin reallaşdırılması.....	24
<i>Əliyev Ə.İ. dos.</i>	
Bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bəzi məsələləri.....	28
<i>Quliyev Z.Q. i.f.d.</i>	
Vergi siyasəti və iqtisadiyyatda inflyasiya və deflyasiya prosesinin nəticəsi	31
<i>Kərimova G.R. doktorant</i>	
Maliyyə bazarlarının təsnifatı və xarakterik xüsusiyyətləri	42
BAZAR İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ <i>Əhmədov A.T. i.e.d., prof.</i>	
Ərzaq təhlükəsizliyi əhalinin sosial təminatının əsasıdır	47
<i>Babayev Ə.P. i.e.d., prof.</i>	
Müasir iqtisadi nəzəriyyə və innovasiyalı inkişaf	52
<i>Əliyev Ş.T. i.e.d.</i>	
Azərbaycanda strateji yol xəritələrinin gerçəkləşdirilməsində ixrac potensialının artırılması yolları	60
<i>Mahmudova L.F. i.f.d., dos.</i>	
Ali təhsildə innovasiya proseslərinin və rəqabətin xüsusiyyətləri	67
<i>Həsənov İ.C. dos.</i>	
Tikinti sferasında investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin formalaşması	72
<i>Kazımova Ə.X. i.f.d.</i>	
Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının modelləşdirilməsində strateji aspektlər	84
<i>Cəfəri H.Ə. dos.</i>	
Müasir iqtisadi çağırışlar zəminində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının metodoloji aspektləri.....	89
<i>Qəribov A.H. i.f.d., dos.</i>	
Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı məsələləri	96
<i>Холявко Н.И. к.э.н., доц.</i>	
Теоретико – прикладные аспекты формирования информационной экономики.....	103
<i>Pənahov A.M. i.f.d.</i>	
Azərbaycanda turizmin inkişaf istiqamətləri	110
<i>Quliyev R.H. i.f.d.</i>	
Sosial-demokratik modelli ölkələrdə korporativ sosial məsuliyyət	115
<i>İmamquliyeva G.S. doktorant</i>	
Emal sənayesinə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması istiqamətləri	122
<i>Hüseynov T.F. b/müə.</i>	
İnformasiya təminatı və ərzaq təhlükəsizliyi	127
<i>Zeynalova A.T. müə.</i>	
Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində xarici ticarətin iqtisadi asılılıq problemləri	134
<i>Muradova N. müə.</i>	
Azərbaycanda ekoloji tarazlığın dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında rolu	139
<i>Мамедов С. aspirant</i>	
Политические риски на пути привлечения иностранных инвестиций	144
HÜQUQ VƏ İDARƏETMƏ <i>Sadiqov R.F. dos.</i>	
Müəssisənin strateji potensialı və onun inkişafı	149
<i>Məcidov C.A. dis.</i>	
Kommersiya banklarının strateji idarə edilməsi səmərəliliyinin spesifik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi	153

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində 21/I-1999-cu il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir (**Qeydiyyat № B 80**).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10-R) “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na salınmışdır.

Baş redaktor: i.e.d., prof. İ.M.ABBASOV

Məsul katib: i.f.d. A.V.İSGƏNDƏROVA

R e d a k s i y a h e y ə t i:

Z.Ə.SƏMƏDZADƏ i.e.d., prof., AMEA-nın həqiqi üzvü, A.F.MUSAYEV i.e.d., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, S.Y.MÜSLÜMOV i.e.d., prof., S.M.QASIMOV i.e.d., İ.H.ALIYEV i.e.d., prof., Ə.P.BABAYEV i.e.d., prof., S.M.YAQUBOV i.e.d., prof., S.M.SƏBZƏLİYEV i.e.d., prof., İ.A.MƏMMƏDOV i.e.n., prof., Z.M.MƏMMƏDOVA i.e.n., dos., C.B.NAMAZOVA i.e.d., prof.

Redaksiyanın ünvanı: Bakı, H.Zərdabi küç. 88^a, telefon: 431-91-18, 431-79-51
e-mail: relation@bbu.edu.az

«Biznes Universiteti» nəşriyyatı
Ⓑ Biznes Universiteti, 2017

*Hacıyev F.Ş. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT-338

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AUDİTDƏ İQTİSADI TƏHLİLİN MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ METODU

Açar sözlər: Bazar iqtisadiyyatı, hesabatların reallığı, fasiləsizlik fəaliyyəti, işlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, balans metodu, müqayisə metodu, amil metodu, proqnoz metodu.

Ключевые слова: рыночная экономика, отчетность действительности, деятельность непрерывности, оценить эффективность метода бухгалтерского баланса, метод сравнения, метод фактора, метод прогноза.

Keywords: market economy, reporting the reality, continuity activities, assess the effectiveness of the balance sheet method, comparison method, factor method, the forecast method.

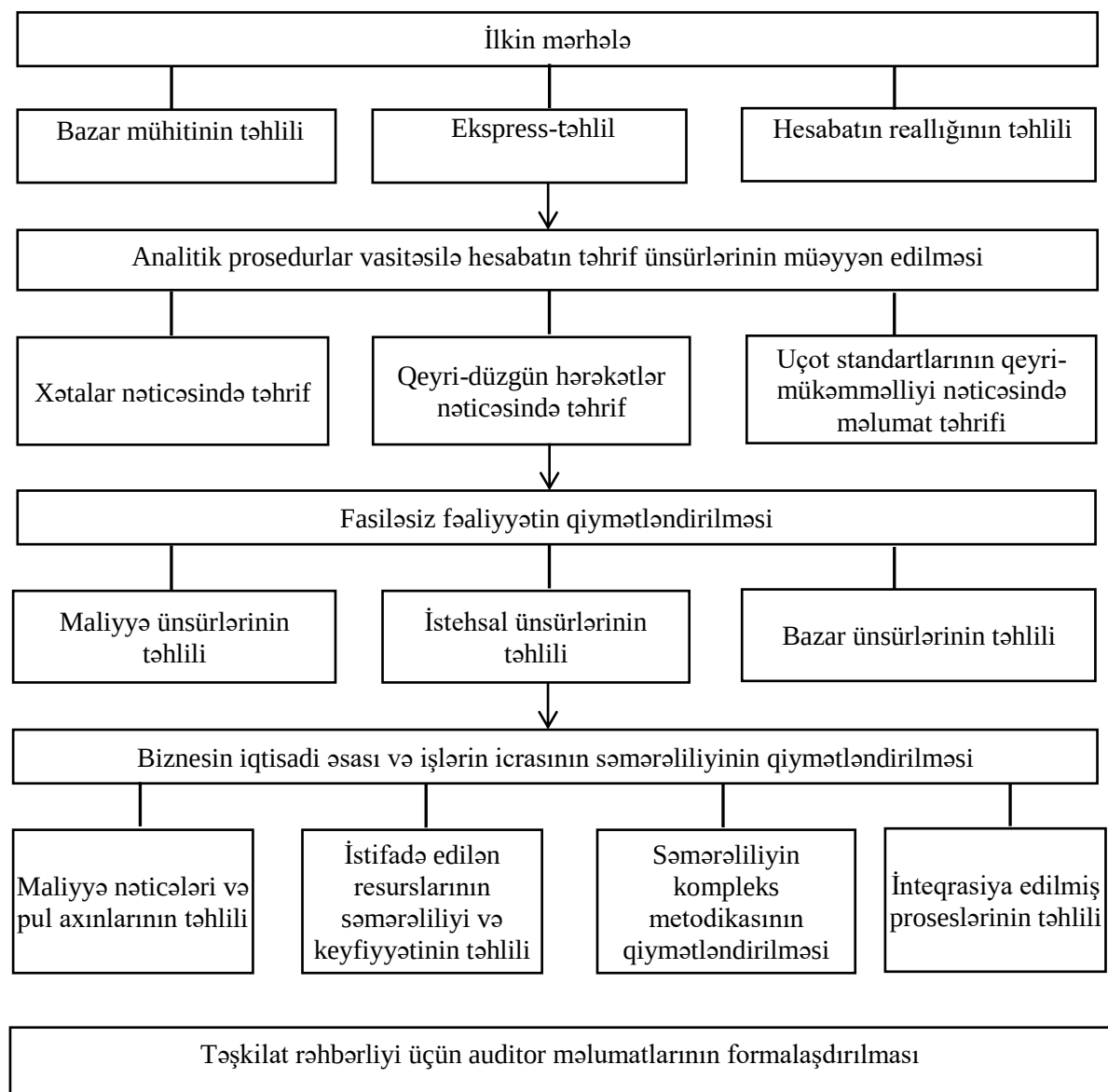
Hazırda region ölkələrində müşahidə edilən iqtisadi problemlər, yaxın Şərqdə gərginliyin artması, dünya iqtisadiyyatında böyük çəkisi olan Çin iqtisadiyyatının artım tempinin enməsi, Avropada borc problem əksər ölkələrin iqtisadiyyatına bu və ya digər dərəcədə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin buna baxmayaraq ölkədə aparılan radikal-iqtisadi islahatların nəticəsində və iqtisadiyyatın lokomotivi olan sahibkarın inkişafı əsasında 2016-cı ildə ümumi daxili məhsul 54,2 milyard manat olmuşdur. Eləcə də, sənaye 1,4 %, qeyri-neft sənayesi istehsalı 5 %, kənd təsərrüfatı 2,6 %, əhalinin pul gəliri 7% artmışdır. Xarici ölkələrə 2477 adda məhsul ixrac edilmişdir. Bu isə, əvvəlki illərlə müqayisədə 15,4 % çoxdur. Bütün bunlar deməyə imkan verir ki, hələ də milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə istifadə olunmamış ehtiyatlar mövcuddur.[5] Bu isə auditə iqtisadi təhlilin əsas mərhələləri olan biznesin formalaşmasına, hesabatların reallığına, fasiləsizlik fəaliyyətinə və rəhbərlərin işinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə bir daha şərait yaradacaqdır.

Auditdə iqtisadi təhlilin əsas mərhələləri təhlili obyekt qismində sənaye təsərrüfat subyektləri əsas götürülüb, bu bir çox parametrlərə görə respublika iqtisadiyyatının sektorlarında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri üçün tipikdir (Bax şəkil 1.).

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı ilin dekabrın 6-da ölkənin perspektiv inkişaf hədəflərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, onların reallaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin istiqamətlərinin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” 2016-cı il 16 mart tarixli sərəncamına uyğun olaraq müvafiq strateji yol xəritəsində göstərilmişdir ki, uzunmüddətli strateji yol xəritəsinin əsas hədəflərindən biri biznesin formalaşması və inkişafıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində biznesin formaslaşmasında təsərrüfat subyektlərinin xarici bazar mühiti öyrənilir, ekspress-təhlil göstəricilər dəyərləndirilir və hesabat formaları təhlil edilir. Müştəri biznesi barədə təsəvvürləri formalaşdırmaq məqsədilə onun bazar mühitini, xüsusən mikroiqtisadiyyatı və aid olduğu sahə mühitini, alıcıları, tədarükçüləri, bazar tutumunu və onun quruluşunu bilməsi zəruridir. Təsərrüfat subyektlərinin ekspress-qiymətləndirmə prosesində aparıcı indikatorların bazar səviyyəsinə müvafiqliyini və səviyyəsini, o cümlədən, xüsusi kapitalın rentabelliyni, əmək ödənişi səviyyəsini, əməyin məhsuldarlığının

səviyyəsini, maliyyə qoyuluşundan gələn gəlirləri, cəlb olunan maliyyə resurslarının orta qiymətini, vergi ağırlığının səviyyəsini, xüsusi kapital və təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin müvafiqliyini dəyərləndirmək tələb olunur. Qiymət göstəricilərinin bazar səviyyəsindən kənarlaşmasına hesabatın qeyri-düzgün aparılmasının, fəaliyyətin fasiləsizliyinin aparılmasının qeyri-zəruriliyinin, həmçinin təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin qeyri-səmərəliliyinin ilkin əlaməti kimi baxılır. Aqreqatlaşdırılmış formaların təhlili vasitəsilə təsərrüfat subyektlərinin əsas iqtisadi göstəricilərinin səviyyə və dinamikasını dəyərləndirmək və bunun əsasında təsərrüfat subyektləri rəhbərliyinin idarəetmə səmərəliyi və biznes uğuru haqqında ilkin rəyi formalaşdırmaq zəruridir. Bununla yanaşı, maliyyə əmsallarının dinamikasının təhlili əsasında yüksək risk zonalarının müəyyən edilməsi və auditor yoxlanışının əsas istiqamətlərinin əsaslandırılması məqsədə müvafiqdir.

Şəkil 1. Auditdə iqtisadi təhlilin mərhələləri.

Bu baxımdan təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətini təsdiqləməyə imkan verməyən problemləri və indikatorlarını aşkar etmək lazımdır. Belə ki, bu göstəricilər təsərrüfat subyektlərində hər hansı problemin mövcudluğunu göstərir: illik hesabat və ötən illərin ödənilməmiş itkilərinin mövcudluğu, cari fəaliyyət üzrə xalis pul vəsaitlərinin çatışmazlığı, vaxtı keçmiş borclarının olması, ödəmə qabiliyyətində olmayan debitorların debitor borclarının silinməsindən dəyən ziyan (əsasən mədaxil), təsərrüfat subyektlərində xüsusi kapital azlığı, nizamnamə kapitalının təsərrüfat subyektlərinin aktivlərindən yüksək olması, məhsulun buraxılış və əsas balans göstəricilərinin kəskin azalması və s. Ekspres-qiyमत nəticələri əsasında ayrı-ayrı hallarda təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinin qeyri-münasibliyi haqqında rəy formalaşa bilər. Lakin ümumilikdə təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinin qeyri-münasibliyi haqqında əsaslı rəy üçün təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini ətraflı, hesab edilən şəkildə öyrənmək tələb olunur.

Ümumiyyətlə fasiləsiz fəaliyyət fərziyyəsinin qiymətləndirilməsi - fasiləsiz fəaliyyətin tətbiqinin mümkünlüyünə şübhə yarada biləcək maliyyə, istehsal və bazar ünsürlərinin öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinin mümkünlüyü ilk növbədə onun həyata keçirdiyi əməliyyatların gəlir səviyyəsindən və iqtisadi subyektin maliyyə resurslarına daxilolma imkanlarından asılıdır. Maliyyə ünsürlərinin öyrənilməsi metodikası biznes fəaliyyətinin iki aspektinin qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş analitik prosedurları əhatə edir.

Bu mərhələnin gedişində öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkünsüzlüyü ilə əlaqədar təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinə təhlükə yarada biləcək problemi birmənalı şəkildə aşkar etmək iqtidarında olan analitik prosedurların istifadəsi zəruridir. Bu mərhələdə fəaliyyətin fasiləsizliyinin mümkünlüyü haqqında rəy formalaşdırmağa imkan verəcək maliyyə ünsürləri tədqiq edilməlidir. Belə çoxsaylı analitik prosedurlar təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinə, qiymətləndirilməsinə yönəldilir. Təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyinin mümkünlüyünü xarakterizə edən maliyyə ünsürlərindən başqa istehsal və bazar ünsürlərində qiymətləndirmək lazımdır. İstehsal ünsürləri özündə təsərrüfat subyektlərinin aparıcı iqtisadi resurslarla - əsas və dövrüyyə kapital ilə, o cümlədən ixtisaslı heyətlə təminatının dəyərləndirilməsini əks etdirir. Bazar ünsürlərinə gəlincə isə yalnız makroiqtisadi mühitin və digər parametrlərin dəyişməsi təsərrüfat subyektlərinin fasiləsiz fəaliyyətinə təhlükə yarada bilər.

Auditdə iqtisadi təhlilin əsas mərhələlərindən birində analitik prosedurlar vasitəsilə hesabatın təhrif əlamətlərinin aşkarlanmasıdır. Bu mərhələdə tətbiq edilən analitik prosedurlar mürəkkəbdir və həmişə hesabatın təhrif faktlarına birmənalı şəkildə ifadə etmir. Hesabatın təhrifinə səbəb maraqlı şəxslərin qeyri-düzgün hərəkəti və uçot standartlarının qeyri-mükəmməlliyi səbəb ola bilər. Bu istiqamətlərin hər biri üçün analitik prosedurların müəyyən kompleksinin olması hesabat göstəriciləri arasındakı əlaqələrin tədqiqi, vergi ağırlığının optimallaşdırılması, təsərrüfat subyektlərinin gəlir və aktivlərin mənimsənilməsinə yönəlmiş hərəkətlərin ilkin əlamətlərinin aşkar edilməsi, uçot standartlarının qeyri-mükəmməlliyi nəticəsində təhrif edilmiş hesabat göstəricilərinin müəyyənəlməsi zəruridir. Təhlilin bu mərhələsində vergi yükünün optimallaşdırılması sxeminin tətbiqi əlamətlərinin aşkarlanması, vergidən yayınma, aktivlərin qeyri-qanuni şəkildə mənimsənilməsi kimi tədqiqatlar təqdim edilir. Bundan başqa, təsərrüfat subyektlərinin məhsuldarlığını və resursların dəyərinin bazar

səviyyəsinə müvafiq olub-olmadığını qiymətləndirmək, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə axınını və vergi ağırlığını təhlil etmək vacibdir.

Hazırda iqtisadiyyatın inkişafı əlaqədar olaraq iqtisadi subyektlərin integrasiya münasibətləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir və bununla əlaqədar olaraq təhlil prosesində fərdi hesabatla əsaslanmaq mümkün deyil. Bu halda, konsolidə edilmiş (birləşmiş) həmçinin tərəfin qabiliyyət xüsusi hesabatların təhlili vacibdir. Bu halda nəticələr fərdi, birləşmiş və ayrılmış hesabatların müqayisəli təhlili əsasında formalaşmalıdır. Təhlil integrasiya proseslərində iştirak edən təsərrüfat subyektlərinin (törəmə, təbəçilikdə olan cəmiyyətlər, birgə fəaliyyətlərinin iştirakçıları), həmçinin vergi güzəştləri olan (satış, alış, istehsalat, lisenziyalı, maliyyə, servis və holding) funksiyalı təşkilatların siyahısının müəyyən edilməsindən başlanmalıdır. Sonra isə təsərrüfat subyektləri sistemlərinin qurulma sxeminin (şaquli, üfüqi) təhlilində diqqət yetirilir. Ümumi biznesin və onun iştirakçılarının kəmiyyət təhlilində aşağıdakı vacib üsullar daxil edilməlidir: aktivlərin, maliyyə nəticələrinin, ümumi biznesə və ona daxil olan təsərrüfat subyektlərinin əsas göstəricilərinin dinamikasının təhlili; balansın, mədaxilin və gəlirin artım templərinin hesablanması vəhdətliliyi. Ümumi biznesin yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri və onun tərkibinə daxil olan təsərrüfat subyektlərinin rolu aşkar edildikdən sonra onun iqtisadi əsaslılığını xarakterizə edən nisbi göstəricilərin yəni gəlirlilik göstəricilərinin, aktivlərin dövriyyəsinin və s. qiymətləndirməsi məqsəduyğundur. Biznesin iqtisadi əsaslılığının kompleks qiymətləndirilməsinə onun investisiya cəlb edilişinin və bazarın qiymətləndirilməsi daxildir. Bununla da qiymətin artımı və gəlir yavaşması üzrə qiymətləndirmələr kontekstində dəyərin artımı biznesin iqtisadi əsaslılığı barəsində nəticə çıxarmağa imkan verir.

Məlumdur ki, aktivlərlə yanaşı maliyyə nəticələri maliyyə hesabatının təhrif edilmiş göstəricilərindən biri hesab edilir. Odur ki, təsərrüfat subyektlərindən aktiv və gəlirlərin bir-birindən asılı olan strukturlara yönəltmək məqsədilə təsərrüfat subyektləri və onun bölmələri arasında bağlanan müqavilələri dəqiq təhlil etmək yolu ilə onun etibarlılığını təsdiq etmək zəruriyyəti yaranır. Belə hərəkətlər hesabatın iqtisadi nöqteyi-nəzərdən etibarsızlığına gətirib çıxarır və maraqlı şəxslərin fəaliyyəti təsərrüfat subyektlərinin uzunmüddətli dövrdə fasiləsiz fəaliyyət fərziyyəsi və biznesin səmərəliliyini minimuma endirir.

Bu mərhələdə qeyd olunduğu kimi vergi ağırlığının həcm və dinamikasının dəyərləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada vergi ağırlığının nisbi göstəricilərini və gəlirin strukturlarının “vergi tutumu”nu öyrənmək, o cümlədən təsərrüfat subyektlərinin vergi ödəmə ağırlığı və bu göstəricilərin perspektivdə dəyişdirilməsi müəyyən rəyi formalaşdırmağa imkan verəcək vergi ödəmələrinin dinamikası və təsərrüfat subyektlərinin əsas vergi bazasının müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır. Bütün bunlar bilavasitə təsərrüfat subyektləri rəhbərliyinin vergi bazasının gizlədilməsi və vergi ödənişlərinin azalması istiqamətində atdığı addımlar kimi dəyərləndirilir, bu da öz növbəsində hesabatın etibarsızlığına gətirib çıxarır. Bunlarla yanaşı olaraq hesabatların etibarlılığını təmin etmək məqsədilə bütövlükdə vergi məəcəsinə 201 dəyişiklik edilib. Məcəlləyə 115 yeni maddə əlavə edilib, 83 maddəyə dəyişiklik edilib, 3 maddə isə ləğv olunub. Ümumiyyətlə bu dəyişikliklər vergi inzibatçılığının, o cümlədən vergi uçotunun təkmilləşdirilməsinə və şəffaflaşdırılmasına, vergi ödəyicilərin hüquqlarının genişləndirilməsinə və vergi yükünün azaldılmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan

Respublikasının prezidentinin fərman və sərəncamları ilə buğdanın idxalı və satışı, buğda unu və çörəyin istehsalı və satışı, quş ətinin satışı isə 3 il müddətində ƏDV-dən azad edilib.[12]

Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərində deyildiyi kimi biznesin iqtisadi əsası və işlərin yerinə yetirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə auditdə iqtisadi təhlilin əsas mərhələlərindən biridir. Bu məqsədlə maliyyə nəticələrinin, pul axınlarının və təsərrüfat subyektlərinin resurslarının istifadə səmərəliliyini tədqiq etmək zəruridir. Bununla belə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə nəticələrinin formalaşmasının əsas mənbələrini qiymətləndirmək lazımdır ki, bunun üçün təsərrüfat subyektlərinin əsas fəaliyyət gəlirlərinə xüsusi diqqət yetirməklə təsərrüfat subyektlərinin mədaxil strukturunu dəqiq öyrənmək lazımdır. Bu mərhələdə onun kredit və investisiya cəlbediciliyi qabiliyyəti xüsusi kapital gəlirliliyini və təsərrüfat subyektləri aktivlərinin standart göstəricilərini təsdiq edə bilər və müəyyənləşdirilmiş məqsəd üçün xüsusi işlənmiş parametrlərindən istifadə edilməsi tələb olunur. Qeyri-maliyyə göstəriciləri, təsərrüfat subyektlərinin istehsal imkanları, maliyyə nəticələri, gəlir indikatorları, resurs vermə göstəriciləri, o cümlədən xərclərə nəzarət göstəricilərinin qeyri-sabit qiymətləri təsərrüfat subyektlərinin gəlirliliyinin təhlükələri kimi xarakterizə edilir.

Təsərrüfat subyektinin idarə olunması üçün auditorda məlumatın formalaşması zamanı təsərrüfat subyektinin iqtisadi mahiyyəti üzrə hesabatın düzgünlüyündə şübhələnməyə vadar edən, həmçinin fəaliyyətin fasiləsizliyinə təhlükəli olan və fəaliyyətinin səmərəliliyini aşağı salan amillər və şəraitlər barəsində qeydlərin olması vacibdir. Ehtimal olunan vəziyyəti düzəltmək (lazım olduğu halda) üçün tədbirlər təklif olunmalıdır.

Qloballaşma şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin kompleks tədqiq edilməsində auditdə iqtisadi təhlilin metodlarından istifadə etmək zəruridir. Azad bazar iqtisadiyyatı şəraitində auditdə iqtisadi təhlilin metodikası bir qayda olaraq iqtisadi təhlilin metodikasına əsaslanaraq iqtisadi subyektlərdə istifadə olunmayan imkanların (ehtiyatların) aşkar edilməsinə yönəldilir. Belə ki, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatının audit yoxlamasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini tənzimləyən ümumi inkişaf planının, istehsalat proqramının, tələb və təklif proqnozlarının reallığı qiymətləndirilir. Bu da təsərrüfat subyektinin cari fəaliyyətinin səmərəliliyinə və perspektiv inkişafına təsir göstərir.

Audit isə baş vermiş iqtisadi proseslər və təsərrüfat əməliyyatlarının reallığı haqqında bizə məlumat verir. Ona görə də, audit vəzifəsini icra edən şəxs nəinki uçot-hesabat işləri bilməli, həmçinin baş vermiş iqtisadi prosesləri, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını müvafiq meyarlar əsasında qiymətləndirməyi də bacarmalıdır. İqtisadi təhlil birbaşa idarəetmə prosesində iştirak etməsə də, bir çox hallarda onu əsas idarəetmə elementləri sırasına daxil etmək olar. Çünki innovasiyanın hazırkı inkişafı, təsərrüfat subyektləri arasında əlaqələrin artması, onların bilavasitə fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin çoxalması idarəetmədə iqtisadi təhlilin istifadə edilməsi zəruriliyini meydana çıxarır. İqtisadi təhlil qəbul edilən qərarların əsası təşkil edir. Başqa sözlə desək, qəbul edilən qərarlarda səhvə yol verilməməsi üçün iqtisadi təhlil imkanlarından istifadə edilməsi vacibdir. İqtisadi təhlil biznes plan göstəricilərinin düzgünlüyünü, onların real xarakter daşmasını təmin etməyə imkan verir. Təsərrüfat fəaliyyətinə düzgün qiymət vermək üçün yalnız iqtisadi təhlildən istifadə etdirilməlidir.

Çünki iqtisadi təhlil ehtiyat mənbələrini meydana çıxarmağa, istehsal prosesinə nəzarət etməyə şərait yaradır. İqtisadi təhlil vasitəsilə təsərrüfat vahidləri arasında əlaqə yaradılır. Bu isə öz növbəsində təsərrüfat subyekti üzrə ahəngdarlığın yaranmasına müsbət təsir göstərir. Məlumdur ki, təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi obyektiv və subyektiv amillərdən, əmək kollektivinin fəaliyyətindən, həmçinin kənar amillərdən asılıdır. Burada da təsərrüfat fəaliyyətinə qiymət vermək üçün obyektiv və subyektiv amillərin təsir dərəcəsini konkret olaraq müəyyən etmək lazım gəlir. İqtisadi təhlil iqtisadi prosesləri və təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarını qruplaşdırır və onların səmərəliliyinə qiymət verir. Bu zaman istehsalın səmərəliliyinə təsir edən mənfəət və müsbət amillər aşkar edilir, ehtiyatlardan və resurslardan istifadə qiymətləndirilir. İqtisadi təhlil vasitəsilə iqtisadi prosesləri, təsərrüfat maliyyə əməliyyatları təhlil edilir və istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələri aşkar edilir.

Milli uçot və hesabat məlumatları əsasında təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətini kompleks qiymətləndirərkən auditdə iqtisadi təhlilin aşağıdakı metodlarından istifadə edilir:

1. Müqayisə metodu. Bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq iqtisadi proses və hadisələri, onları xarakterizə edən göstəricilər müqayisə edilərkən iqtisadi təhlilin ənənəvi metodlarından olan müqayisə metodundan istifadə edilir. Müqayisə yolu ilə ümumi və spesifik iqtisadi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları öyrənilir. Təhlil prosesində təsərrüfat fəaliyyətinin əsasən aşağıdakı vəziyyətləri müqayisə edilir:

- biznes-planın yerinə yetirilmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün plan və faktiki göstəriciləri;
- iqtisadi proseslərin inkişaf tendensiyasını müəyyən etmək üçün cari ilin faktiki göstəricilərini ötən ilin faktiki göstəriciləri ilə;
- məsrəflərə və ehtiyatlara qənaət edə biləcək texnologiyaları tətbiq etmək məqsədilə faktiki göstəriciləri normativ göstəricilərlə;
- təhlil aparılan subyektlərin göstəricilərini qabaqcıl təsərrüfat subyektlərinin göstəriciləri ilə;
- təhlil aparılan iqtisadi subyektlərin göstəricilərinin iqtisadi-riyazi modellərinin göstəriciləri ilə;
- market fəaliyyətinin normativ və faktiki göstəriciləri ilə;
- ən optimal variantı müəyyən etmək üçün idarəetmə qərarlarının müxtəlif variantlarının müdafiəsi.

Müqayisə üçün müxtəlif dövrlərin məlumatlarından istifadə edildiyi zaman müəyyən uyğunsuzluqlar yaranarsa, göstəricilərin birinin digəri ilə əvəz olunması yolu ilə düzəliş aparmaq olar.

Qeyd olunan göstəricilərin müqayisəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- qiymət dəyişikliyinə təsirin aradan qaldırılması;
- keyfiyyət göstəriciləri müqayisə edilən zaman məhsulun həcmində və çeşidində fərqlərin təsirin aradan qaldırılması;
- müqayisə edilən göstəricilərin eyni hesablama metodikasına gətirilməsi;
- müqayisə edilən vaxt dövrlərin eyniliyi;
- mövsümi xüsusiyyətlər;

- ərazi fərqlənmələrinin aradan qaldırılması.

2. Amilli təhlil metodu. Ümumiyyətlə amilli təhlil dedikdə təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin nəticə göstəricilərinə ayrı-ayrı amillərin təsirinin kompleks və sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi başa düşülür. Amilli təhlil riyazi-statistik metodlarına əsaslanır. Təhlilin bu növü eyni zamanda reqresiyalı təhlil də adlandırılır. Bu təhlil metodunun köməyi ilə istər böyük və istərsə də kiçik müşahidələr əsasında kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə ayrı-ayrı amillərin təsirinin öyrənilməsi və bunların məcmusunun müfəssəl qiymətləndirilməsi nəticəsində təsərrüfat subyektinin iqtisadi göstəriciləri haqqında obyektiv vəziyyəti müəyyən edilir.

Amilli təhlildən texniki-iqtisadi məsələlərin həllində, əməyin stimullaşdırılmasında, avadanlıqların yüklənməsi və onların istifadə edilməsi səviyyəsinin müəyyən edilməsində, istehsal prosesinin təşkilinin öyrənilməsində, texniki vəsaitlərin konstruksiyasının təkmilləşdirilməsində, maya dəyəri (iş və xidmət), fondverimi, material tutumu, əməktutumu, mənfəət, rentabellik və investisiya tutumu göstəricilərinə təsir edən bir çox amillərin təsir dərəcəsinin eyni vaxtda müəyyən edilməsində və s. geniş istifadə olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində amilli təhlilin başqa formalarından da determinləşdirilmiş (funksional) və stoxastik (korelyasiya), birbaşa (deduktiv) və dolay (induktiv), birpilləli və çoxpilləli, statistik və dinamik, retrospektiv və perspektiv (proqnoz) istifadə edilir.

3. Balans metodu. Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki qrup iqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqələrini və təsirini müəyyən etmək, istehsalın səmərəliliyini yüksəltmək üçün daxili ehtiyatları aşkara çıxartmaq məqsədilə balans metodu tətbiq edilir. Bu metod mühasibat uçotunun və planlaşma təcrübəsində geniş yayılmışdır. İqtisadi təhlildə balans metodundan istifadə edildikdə ayrı-ayrı göstəricilər arasındakı əlaqə müqayisə edilən göstəricilər üzrə aparılan riyazi hesablamaların nəticələrinin bərabərləşdirilməsi yolu ilə müəyyən edilir.

Milli iqtisadiyyatın başqa sahələrindən fərqli olaraq sənayedə fəhlələrin iş vaxtından, dəzgah və avadanlıqlardan, nəqliyyat vasitələrindən istifadənin, xammal və materialların hərəkəti və onlardan istifadənin, maliyyə nəticələrinin, maliyyə vəziyyətinin və təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin digər sahələrinin təhlilində bu metoddan istifadə olunur.

Bu metodu tətbiq etmədən təsərrüfat subyektlərində əsas və dövriyyə kapitalının hərəkətini və buna müvafiq olaraq onların əmələgəlməsi mənbələrinin dəyişməsinə düzgün qiymətləndirmək olmaz. Bir qayda olaraq, əsas və dövriyyə kapitalından istifadə, dövriyyə kapitalının dövriyyə sürəti, təsərrüfat subyektinin bank krediti ilə təmin edilməsi, kreditdən istifadənin vəziyyəti, təsərrüfat subyektinin ödəmə qabiliyyəti, debitor və kreditorların vəziyyətinin təhlili yalnız mühasibat balansı və başqa hesabat məlumatlarına əsaslanır. Bu, əsasən ondan irəli gəlir ki, mühasibat balansında təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətini əks etdirən bütün göstəricilər bir-birilə dəqiq əlaqələndirilmiş olur.

İqtisadi məlumatların düzgünlüyünə məntiqi nəzarət iqtisadi göstəricilər arasında müəyyən edilmiş səbəb-nəticə əlaqələrin əsasında hesabatın düzgünlüyünün qiymətləndirilməsini tələb edir. Məsələn, vəsaitlərin, xüsusilə elektrik enerjisinin məsrəfi, məhsulun buraxılmasının həcmi və istehsalat gücünün yüklənməsi səviyyəsi əsasında məhsul hasilatını müəyyən etmək olar.

4. İqtisadi təhlilin əsas metodlarından biri də situasiyalı təhlil və proqnoz metodudur. Bu metodun əsasında vəziyyətin inkişafının müxtəlif variantlarını nəzərə alaraq sistemin inkişafını proqnozlaşdırmağa imkan verən ehtimal və qəti (determin) müəyyən edilmiş əlaqələrin formalaşdırılan modelləri durur.

Təhlil işlərində bu əlaqələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəllər təhlil əsasən illik hesabat əsasında aparılırdı. Bu qaydada aparılmış retrospektiv təhlili amerikalılar «ölümündən sonra» həyata keçirilən təhlil adlandırırlar. Belə bir təhlil subyektlərin gələcəkdə təsərrüfat- maliyyə vəziyyətinin necə olacağını müəyyən etməyə imkan vermir.

Ona görə də situasiyalı təhlili həyata keçirmək üçün retrospektiv təhlillə bərabər operativ, təsərrüfatdaxili və tematik təhlil metodlarından da istifadə edilməli və onlar mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir. Mövcud situasiyaları nəzərə almaqla metodikanın təkmilləşdirilməsi üç şərtə cavab verməlidir:

1. Təşkilat və təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin gündəlik və uzunmüddətli tələbatına cavab verməlidir;
2. Real vaxt rejiminə riayət etməklə təhlil olunan dövrün qısaldılması ilə qoyulmuş suala düzgün cavab verilməsi;
3. Qeyri-müəyyənlik, risk və konfliktlər şəraitində fəaliyyətin proqnozlaşdırılması variantının pozisiyasına.

Qeyd olunan şərtləri nəzərə almaqla situasiyalı təhlilin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi iqtisadi təhlilin perspektiv inkişafına sanballı tövhə ola bilər.

Bu metoddan proqnozlaşdırma işlərinin aparılmasında geniş istifadə edilir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, Qanun, 1994.
2. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətlərinin təsdiqi və bundan irəli gələn məsələlər haqqında” sərəncamı. Bakı, 16 mart 2016-cı il.
3. Abbasov İ.M. Audit. Dərslik, Bakı, “Elm” 2009.
4. Audit i.e.d., prof. V.T.Novruzovun elmi redaktəsi ilə. Dərs vəsaiti. Bakı, 2001.
5. Hacıyev F.Ş. Azərbaycan Respublikasında innovasiyalı sahibkarlıq fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi. Əmək və Sosial Problemlər. Elmi əsərlər toplusu, №2 (17)\2016.
6. Hacıyev F.Ş. , Əliyev Ş.H. Audit, Dərs vəsaiti, Bakı, “İndiqo”, 2012. – 346 s.
7. Kazımov R.N., Namazova C.B. Praktiki audit. Dərslik, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012. – 246.
8. Namazova C.B. Audit. Dərslik. “CBS”. Bakı – 2012. 292 s.
9. Суйц В.П. Аудит. Учебник - М.: Высшее образование, 2007.
10. Адаев Ю.В. Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит: Учебное пособие - Пенза, 2008.
11. Баригольц С.Б., Мельник М.Б. Методология экономического анализа деятельности хозяйствующего субъекта: Учеб. пособие.-М.: Финансы и статистика, 2003-240 с.
12. “Xalq qazeti”, 27 dekabr 2016.

*Hacıyev F.Ş. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ AUDİTDƏ İQTİSADI TƏHLİLİN MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ METODU

Məqalədə "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri"ndə göstəriləndiyi kimi strateji yol xəritəsinin əsası olan biznesin formalaşması və inkişafı, hesabatların reallığı, fasiləsizlik fəaliyyəti və görülmə işlərin səmərəli qiymətləndirilməsi məsələlərinə baxılmışdır.

Məqalənin sonunda bazar iqtisadiyyatı şəraitində təşkilatın təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks tədqiq edilməsində balans metodu, müqayisə metodu, amilli metod, proqnoz metodundan istifadə edilmişdir. Bunlar təsərrüfat subyektlərində istifadə olunmayan daxili ehtiyatların aşkar edilməsinə tam şərait yaratmış olacaqdır.

*Гаджиев Ф.Ш. д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

МЕТОДЫ И ЭТАПЫ ЭКОНОМИЧЕСКИХ АНАЛИЗ В АУДИТЕ В УСЛОВИЯХ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье "Стратегический план для ключевых отраслей экономики народного хозяйства и основных тенденций", как показано в формировании и развитии стратегической дорожной карты, которая является основой бизнеса, отчетности реальность, эффективно оценивать работу, проводимую в деятельности непрерывности и проблемы были решены.

В конце статьи в условиях рыночной экономики и экономической активности используется в изучении балансового метода, метода сравнения, метод фактора, метод прогнозирования. Эти объекты будут способствовать выявлению внутренних ресурсов.

*Hajiyev F.Sh. prof.Dr.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

MARKET AND ECONOMIC CONDITIONS OF PHASES AND AUDIT METHOD, ECONOMIC ANALYSIS

In his article "Strategic Plan for key sectors of the economy, the national economy and basic trends", as shown in the formation and development of a strategic roadmap, which is the foundation of business accountability reality effectively evaluate the work done in the continuity of activities and problems have been solved. At the end of the article in a market economy and economic activity in the study of the complex balance method, comparison method, factor method used prediction method. These objects will be helped to identify internal resources are not used.

*Аббасова С.А. к.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

УДК - 338; 311.216; 336.717.6; 657

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УЧЁТА И АНАЛИЗА ЗАТРАТ НА ОБСЛУЖИВАНИЕ ОСНОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Açar sözlər: xərclərin təsnifatı, köməkçi istehsalatların xərcləri, analitik uçot, sintetik uçot, xərclərin bölüşdürülməsi, uçotun normativ-sifariş metodu, xərc normalarından kənarlaşmalar.

Ключевые слова: классификация затрат, затраты вспомогательных производств, аналитический учёт, синтетический учёт, распределение затрат, позаказно- нормативный метод учёта, отклонения от норм расхода.

Key words: classification of costs, analytical accounting of indirect manufacturing costs, distribution of costs, tailored-standard accounting method, deviations from the norms of the expense.

16 марта 2016 года Президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым были утверждены «Главные направления стратегической дорожной карты национальной экономики и основных секторов экономики», согласно которым приоритетными направлениями экономического развития республик и в ближайшем десятилетии будут нефтяная и газовая промышленность (включая химическую продукцию); переработка сельскохозяйственной продукции; тяжелая промышленность, машиностроение и производство потребительских товаров на уровне малого и среднего бизнеса Азербайджана [1]. Интенсивное развитие каждого из секторов, включённых в дорожную карту, возможно при максимальном использовании научных достижений. Здесь одну из важнейших ролей играет улучшение системного управления производством, и, что особенно актуально, решение в комплексе взаимосвязанных задач, стоящих, в этой связи, перед экономиками предприятий. Эффективное решение этих задач во многом зависит от организации таких функций управления как учёт и анализ основного и вспомогательных производств, имеющихся, как правило, на многих крупных добывающих и перерабатывающих предприятиях. Их деятельность в существенной степени определяется слаженной и ритмичной работой вспомогательных производств, силами которых осуществляется значительный объём работ по обслуживанию основного производства.

Отметим, что сегодня отечественные товаропроизводители находятся в сложной ситуации. Выживание на рынке в условиях начинающегося экономического кризиса, девальвации национальной валюты, продолжающейся инфляции и пр. требуют от них максимального ресурсосбережения и сокращения затрат на всех стадиях управления производством, в том числе и вспомогательным, обуславливая дальнейшее возрастание его влияния на результативность деятельности всего предприятия. Важное значение вспомогательных производств в экономии затрат обусловлено прежде всего тем, что их удельный вес (затрат) в себестоимости продукции существенен и в добывающих, и в перерабатывающих отраслях (более 20% в себестоимости промышленной продукции, а

в отдельных отраслях - почти 50%) [2]. Отсюда, экономия материальных, трудовых и финансовых затрат вспомогательных производств представляет собой крупные резервы снижения себестоимости выпускаемой продукции. Для выявления и приведения в действие этих резервов и систематического обеспечения менеджмента оперативной и полной информацией о затратах и результатах на всех уровнях управления, нужен комплексный организационно-экономический механизм снижения затрат, возможный в системе управленческого учёта и анализа.

Как показал библиографический обзор в предметной области, несмотря на то, что определённые теоретические и методические аспекты управленческого учёта и анализа затрат рассмотрены в трудах Азербайджанских ученых, тем не менее, исследований по управлению производственными затратами в отечественном учете мало. Целый ряд имеющих теоретическое и практическое значение проблем по организации учета, распределения и анализа затрат вспомогательных производств предприятий различных сфер деятельности, с учётом влияния особенностей технологии производства и факторов внешней среды, почти не исследован. Такая ситуация приводит к возникновению методических, технологических, организационных, финансовых проблем учёта и анализа. Как следствие, на практике большинство промышленных предприятий встречается с рядом сложностей при управлении затратами на обслуживание основного производства, что объясняется слабой организацией учёта этих затрат; дублированием информации по затратам несколькими службами (подразделениями). Это мешает своевременному выявлению отклонений, нарушений и их виновников. Поэтому во главу угла встаёт необходимость и целесообразность дальнейшего исследования методики учета для построения более глубокой и полной системы формирования информации о расходах вспомогательных производств, что обуславливает актуальность темы статьи.

Виды и функции затрат на обслуживание основного производства и факторы обеспечения рациональной организации их учёта. Важнейшее направление совершенствования методики бухгалтерского учета заключается в обеспечении единства терминологии, осмыслении специфики объектов учета, в данном случае, типичных особенностей затрат на обслуживание основного производства (далее – вспомогательных производств). Для исследования их характерных особенностей и выявления сущности происходящих здесь бизнес-процессов, рассмотрим *трактовки разных авторов* понятия «вспомогательное производство».

1) «Вспомогательные производства представляют совокупность цехов и других подразделений предприятия, занятых обслуживанием основного производства, выполнением работ для него и оказанием ему услуг» [3].

2) «Под вспомогательным производством понимается производственная деятельность предприятия, необходимая для обслуживания основного производства и непрерывного выпуска продукции». [5].

3) К затратам «вспомогательных производств относятся затраты на производство различных видов энергии..., обслуживание транспорта, ремонт основных средств, изготовление инструментов, запчастей, строительных конструкций и деталей... и пр. [6].

4) «Вспомогательные производства – это структурные внутренние подразделе-

ния предприятия, назначение которых обслуживание основного производства» [7].

Как видим, представленные трактовки понятия «вспомогательное производство» дают возможность систематизировать данную дефиницию в зависимости:

- от свойств (первое определение);
- вида производственной деятельности (определение);
- состава (третье определение);
- *структур* вспомогательных производств (*четвертое определение*).

Вспомогательные производства влияют на повышение эффективности, качества и *результативность финансово-хозяйственной деятельности промышленного предприятия*, что проявляется в следующем:

- во-первых, путём использования технически более прогрессивных инструментов и тары, повышения уровня обслуживания, ремонта и модернизации оборудования увеличивается производительность труда персонала, повышается качество и снижается себестоимость продукции в основном производстве;
- далее, с помощью мер, реализуемых вспомогательными производствами по увеличению стойкости инструментов, улучшению энергоснабжения, качества ремонта уменьшается расход энергии, тары, износ инструмента в основном производстве – в итоге образуется экономия затрат на производство основной продукции;
- наконец, внедрение прогрессивных методов технологии и организации вспомогательных производств способствует снижению себестоимости их продукции и услуг, что тоже направлено на уменьшение расходов основного производства.

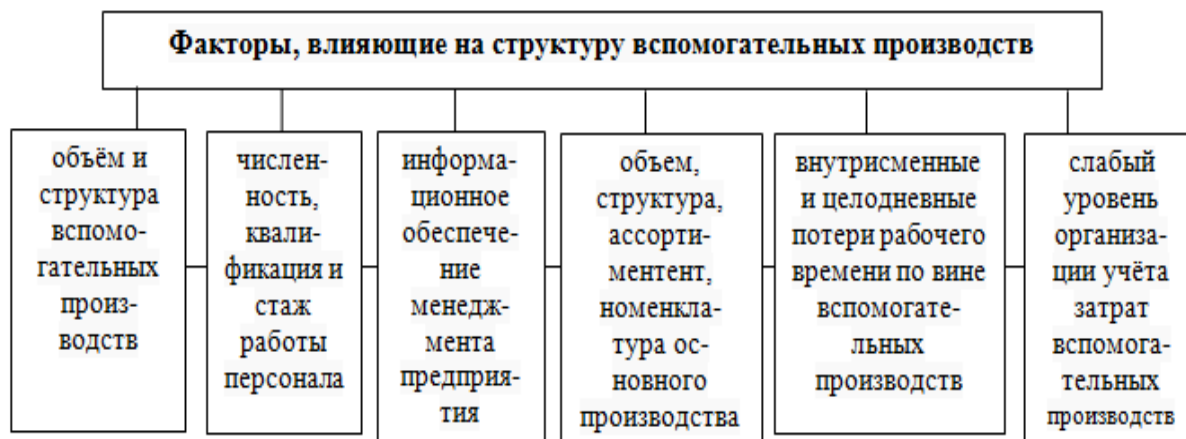

Рис. 1. Внутренние (организационные) факторы, влияющие на структуру вспомогательных производств.

Равномерная и организованная работа основного производства также влияет на затраты вспомогательных производств, что указывает на необходимость учитывать взаимную связь основного и вспомогательного производств при организации их учёта и анализа, оценивать влияние факторов и условий формирования затрат вспомогательных производств. На рис. 1. представлен систематизированный перечень внутренних факторов, на которые следует ориентироваться при обосновании рекомендаций по совершенствованию учета и анализа вспомогательных производств.

Таблица 1.

Виды вспомогательных производств и их важнейшие функции

Виды вспомо- гательных про- изводств	Структурные подразделения	Основные функции
Инструментальное	инструментальные и модельные цехи, участки штампов, пресс-форм	Изготовление, ремонт и восстановление инструментов, приспособлений, штампов, моделей, услуги другим цехам
Ремонтное	ремонтные цехи, ремонтно-механические, ремонтно-строительные, электроремонтные цехи, участки нестандартного оборудования, контрольно-измерительных, смазочных и обтирочных материалов	Монтаж, строительство, ремонт и обслуживание зданий, сооружений и оборудования, заготовка нестандартного оборудования, производство запчастей
Энергетическое	котельные, электроцехи; водонасосные цехи; азотные, холодильные станции и цехи; цехи и участки газо- и мазутоснабжения	Производство электро- и теплоэнергии, газа, водоснабжение, ремонт и обслуживание энергосетей и установок, освещение рабочих мест
Транспортное	автотранспортные цехи и участки, крановое хозяйство; цехи и участки электрокар, эксплуатации подъездных путей, контейнерное хозяйство	Доставка сырья, материалов на склады, их перемещение между рабочими местами, цехами и участками, продукции из цехов на склады и отгрузка ее покупателям.
Тарное	тарные цехи и участки	Производство и ремонт тары

Чтобы наладить ритмичную организацию учёта и управления вспомогательными производствами целесообразно группировать их по признакам: видам вспомогательных производств, структурным подразделениям, функциям (см.табл. 1). Рекомендуемая классификация вспомогательных производств позволит более рационально организовать учет по видам производства, работ и услуг, заказам, изделиям.

Исходя из представленных выше положений, следует дальше развивать теоретико-методические подходы к обоснованной организации учёта и анализа затрат вспомогательных производств, позволяющие формировать надёжную и точную информацию для обоснования принимаемых решений.

Особенности затрат вспомогательных производств как объекта учёта и анализа. Расходы вспомогательного производства на выпуск основной продукции (работ и услуг) включаются соответственно в себестоимость различных видов изделий основного производства. Специфика производств воздействуют на планирование и учёт, исчисление себестоимости продукции и анализ работы вспомогательных производств. К основополагающим моментам постановки учёта затрат промышленных предприятий относятся установление структуры основного и вспомогательного производства организации, грамотная организация аналитического и сводного учёта затрат, избрание объектов и методов калькулирования себестоимости продукции, улучшение нормативной базы, которая, как показывает практика, сегодня отстаёт от современных требований. От этого, в решающей степени, зависит правильность расчёта себестоимости единицы продукции. Чтобы подытожить данные о затратах и выпуске продукции, работ и услуг вспомогательными производствами в новом Плане счетов бухгалтерского учета

[13] предусмотрен счет 202 «Производственные затраты», субсчет 8 «Расходы по обслуживанию производства» (неравноценная замена счета 23 «Вспомогательные производства» старого Плана счетов!), «предназначенный для производств, которые являются вспомогательными (подсобными) для основного производства организации. Этот счет используется для учета затрат производств, обеспечивающих изготовление инструментов, штампов, запасных частей; строительных деталей, конструкций» [8].

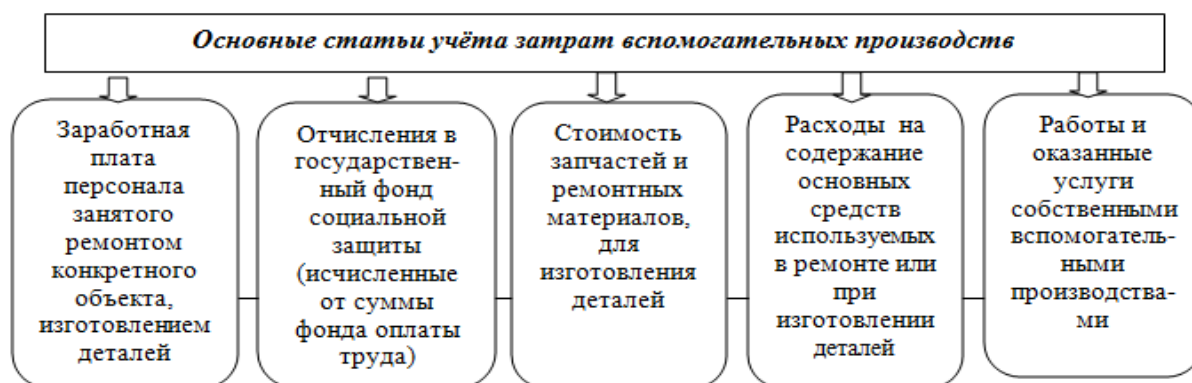

Рис.2. Организация учёта затрат вспомогательных производств

Стоит особо подчеркнуть, что в новом Плане счетов бухгалтерского учёта для коммерческих организаций, в противоположность старому Плану, не предусмотрены отдельный счет и субсчета по вспомогательным производствам, что, по нашему мнению, обедняет учётную теорию и практику и усложняет учёт, калькулирование и анализ затрат. Например, в практике зарубежных предприятий участок учета затрат на обслуживание производства – это часть управленческого учета, «который позволяет планировать, контролировать, управлять и оценивать деятельность организации в целях оптимизации ее финансовых результатов» [9]. Наличие обособленного синтетического счета позволило бы открывать субсчета, или при учёте этих производств на субсчете – открыть субсчета второго порядка, а, исходя из своеобразия вспомогательных производств, еще и ведение аналитического учёта по объектам калькулирования и статьям затрат. Чтобы исчислить себестоимость изделий (работ, услуг) организуется учет затрат по всем видам вспомогательных производств по следующим статьям (см.рис.2). Затраты вспомогательных производств целесообразно распределить на прямые и косвенные и учитывать имеющиеся здесь потери от брака. Отметим, что конкретная номенклатура расходов, обозначенных как прямые, в нашем бухгалтерском законодательстве не определена. Поэтому промышленные предприятия, формируя учетную политику, сами устанавливают, какие расходы относятся к прямым [4]. Прямые затраты рекомендуется классифицировать в журнале учета затрат на аналитических счетах по видам ремонтов и выпускаемым изделиям, согласно ведомостям неисправностей машин, лимитно - заборных карт, накладных. С целью оперативного воздействия на ход выполнения плановых заданий в цехах вспомогательных производств имеет смысл широко внедрять оперативный учёт и анализ затрат. Для этого необходимо разработать соответствующие регистры, показатели, сроки и методику отнесения их на результаты деятельности цехов. **Организация учета и анализа затрат инструментальных цехов.** Все выполняемые инструментальными цехами работы делятся на следующие виды:

- изготовление специального и универсального инструментов;
- производство запасных частей к оборудованию;
- изготовление усовершенствованных специальных приспособлений;
- текущий ремонт и восстановление инструмента;
- услуги другим цехам [6, 8].

Организационная структура инструментальных цехов промышленных предприятий, разнообразие номенклатуры изготавливаемого инструмента обуславливают особенности планирования, учёта и анализа производственной деятельности в этих цехах. Если учет затрат ведется в цехах специнструментов, то применяют позаказный метод, согласно заранее составленным сметам. В цехах обычных инструментов возможна организация комбинированного метода учёта – нормативно-позаказного.

Отметим, что организация учёта материалов зависит от их роли в производственном процессе. Проведённые исследования показывают, что в инструментальных цехах, например, машиностроительных предприятий слабо поставлен предварительный контроль получения материалов и снабжения ими рабочих мест. Как правило, отпуск материалов, полуфабрикатов в цеха сверх норм, а также расход на брак, результаты замены одного материала другими не оформляются в бухгалтерии специальными документами, регистрирующими возникшие отклонения. Это вызывает неясность в вопросах расходования материалов, затрудняет их оперативный анализ. К числу недостатков следует отнести также и то, что здесь не составляются отчёты об использовании материалов за месяц, отсутствует номенклатура причин и виновников перерасхода материала. Отсутствие учёта материалов, оставшихся в незавершённом производстве и их расхода на выпуск материала по норме и фактически, резко снижает возможность осуществления контроля.

Отпуск основных материалов с общезаводских складов в инструментальный цех производят по лимитным картам. Полученные цехом материалы рекомендуется не списывать сразу на затраты производства, а отражать в бухгалтерском учёте как внутреннее перемещение и учитывать на балансовом счёте 201 «Сырье и материалы» по ведомости № 10 к журналу - ордеру №10. Применение лимитных карт значительно сокращает количество первичных документов, регистрирующих отпуск материалов. Лимитные карты выписывают, в основном, на каждое наименование, сорт и размер материалов, идущих на производство определённой группы инструментов. Практически же резонно выписывать лимитные карты на одно наименование материала, идущего на все изготавливаемые инструменты.

Отклонения от норм расхода материалов могут быть обусловлены отличительными качествами сырья и материалов, нормирования их расхода, технологии приготовления оснастки и пр. Учёт обнаруженных отклонений от норм в использовании материалов цехом может осуществляться способами документирования, партионного раскроя материалов и инвентарным методом [2,3]. Способ документирования применяют для обнаружения отклонений от норм расхода материалов из-за замены материалов и расхода выше нормы.

Чтобы регулярно определять отклонения от норм в расходовании дорогих и уникальных материалов следует, по нашему мнению, пользоваться методом партионного раскроя материалов. В этом случае можно выявить отклонения от действующих норм расхода по каждой партии раскроенного материала. Умножив нормы расхода материалов на число изготовленных деталей определяют нормативный расход материалов, с которым сопоставляют фактический расход и рассчитывают отклонения от норм.

В инструментальных цехах, характеризующихся мелкосерийным производством, обычно изготавливают много видов технологической оснастки, на них расходуются одни и те же материалы. При позаказном методе учёта поступающие из склада материалы одних и тех же профилей и марок, предназначенные для изготовления нескольких изделий, в цехе практически не разграничиваются по изделиям. Подобный обезличенный учёт материалов в производстве приводит к неточному расчёту фактической себестоимости изготовленного цехом инструмента, в результате - информация такого учёта превращается в малоприменимую для пользователей. Можно рекомендовать относить стоимость использованных материалов в инструментальном цехе на себестоимость выпущенных инструментов пропорционально нормативному расходу материалов. И в конце месяца кладовщик должен составлять отчёт об использовании материалов (см. табл.2 – данные условные).

**Ведомость распределения материалов в инструментальном цехе
машиностроительного завода за февраль 2017 года**

Таблица 2.

В дебет сч. 202 «Производственные затраты», субсчёт 2028 «Расходы производственного характера на обслуживание (вспомогательные расходы)»	№ участ-ка	№ заказа или статья затрат	наименование инструментов	С кредита счета 201 "Сырье и материалы» (в тыс.ман.)							
				сырье		покупные полуфабрикаты		запасные части		всего материалов	
				по нормам	отклонение	по нормам	отклонение	по нормам	отклонение	по нормам	отклонение
	01	1001	Плашки	380	+18	-	-	-	-	380	+18
	01	1002	Свёрла	35	-	-	-	-	-	35	-
	02	1003	просечи	3105	+127	692	+16	--	--	3797	+143

Для упрощения учётной работы транспортно-заготовительные расходы, относящиеся на израсходованные материалы во вспомогательном производстве, расходы на содержание и эксплуатацию оборудования и цеховые расходы целесообразно списывать на счёт 202 «Производственные затраты».

Как показывает практика, в инструментальных цехах значительно реже, чем в цехах основного производства, применяют документы, фиксирующие отклонения от норм по заработной плате, что затрудняет контроль и анализ расхода зарплаты. Между тем, организация управленческого учёта отклонений от норм по заработной плате, с установлением номенклатуры причин (неисправность оборудования инструментов, несоответствие материалов, отсутствие электроэнергии, пара, газа и др.), послужит хорошим подспорьем для детального анализа каждого из выявленных отклонений.

Для учёта и распределения заработной платы рабочих-повременщиков целесообразно применять нормированные наряды, которые помогут выявить и учесть возникающие отклонения между фактически начисленной суммой и нормативами на выполненные работы. Важно распределять заработную плату, отнесённую в дебет счёта 202 «Производственные затраты» (субсчёт 202-8), по группам инструментов и видам работ. Каждой группе инструментов следует присвоить определённый шифр, а заработную плату отнести на изделия инструментального цеха по действующим нормам и отклонениям от норм (см. табл. 3 – данные условные).

В процессе осуществления учёта и контроля особое внимание надо обращать на недопущение непроизводительных расходов, при учёте которых устанавливают их причины, конкретных виновников для возмещения ущерба и разрабатывают мероприятия по их предотвращению в дальнейшем.

Ведомость распределения заработной платы по инструментальному цеху за февраль 2017 года по машиностроительному заводу (ман.)

Таблица 3.

Дебет счёта	Шифр	Наименование изделия и работ	Кредит счетов				
			533, 411			522	512, 513, 515, 541
			по нормам	отклонение	итого		
204	1001	Инструменты общего назначения	12654	+904	13558	×	×
	1002	Специальные инструменты и приспособления	12156	+2268	14424	×	×
	1003	Ремонт инструментов и их восстановление	198	+12	210	×	×
	1004	Услуги другим цехам	182	-9	173	×	×
		И т о г о.....	25190	+3175	28365	×	×

В процессе анализа работы инструментального цеха оценивают выполнение плана по объёму производства, выявляют причины его невыполнения, определяют отклонения расхода материалов от норм. Для оценки влияния этих отклонений на себестоимость продукции, анализа их причин и выявления виновников может быть рекомендована номенклатура, приведённая в таблице 4.

Номенклатура причин и виновников отклонений расхода материалов от норм в инструментальных цехах машиностроительного завода

Таблица 4.

	Наименование причин	шифр	Наименование отклонений
1	Несоответствие материалов техническим стандартам	1	Администрация цеха
2	Замена материалов из-за отсутствия на складе	2	Производственные рабочие цеха
3	Неправильный раскрой	3	Рабочие служб цеха
4	Изготовление деталей взамен получаемых от поставщиков	4	Другие цехи завода
5	Использование отходов взамен качественного материала	5	Отделы заводоуправления
6	Использование качественного материала взамен отходов	6	Поставщики материалов
7	Восстановление брака	7	Виновники брака
8	Прочие причины		Прочие виновники

Сгруппированные по причинам и виновникам, учтённые за месяц отклонения фактического расхода материалов от действующих норм, записывают в рапорт (см. табл. 5 – данные условные). Вся сумма отклонений от норм расхода материалов ежемесячно списывается на себестоимость товарного выпуска цеха.

Рапорт об отклонениях от норм расхода материалов в инструментальном цехе за февраль 2017 г.

Таблица 5.

Материал	Номенклатурный номер	Единица измерения	Всего отклонений (+, -)		В том числе (шифр)	
Сталь 110 ЛГ	19500	кг	+158	12,64	3	2
Сталь 90 ЛМ	19505	кг	+72	5,40	2	5
И т.д.	-	-				
Всего	-	-	2490	186,70	-	-

Особенности учета и анализа затрат ремонтных цехов. В ремонтные цехи промышленных предприятий входят ремонтно-механический, энергоремонтный и ремонтно-строительный цехи.

Снижение затрат на ремонт в значительной степени зависит от улучшения планирования, учёта и калькулирования работ, выполняемых ремонтно-механическими цехами. Учёт затрат и калькулирование в ремонтных цехах ведётся позаказно, по статьям расходов. На каждый ремонтируемый объект открывается карточка, где собираются все расходы до окончания работ. Однако постановка учёта производственных затрат в ремонтных цехах завода не всегда соответствует установленным требованиям. Так, во многих случаях не выявляют фактическую стоимость выполненного капитального ремонта по объектам. Фактические затраты по ремонту учитываются обезличено по статьям комплексных расходов. По окончании капитального ремонта его оценивают по сметной стоимости и исключают из общих затрат. В планировании и учёте деятельности ремонтно-механических цехов промышленных предприятий имеются следующие недостатки:

- отсутствует необходимая нормативная база для расчёта экономических показателей;
- производственную программу, в большинстве случаев, определяют в нормочасах;
- цехам планируют смету затрат на производство не по всем статьям затрат.

В ремонтно-механических цехах не получили достаточно широкого распространения прогрессивные формы учёта выработки, а калькулирование себестоимости единицы ремонтной сложности, не производится. Плановую себестоимость одной условной единицы ремонтной сложности рекомендуем рассчитывать по группам оборудования и видам ремонта.

Учёт выработки и заработной платы в ремонтно-механических цехах организуют так же, как и в инструментальном цехе, хотя здесь имеются и свои особенности. Заработная плата группируется по видам работ:

- капитальный ремонт оборудования;
- средний ремонт оборудования;
- модернизация оборудования;
- изготовление запчастей;
- услуги другим цехам и на сторону и прочие работы.

Для получения этих данных предварительно группируются и все первичные документы. При этом заработная плата должна показываться в двух разрезах: по норме и по отклонениям от норм, однако на практике зачастую не придерживаются этого положения. В связи с тем, что ремонтные цехи завода выполняют разные работы (капи-

тальные, средние и текущие ремонты оборудования, производство запасных частей, изготовление нестандартного оборудования и т.п.), аналитический учёт затрат таких цехов, должен быть разграничен следующим образом:

- учет затрат на изготовление запчастей должен вестись по отдельным наименованиям или по группам однотипных изделий;

- чтобы учитывать затраты на ремонты и модернизацию оборудования следует открыть индивидуальные заказы на отдельный ремонтируемый (модернизируемый) объект;

- множество заказов на ремонты может быть причиной неправильного отнесения на каждый из них материальных и трудовых затрат. В этой связи, в частности, в учете капремонта оборудования, можно применить элементы нормативного, или сочетание позаказно - нормативного метода учёта, что будет способствовать проведению текущего и оперативного контроля за эффективностью работы ремонтных производств.

Кроме того, в целях совершенствования учёта затрат ремонтных цехов материальные затраты должны планироваться по нормам, по основным группам оборудования с учётом его конструктивных особенностей и условий эксплуатации, а материалы – отпускатся по первичным документам, выписываемым на основании спецификации материалов или ведомостей дефектов.

1. На предприятиях добывающих и обрабатывающих отраслей одним из главных факторов роста объёма произведённой продукции, повышения её качества и конкурентоспособности является перманентное предоставление основному производству продукции и услуг вспомогательных производств. Поэтому во главу угла надо поставить организацию эффективного учета, анализа и контроля за затратами вспомогательных производств, способствующих снижению себестоимости продукции основного производства.

2. Учёт затрат и калькулирование себестоимости продукции в инструментальных и ремонтных цехах следует организовать в разрезе каждого вспомогательного производства, по изделиям или группам изделий, статьям затрат. Широкое внедрение нормативного метода или его сочетание с позаказным методом калькулирования, для получения надежной информации о себестоимости продукции, может способствовать выявлению резервов снижения затрат вспомогательных производств и себестоимости основной продукции (работ, услуг).

3. Имеющееся разнообразие видов вспомогательных производств усложняет учет и анализ соответственных затрат, вследствие этого сегодня ощущается настоятельная потребность в научно обоснованной организации планирования, учета, калькулирования и анализа расходов вспомогательных производств. Это предполагает использование экономически осмысленной группировки затрат в соответствии с их содержанием и назначением, которые целесообразно классифицировать по таким признакам, как разновидности деятельности организации; места формирования затрат; их виды; методы включения затрат в себестоимость продукции; результативность расходования и др.

Отсутствие в настоящее время инструкций или других нормативных материалов по учёту затрат и калькулированию себестоимости продукции, с классификацией статей затрат во вспомогательных производствах, отражающих особенности отдельных видов этих производств, а также порядок и базы распределения расходов сужают контрольно-аналитическую направленность бухгалтерского учета и ограничивают возможности анализа резервов их снижения на предприятиях.

Список литературы:

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Козлова Е.П., Бабченко Т.Н., Галанина Е.Н. Бухгалтерский учет в организациях. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 2005.
3. Безруких П.С. Бухгалтерский учет: Учеб. / Под ред. П.С. Безруких. – 4 –е изд., перераб. и доп. – М.: Бухгалтерский учет, 2012.
4. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: Учеб.– 7-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА – М, 2012.
5. Кожин В.Я. Производство: учет и налоги / М.: Альфа-Пресс, 2007.
6. Старый план счетов бухгалтерского учёта и инструкция по его применению. Баку, 1995 г.
7. Глушко И.Е. Бухгалтерский (налоговый, финансовый, управленческий) учет на современном предприятии в 2-х тт. // Т.1. М.: «Кнорус»; Новосибирск: 2004.
8. Мизиковский Е.А., Макарова Л.Г.; Справочник бухгалтера и аудитора. Издательство: Юристъ; 2001 г.;
9. О.А.Зубарева, Международный опыт учёта затрат на производстве. «Бухгалтерский учет», № 10 / 2014
10. Белобородова Б.А. Калькуляция себестоимости продукции в промышленности. Издание 2, М., 1989.
11. Мясоедов С.А., Бердникова Н.В. Бухгалтерский учет затрат вспомогательных производств в сельском хозяйстве: особенности закрытия и влияния на финансовый результат. «Вопросы экономики и права». / № 4 / 2014.
12. Новый план счетов бухгалтерского учёта в соответствии с национальными стандартами бухгалтерского учета - утв. приказом МФ АР № I-38 от 18.04. 2006 г.

Abbasova S.A. i.e.n., dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

X Ü L A S Ə**ƏSAS İSTEHSALATIN FƏALİYYƏTİ ÜÇÜN KÖMƏKÇİ İSTEHSALATLARIN
MƏSRƏFLƏRİNİN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN METODİKİ PROBLEMLƏRİ**

Məqalədə əsas istehsalın fəaliyyəti üçün köməkçi olan istehsalatlarının xərclərinin uçotu və təhlilinin metodiki və təşkilati əsasları araşdırılıb, köməkçi istehsalatların iqtisadi mahiyyəti, təyinatı tədqiq olunub, onların xüsusiyyətləri, növləri və funksiyaları sistemləşdirilib. Tədqiqatın məqsədi sənaye müəssisələrində köməkçi istehsalatların xərclərinin uçotu və təhlilinin mövcud praktikasının öyrənilməsi əsasında, onların təkmilləşdirilməsi və rasionallaşdırılmasına dair nəzəri-metodiki müddəaların və konkret tövsiyələrin hazırlanmasıdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində sənaye müəssisələrinin təmir və alət sexlərində xərclərin uçotu və təhlilinin problemləli məsələləri tədqiq olunub və bunların səmərəli təşkili üzrə müvafiq istiqamətlər müəyyən edilib.

*Аббасова С.А. к.э.н., доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

Р Е З Ю М Е

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УЧЁТА И АНАЛИЗА ЗАТРАТ НА ОБСЛУЖИВАНИЕ ОСНОВНОГО ПРОИЗВОДСТВА

Гарантией рентабельной работы предприятий промышленного сектора экономики является бесперебойное и качественное оказание универсальных услуг вспомогательных производств, являющихся важнейшим звеном в деятельности этих предприятий. В статье рассмотрены методические и организационные основы учёта и анализа затрат на обслуживание основного производства, исследованы их экономическая сущность и назначение, систематизированы виды, функции и особенности формирования; сформулированы основные условия организации нормативной базы учета затрат вспомогательных производств. Целью исследования является выработка, на основе изучения действующей практики учёта и анализа затрат на обслуживание основного производства на промышленных предприятиях, теоретико-методических положений и конкретных рекомендаций по их рационализации и совершенствованию. В результате проведенного исследования проанализированы проблемные вопросы и определены направления эффективной организации учёта и анализа затрат в ремонтных и инструментальных цехах промышленных предприятий.

*Abbasova S.A. cand.of econ.scien., assis.prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

METHODOLOGICAL PROBLEM QUESTIONS OF ACCOUNTING AND ANALYSIS OF OPERATIONAL COSTS OF THE MAIN MANUFACTURE

The guarantee profitable operation of enterprises of the industrial sector of the economy is uninterrupted and quality provision of universal services support industries, which are important link in the activities of these enterprises. The article deals with the methodological and organizational bases of accounting and analysis of operational costs of primary manufacture, their economic essence and purpose was studied, their types, functions and features of the formation is systematized; the basic conditions for the organization of the regulatory framework taking into account the costs of indirect production were set out. The aim of the study is to develop, on the basis of studying the current cost accounting and analysis practices for operational direct manufacturing costs in industrial enterprises, theoretical and methodical positions and specific recommendations on how to streamline and improve. The study summarized the problematic issues and directions of the effective organization of accounting and cost analysis of repair shops and industrial businesses.

*İsgəndərov R.Ə. i.e.n., dos.
Azərbaycan Texniki Universiteti
İsgəndərov A.R. i.ü.f.d.
Milli Aviasiya Akademiyası*

UOT – 336.71; 336.72; 336.77.067.22

MALİYYƏ BAZARINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN İŞTİRAKI MEXANİZMLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI

Açar sözlər: maliyyə vasitələri, qiymətli kağızlar bazarı, sərmayə qoyuluşu, emitent.

Ключевые слова: финансовые средства, рынок ценных бумаг, инвестиции, эмитент.

Key words: stock market, investing, finance, emitent.

Çağdaş dünyamızın bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsas maliyyə-sərmayə qoyuluşu istiqamətlərindən biri qiymətli kağızlar bazarıdır. İqtisadi münasibətlər dairəsində qiymətli kağızlar maliyyə bazarının aparıcı hissəsi olmaqla dünyada sürətlə gedən qloballaşma şəraitində çanta tipli sərmayə qoyuluşunun geniş yayılmış maliyyə mənbəyi kimi geniş təsir dairəsinə malikdir. Müasir şəraitdə maliyyə bazarı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və qısamüddətli ödəmə vəsaiti kimi bazar iştirakçılarına xidmət edən nağd pullar bazarı, kredit bazarı, qiymətli kağızlar bazarının müxtəlif formaları ilə birgə fəaliyyət göstərilir. İqtisadi tarazlığı təmin etmək istiqamətində kreditlərin verilməsi valyuta və qiymətli kağızlar dövriyyəsinə tənzimləyir. İqtisadi inkişafın təmin olunmasında qiymətli kağızlar bazarı ümumi şəkildə maliyyə vasitələrinin dövriyyəsi ilə əlaqədar, həmçinin iqtisadi münasibətlərin məcmusu olaraq istehsalçılarla daimi işgüzar əlaqələrin genişləndirilməsi müasir bazar iqtisadiyyatının mühüm atributlarından sayılır. Qiymətli kağızların istənilən anda pula mübadilə imkanları bir maliyyə formasından digərinə çevrilməsində vasitəçilik vəzifəsini həyata keçirir. Maliyyə çatışmazlığını ləğv edən maliyyə bazarı qısamüddətli qiymətli kağızların iştirak etdiyi pul və uzunmüddətli kapital bazarına bölünür. Qiymətli kağızlar bazarı həm pul, həm də kapital bazarı kimi fəaliyyət göstərməklə iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə maliyyə vasitələrinin çevik axınını təşkil edir. Maliyyə bazarı pulun kapital forması olaraq istehsal dairəsinin genişlənməsinə kömək edir, bank kredit forması vasitəsilə müəssisələrin maliyyə fəaliyyətini tənzimləyir. Qlobal böhran şəraitində qiymətli kağızlar maliyyə bazarında həlledici rol oynamaqla hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan və dövriyyədən kənar müvəqqəti sərbəst pul vasitələrini toplamaqla xalq təsərrüfatının zəruri istiqamətlərinin inkişafına səfərbər təmin etmək məqsədini daşıyır.

Qiymətli kağızların reallaşdırılması üzrə əməliyyatlar ilkin və ikinci bazarlar vasitəsilə aparılır. Dövriyyəyə yeni buraxılmış qiymətli kağızların satışı bazarı bir qayda olaraq səhmdar cəmiyyətinin üzvləri arasında satılmasını nəzərdə tutmaqla maliyyə vəsaitlərinə olan tələbin səviyyəsini artırır. Qiymətli kağızların buraxılışını həyata keçirən sərmayədarlar ilkin satış bazarı iştirakçıları sayılır və bazarın əsas tənzimləyicisi olmaqla növbəti mərhələ üçün maliyyə ölçülərini müəyyən edir, istehsal təsərrüfat sahələrinin inkişafı üçün şərait yaradır. Maliyyə bazarında qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatların ilkin bazarının məntiqi davamı kimi, ikinci bazarın yaradılması əvvəllər buraxılmış qiymətli kağızların alqı-satqısını sürətləndirmək mexanizmi olmaqla sonrakı əməliyyatlar dairəsini genişləndirməyə imkan yaradır.

Qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirən ikinci bazarın əsas sub-

yektləri emitentlər deyil, həmin bazarda fərdi qaydada gəlir əldə etmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən vasitəçilər çıxış edirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, ikinci bazar ölkədə ümumilikdə sərmayələrin və əmanətlərin məbləğinə təsir göstərmədən əldə olunan pul vasitələrinin yenicdən bölüşdürülməsinə imkan yaradır. Maliyyə fəaliyyətində ikinci bazar qiymətli kağızların likvidliyini təmin etməklə yanaşı daimi sürətdə qiymətli kağızlar bazarının balanslaşdırılmasını həyata keçirir. Qiymətli kağızların alqı-satqısını tənzimləyən ikinci bazarlar mütəşəkkil təşkil olunan və qeyri-mütəşəkkil formalarda fəaliyyət göstərir. Mütəşəkkil sürətdə təşkil olunan bazarlarda birja daxili ticarət əməliyyatları, digərində isə birjadan kənar ticarət xidmətləri aparılır. Birjalarda alıcı və satıcılar bazar mühitinə xas olan tələb və təklifdən asılı olaraq müxtəlif əqdlər bağlamaqla iqtisadi maraqlarını təmin edən sövdələşmələr aparırlar. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə bazarlarında qiymətli kağızlar bazarı adətən iqtisadiyyatın real bölmələrinə sərmayə qoyuluşu ilə təmin edilməsinə xidmət edir. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əsas makroiqtisadi problemlər maliyyə bazarının köməyi ilə öz həllini tapır. Maliyyə ehtiyatlarının iqtisadi inkişafının təmin edilməsi istiqamətində düzgün bölüşdürülməməsi nəticəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün müəyyən çətinlik yaradır və onların aradan qaldırılması əlavə maliyyə sərfini tələb edir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, qiymətli kağızların maliyyə bazarında satış həcmının hər il yüksək artım sürətinə malik olması nəticəsində fond bazarları inkişaf yönümlü olmaqla, toplanmış vəsaitləri iqtisadiyyatın zəruri istiqamətlərinə yönəldilməsinə imkan yaradır. Qiymətli kağızların buraxılışı iqtisadi artıma xidmət etməklə, maliyyə kredit bazarları vasitəsilə sərbəst pul vasitələrinin nisbi artıqlığı şəraitində maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı hiss edilən sahələrin inkişafı üçün səfərbər olunur.

XIX əsrin sonlarında (1886-cı il) Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibində olarkən, “Bakı əmtəə birjası”nın yaradılmasına rəsmən icazə verilmişdir. Həmin qaydalara müvafiq olaraq ölkədə ilk istiqraz vərəqələri və səhmlərlə buraxılmasına başlanmış fiziki və hüquqi şəxslərə alqı-satqı əməliyyatlarının aparılmasına icazə verilmişdir. Müstəqil maliyyə - kredit siyasəti aparan Azərbaycan güclü iqtisadiyyata malik olmasına baxmayaraq, qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyəti qənaətbəxş sayıla bilməz. Kifayət qədər maddi-maliyyə imkanına malik olan çoxsaylı hüquqi və fiziki şəxslərin olmasına baxmayaraq qiymətli kağızlar bazarında əsas əməliyyatlar korporativ, dövlət tərəfindən buraxılan və törəmə qiymətli kağızların alqı-satqısını əks etdirən əqdlər əsasən üstünlük təşkil edir.

2010-2015-ci illərdə qiymətli kağızlar bazarında həyata keçirilən alqı-satqı əməliyyatlarının həcmi 4,4 dəfədən çox olmuşdur. Həmin bazarlarda aparılan sövdələşmələrin kəmiyyətə artımı xüsusilə 2011-ci ildə daha yüksək olmaqla il ərzində 2,7 dəfədən çox bazar iştirakçıları arasında əqdlər bağlanmışdır. Mərkəzi bank tərəfindən aparılan repoəks əməliyyatların sayca artması ilə əlaqədar, ölkə üzrə ümumi daxili məhsulun əvvəlki dövrə müqayisədə 15.4% artım olmuşdur. Təkcə 2014-cü ildə qiymətli kağızlara dair Mərkəzi Bankın apardığı repoəks əməliyyatlarda 5.75 milyard manat qeydə alınmışdır. Bu 2013-cü ildə aparılmış eyni əməliyyatların həcmindən 7,2 dəfə çoxdur. Son illərdə müşahidə olunan inflyasiya səviyyəsinin və nağd pul kütləsinin çatışmazlığının tənzimlənməsilə əlaqədar Mərkəzi Bankın apardığı iqtisadi islahatlar içərisində həmin əməliyyatlar xüsusi önəmlik təşkil edir.

Qiymətli kağızlar bazarında 2014-cü ildə aparılan əməliyyatların həcmi yüksək olmaqla (13.27 manat) bu əvvəlki illərlə müqayisədə 50% artım deməkdir. Maliyyə bazarlarına çıxarılan törəmə qiymətli kağızlarla həyata keçirilən alqı-satqı əməliyyatların artması, ölkədə son illərdə müxtəlif sahələrdə tətbiq olunan böyük miqyaslı sənayeləşmə layihələrinin maliyyələş-

dirilməsinə artırılan diqqət sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının 2016-cı il üçün araşdırmalara istinad etməklə göstərmək olar ki, 2010-cu ildə korporativ qiymətli kağızlar üzrə real səviyyə 0.805 milyard manat təşkil etdiyi halda dövlət qiymətli kağızlar 1.523 milyard manat, 2011-ci ildə müvafiq olaraq 2.144 və 6.718 milyard manat, 2012-ci ildə artım müvafiq olaraq 1.329 mlrd. man. və 8.094 mlrd. man. təşkil etmişdir. Dünya ölkələrində baş verən maliyyə böhranının təsiri nəticəsində 2013-cü ildə nisbi azalma üzündən korporativ qiymətli kağızlarına həcmi 1.737 mlrd. man dövlət qiymətli kağızların miqdarı 7.088 mlrd. man. olmuşdur.

İdarəetmə qurumları tərəfindən qlobal miqyasda baş verən maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsirini zəiflətmək məqsədi ilə bütün pul-kredit sisteminə nəzarəti gücləndirməklə yeni maliyyə mənbələrinin axtarışı davam etdirilmişdir. İqtisadi tarazlığın qorunub saxlanması məqsədilə 2014-cü ildə korporativ qiymətli kağızlarını buraxılış həcmi artaraq 4.738 mld. man dövlət qiymətli kağızların həcmində 46.2% azalma müşahidə (4.157 mlrd. man.) olunmasa da maliyyə bazarlarında 4.379 mlrd. manatdan çox törəmə tipli yeni qiymətli kağızlarla alqı-satqı əməliyyatları həyata keçirilmişdir. 2015-ci ildə dünya miqyasında korbohidrogenlərin satış qiymətlərinin aşağı düşməsi səbəbindən ölkəyə daxil olan valyutaların kəmiyyətə azalması nəticəsində korporativ qiymətli kağızların buraxılışı 16.2% aşağı düşdüyü halda (4.186 mlrd. man.) törəmə qiymətli kağızların həcmində əhəmiyyətli dəyişiklik baş verməklə ümumi miqdarı 6.194 mlrd. man. təşkil etmişdir. Göstərmək lazımdır ki, müxtəlif yanaşmaları əsas göstərməklə Mərkəzi Bank 2015-2016-cı illərdə qiymətli kağızlar bazarında aparılan əməliyyatlar sahəsində iştirak etməmişdir, baxmayaraq ki, Maliyyə Nazirliyi ilə yanaşı Mərkəzi Bank 2010-2013-cü illərdə qiymətli kağızları bazarının əsas iştirakçıları kimi geniş fəaliyyət dairəsinə malik olmuşdur.

Son iki ildə subyektiv səbəblərdən ölkədə törəmə qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatların həcmi azalmış və maliyyə bazarında tərəfdaşlar arasında baş verən ümumi razılaşmalarda bu maliyyə alətinin həcmi təxminən 55-60% civarında olmuşdur. Keçən il (2015) dövlət qiymətli kağızları ilə aparılan əməliyyatların həcmi 97% azalması nəticəsində, 2015-ci ildə ümumiyyətlə dövlət tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların sayının 20-21% azalması müşahidə olunur. Qiymətli kağızların alqı-satqısının aparılan maliyyə bazarlarında dövlət tərəfindən buraxılan istiqrazların ilkin bazarında bu azalma 80%-dən bir qədər çox, təkrar bazarlarda isə 24-25% olmuşdur. İqtisadi təsirin nəticəsi olaraq Mərkəzi bankın malik olduğu notlarda repo və əks/repo əməliyyatların həcmində də 100%-lik azalma baş vermişdir. 2016-cı ilin ilk beş ayı üzrə Mərkəzi Bankın dövriyyə buraxdığı qiymətli kağızların miqdarı 205.2 milyon manatlıq nominalının bütün həcmi dövlət istiqrazlarından ibarətdir. Ölkədə milli valyutada yığımları həvəsləndirmək məqsədilə Maliyyə Nazirliyi manatla istiqrazların emis-siyasına rəvanc verməsi qabaqlayıcı tədbirlərdən sayılmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. A.R-nın "Tənzimlənən qiymətlər haqqında" qanunu. Bakı, 2003.
2. A.R-nın "Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında" qanunu. Bakı, 1992.
3. N.Şirinzadə "Qiymətli kağızlar bazarına giriş". Bakı, 2001.
4. A.Musayev "Qiymətli kağızlar bazarı". Bakı, 2005.
5. A.Abbasov Qiymətli kağızların formalaşması və inkişaf perspektivləri. Bakı, 2005.

*İsgəndərov R.Ə. i.e.n., dos.
Azərbaycan Texniki Universiteti
İsgəndərov A.R. i.f.d.
Milli Aviasiya Akademiyası*

X Ü L A S Ə

MALİYYƏ BAZARINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLARIN İŞTİRAKI MEXANİZMLƏRİNİN REALLAŞDIRILMASI

Müasir dövrdə maliyyə fəaliyyəti öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Müəssisə və təşkilatların maliyyə çatışmamazlığı bazar alətləri vasitəsilə həll olunur. Maliyyə bazarının tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar iqtisadi məhiyyətinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə bazar iştirakçılarının kapitala olan ehtiyaclarını ödəyir.

*Искендеров Р.А. к.э.н., доц.
Азербайджанский Технический Университет
Искендеров А.Р. д.э.н.ф.
Национальная Академия Авиации*

P E 3 Ю M E

МЕХАНИЗМ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕННЫХ БУМАГ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ

В настоящее время финансовая деятельность своей актуальностью привлекает внимание. Финансовая необеспеченность организаций и предприятий разрешается путём рыночных инструментов. Рынок ценных бумаг, являясь частью финансовых рынков, решает вопросы недостатка капитала у участников рынка.

*Isgandarov R.A. assis.prof.
Azerbaijan Technical University
Isgandarov A.R. Ph.D., assist.prof.
National Aviation Academy*

S U M M A R Y

THE IMPLEMENTATION MECHANISM OF THE SECURITIES IN THE FINANCIAL MARKET

In modern times, the financial activity with its relevance is one of the main issue. Lack of market instruments are settled through financial institutions and organizations. Due to the nature of the valuable papers that are part of the financial market is the particular important to the economic needs of capital market participants.

Əliyev Ə.İ. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

UOT – 336. 71; 336. 64

BANKIN MALİYYƏ STRATEGİYASININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Acar sözlər: maliyyə strategiyası, səmərəlilik, daxili və xarici mühit amilləri, stoxostik amillər, risklərin idarəedilməsi, iqtisadi yanaşma, normativ yanaşma, institusional yanaşma.

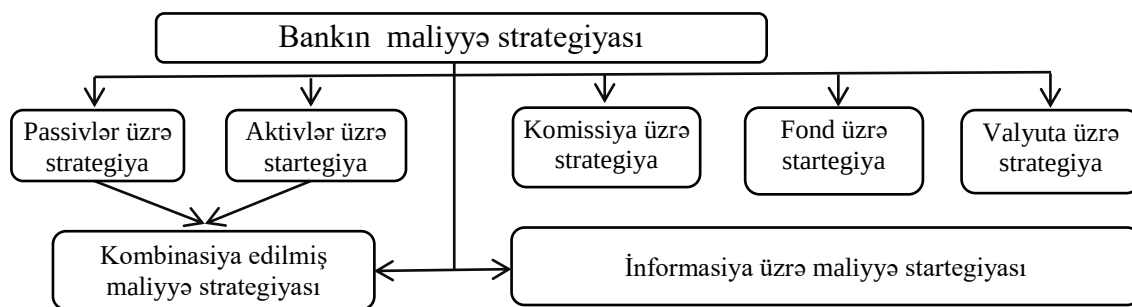
Ключевые слова: финансовая стратегия, эффективность, внутренние и внешние факторы окружающей среды, стохастический факторы, управления рисками, экономический подход, стандартный подход, институциональный подход.

Key words: financial strategy, the effectiveness of internal and external environmental factors, stochastic factors, risk management, the economic approach, the standard approach, institutional approach.

Bank sisteminin inkişaf şəraitini müəyyən edən müasir iqtisadi vəziyyət müxtəlif maliyyə vasitəçiləri arasında rəqabətin artması, kommersiya banklarının likvidlik probleminin dövrü olaraq yaranması və xarici mühit amillərinin güclü təsirinə məruz qalması, qaytarılmayan kreditlərin həcmnin artması, səmərəli strateji idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesində qeyri-müəyyənliyin rolunun artması və s. ilə xarakterizə olunur. Bütün bunlar kommersiya bankından düşünülmüş və səmərəli maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir [1]. Bankın maliyyə strategiyası banka maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və transformasiyası sahəsində müəyyənləşdirilmiş uzunmüddətli məqsədlər sistemidir. Bankın maliyyə strategiyasının ümumi məqsədi bankın maliyyə resurslarının formalaşdırılmasının istiqamətlərini, prioritetlərini və perspektivlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Konkret bank səviyyəsində maliyyə strategiyasının rolu bankın sabitliyinin, onun rentabelliyinin, likvidliyinin, həmçinin onun fəaliyyətinin müştərilərin və tərəf müqabillərinin tələbatlarına adekvatlığının təmin edilməsində təzahür edir. Deməli, müasir bankın stoxostik amillərin təsirini nəzərə almaqla iqtisadi, normativ və institusional yanaşma əsasında bankın maliyyə ilə bağlı fəaliyyətinin bütün aspektlərini əlaqələndirən səmərəli maliyyə strategiyası olmadan onun fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir.

Ölkə və dünya iqtisadiyyatında iqtisadi proseslərin sürətlənməsi və xarici maliyyə mühiti amillərinin fəallaşması bank xüsusiyyətini nəzərə alan maliyyə strategiyasının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Başqa sözlə desək, belə şəraitdə bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan və situasiyalı yanaşmanı özündə əks etdirən maliyyə strategiyasından istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Əməliyyatların üstünolma tipindən asılı olaraq bankın maliyyə strategiyasının təsnifatı 1 sayılı sxemdə verilmişdir.

Kommersiya bankı səviyyəsində maliyyə strategiyasının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ilkin nöqtələr kimi adətən daxili və xarici mühit amilləri, stoxostik amillər, idarəetmənin və fəaliyyətin səmərəliliyi kimi əənəvi anlayışlardan istifadə edilir. Lakin bizim fikrimizcə bu anlayışlar kommersiya bankının maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi modellərinin qurulması üçün əsas formalaşdırmağa imkan vermir [2]. Bundan başqa strateji idarəetmə və planlaşdırma üzrə müasir tədqiqatlarda bank strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə uyğun kompleks yanaşmadan istifadə edilmir. Bizim fikrimizcə, bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kimi belə mürəkkəb prosesə birtərəfli yanaşma müasir reallığın tələblərinə cavab vermir.

Sxem 1. Əməliyyatların üstün olma tipindən asılı olaraq bankın maliyyə strategiyasının təsnifatı.

Qeyd edilən problemlər bank səviyyəsində strateji maliyyə planlaşdırılmasının səmərəlilik kriteriyalarının işlənilib hazırlanması və sistemləşdirilməsi kimi məsələlərin həll edilməsini tələb edir. Kommersiya bankının strateji maliyyə planlaşdırılmasının səmərəliliyi onun menecmentinin səmərəliliyi ilə şərtlənir və fikrimizcə aşağıdakıların köməyi ilə müəyyən etmək olar [3,4]:

- iqtisadi yanaşma (səmərənin (nəticənin) onun əldə edilməsinə yönəldilən xərclərə nisbəti kimi);
- normativ yanaşma (likvidliyin saxlanması və bankın Mərkəzi Bankın məcburi normativlərinə riayət etmə dərəcəsi);
- institusional yanaşma (maliyyə strategiyasının məqsədlərinə nail olma səviyyəsinin qiymətləndirilməsi).

Müasir strateji proseslərin dinamikası kredit təşkilatının rəhbərliyindən operativ qərarların qəbul edilməsini və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini tələb edir. Belə şərait keyfiyyət göstəriciləri ilə yanaşı kəmiyyət göstəricilərinin də olmasını zəruri edir. Strateji planlaşdırmanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədqiqatlarda kəmiyyət göstəricilərindən istifadə edilməsi zəruriliyi qeyd edilir, lakin bank səviyyəsində strateji planlaşdırma uyğun göstəricilər hələ ki, işlənilib hazırlanmamışdır. Təcrübə göstərir ki, müasir banklarda nəzəri əsası olmayan şəxsi təcrübədən istifadə edilir və maliyyə strategiyasının ayrı-ayrı aspektlərinin natamam qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu problemin həll edilməsi məqsədilə kredit təşkilatının əlaqələndirilmiş maliyyə strategiyasının aşağıda qeyd edilən komponentlərinin təsvirinə imkan verən 4 qrup analitik göstəricilərdən istifadə edilməsi zəruridir:

- kredit təşkilatının əməliyyatları sahəsində maliyyə strategiyasının qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- kredit təşkilatının risklərinin idarəedilməsi sahəsində strategiyanın qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- kredit təşkilatının xarici investisiya strategiyasının qiymətləndirilməsi göstəriciləri;
- kredit təşkilatının daxili investisiya strategiyasının qiymətləndirilməsi göstəriciləri.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ансофф И. Новая корпоративная стратегия / Под ред. Ю.Н. Каптуренского.: Питер Ком. 2008.
2. Черный Ю.И., Рейнгольд Е.А. Стоимость бизнеса и стратегия развития компании: основные принципы построения интегрированной системы //Международная академия оценки и консалтинга: РИО МАОК. 2009.
3. Пахомова С.А. Факторы финансовой устойчивости коммерческого банка //Молодой ученый. №24, 2015
4. Ильшева Н.Н. Финансовая стратегия организации - понятие, содержание и анализ / Н. Н. Ильшева, С.И.Крылов // Финансы и кредит. №1, 2014.

*Əliyev Ə.İ. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

BANKIN MALİYYƏ STRATEGİYASININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsi qloballaşma, transmilli korporasiyaların təsirinin güclənməsi, xarici mühitin daha çox qeyri-müəyyənliyi, rəqabətin yüksək səviyyəsi və digər xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilir. Bunlar strategiyanın formalaşdırılması ilə müəyyən olunan istiqamətdə bankların inkişafının zəruriliyinə gətirib çıxarır. Məqalədə müəllif bu kontekstdə bankın maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə yanaşmaları və göstəricilər dəstini müəyyənləşdirir ki, bunlarında bank fəaliyyətinin diversifikasiyası, onun maliyyə sabitliyi və maliyyə resurslarının formalaşdırılması baxımından maliyyə strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyəti vardır.

*Алиев А.И. доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

ЭФФЕКТИВНОСТЬ НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ ОЦЕНКИ ФИНАНСОВОЙ СТРАТЕГИИ БАНКА

Современный этап экономического развития характеризуется глобализацией, усилением влияния транснациональных корпораций, большой неопределенностью внешней среды, высоким уровнем конкуренции и другими особенностями. Они вызывают необходимость развития банков в определенном направлении, которое задается формируемой стратегией. В связи с этим, в этом контекст автора статьи определяет подходов оценка эффективности финансовой стратегии и всеобъемлющего набора показателей, которые являются более диверсифицированным деятельностью банком и его финансовой стабильность и финансовые условия формирования финансовых ресурсов имеет важное значение при оценке эффективности стратегии.

*Aliyev A.İ. assis.prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

FINANCIAL STRATEGY'S EFFICIENCY SOME QUESTIONS EVALUATION OF BANKS

The current stage of economic development is characterized by globalization, the increasing influence of transnational corporations, the big uncertainty of the environment, a high level of competition and other features. They necessitate the development of banks in a certain direction, which is defined by the formed strategy. Therefore, in this article the author defines the context approaches the efficiency of financial strategy and a comprehensive set of indicators, which are more diversified deyatelnost bank and its financial stability and financial conditions of formation of financial resources is essential in assessing the effectiveness of the strategy.

*Quliyev Z.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT – 336.1;336.22

VERGİ SİYASƏTİ VƏ İQTİSADİYYATDA İNFLYASIYA VƏ DEFLYASIYA PROSESİNİN NƏTİCƏSİ

Açar sözlər: dividend, royalti, vergi dərəcələri, vergi güzəştləri, vergi yükü, vergi krediti, iqtisadi tsikl, mülayim inflyasiya, sürətli inflyasiya, hiper inflyasiya, deflyasiya.

Ключевые слова: дивиденд, роялти, налоговые степени, налоговые льготы, налоговое бремя, налоговый кредит, экономический цикл, умеренная инфляция, стремительная инфляция, гиперинфляция, дефляция.

Key words: dividend, royalty, tax rates, tax breaks, tax burden, tax credit, economic cycle, mild inflation, rapid inflation, hyper-inflation, deflation.

Bazar iqtisadi modelinin prinsipləri əsasında milli iqtisadi sistemlərini formalaşdıran ölkələrdə həyata keçirilən vergi siyasəti büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasında, bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlirləri arasında yaranmış qeyri-bərabərliyin hamarlaşdırılmasında, iqtisadiyyata destruktiv təsir göstərən amillərin tənzimlənməsində, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsində və iqtisadiyyatın sahə və sektorlarının proporsional sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Vergi siyasəti dövlətin maliyyə siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, iqtisadi potensialdan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, ölkədə iqtisadi və sosial ədalətin təmin edilməsinə, o cümlədən vergi sahəsində cəmiyyətin qarşısında duran bu və ya digər vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemi kimi başa düşülür.

Vergi siyasəti gerçəkləşdirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş hüquqi normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti vəsaitlərin vergi sistemi vasitəsilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini daşıyır. Vergi siyasəti vergitutma subyektlərindən vergilərin tutulmasının hüquqi qaydalarını müəyyən etməklə yanaşı, vergitutmanın təsiri altında formalaşmış iqtisadi münasibətlərin hərtərəfli qiymətləndirilməsini təmin edir (1,2).

Vergi siyasətinin həyata keçirilmə müddətindən, təsir dairəsindən və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə reaksiyasından asılı olaraq müxtəlif formaları mövcuddur. Bu formaları şəkil 1-də olduğu kimi təsvir etmək olar.

Müddətindən asılı olaraq vergi siyasəti vergi strategiyası və vergi taktikasına bölünür. Vergi strategiyası vergi sahəsində dövlətin uzunmüddətli kursunu müəyyən edir və iri miqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Vergi taktikası isə vergi sistemə əlavə və dəyişikliklər edilməsi yolu ilə konkret bir dövrdə qarşıda duran məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Miqyasından və təsir dairəsindən asılı olaraq vergi siyasəti daxili və xarici vergi siyasətinə bölünür. Daxili vergi siyasəti bir ölkə və ya ərazi vahidi çərçivəsində həyata keçirilir və daxili məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

Xarici vergi siyasəti xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi və xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına sərmayə qoyuluşlarını stimullaşdırmaq məqsədi ilə müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərinin yaxınlaşdırılmasına, onların vahid şəkllə salınmasına yönəldilir. Bu zaman beynəlxalq vergi müqavilələrindən istifadə olunur.

Bu müqavilələrə aiddir:

- gəlirə və əmlakə münasibətdə ikiqat vergiqoymanın aradan qaldırılması ilə bağlı müqavilələr: bu müqavilələr mənbədən tutulan vergilərə (dividentə, royaltiye, faizlərə) aşağı vergi dərəcələrinin müəyyən olunması, gəlirin və əmlakın iki dəfə vergitutma obyektindən azad edilməsini nəzərdə tutur;

- investisiyaların təşviqi və qorunması haqqında sazişlər: bu sazişlər hər bir tərəfin öz ərazisində digər tərəfin investisiyalarına özünün və ya istənilən üçüncü dövlətin investisiyalarına yaradılan rejim qədər ədalətli və ona bərabər rejim yaratmalıdır;

- nəqliyyat daşımaları haqqında müqavilələr: bu müqavilələr avtomobil yolları ilə bağlı vergilərin qarşılıqlı əsasda azad olmasını nəzərdə tutur;

- hasilatın pay bölgüsü üzrə müqavilələr: bu müqavilələr karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün xüsusi vergitutma rejimi nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə reaksiya mexanizmindən asılı olaraq diskresion və qeyri-diskresion vergi siyasəti bir-birindən fərqləndirilir. Məqsəddən asılı olaraq diskresion vergi siyasəti stimullaşdırıcı və stimullaşdırıcı olur.

Destimullaşdırıcı vergi siyasəti ölkənin regionları və iqtisadiyyatın sahələri arasındakı disproportional sosial-iqtisadi inkişafın və milli iqtisadi mənafe nəzərə alınmaqla xarici iqtisadi fəaliyyətin bu və ya digər formasının inkişafının ləngidilməsi məqsədilə həyata keçirilir.

Stimullaşdırıcı vergi siyasəti ölkənin regionlarının və iqtisadiyyatın sahələrinin proporsional sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi və ictimai istehsalın tənəzzülünün, işsizliyin aradan qaldırılması məqsədilə gerçəkləşdirilir.

Qeyri-diskresion vergi siyasəti hökumətin qərarlarından asılı olmayaraq, avtomatik surətdə həyata keçirilir. Bu özünü-tənzimləmə rejimində işləyən mexanizmlərin - "quraşdırılmış özünü-tənzimləyicilərin" köməyi ilə mümkün olur.

Vergi siyasətinin əsas subyekti dövlətdir. Dövlətin vergi siyasətinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- sahə və ərazi nöqteyi-nəzərindən ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində dövlətin iştirakı;

- dövlətin maliyyə ehtiyatları ilə təmin edilməsi;

- bazar münasibətləri şəraitində əhalinin gəlir səviyyələri arasında yaranmış qeyri-bərabərliyin hamarlaşdırılması.

Sosial-iqtisadi məqsədlərdən asılı olaraq vergi siyasətinin müxtəlif tiplərindən istifadə olunur və dörd tipi bir-birindən fərqləndirilir:

- maksimal vergilər siyasəti;

- minimal vergilər siyasəti;

- optimal vergilər siyasəti;

- sosialyönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti.

Maksimal vergilər siyasəti zamanı dövlət yüksək vergi dərəcələri tətbiq etməklə, tədiyyə növlərinin sayını artırmaqla, vergi güzəştlərini ixtisar etməklə fiziki və hüquqi şəxslərdən mümkün qədər çox maliyyə vəsaitləri toplamağa çalışır. Buna görə də belə siyasət bir qayda olaraq fəvqəladə hallarda, məsələn iqtisadi böhranlar, müharibələr zamanı həyata keçirilir. Belə siyasətin uzun müddət həyata keçirilməsi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarır:

- vergilər ödənildikdən sonra vergi ödəyicisinin maliyyə ehtiyatları qalmır, bu isə istehsalın genişləndirilməsini və yeni texnologiyaların tətbiqini qeyri-mümkün edir; bunun da nəticəsində iqtisadi artımın səviyyəsi aşağı düşür və iqtisadiyyatda neqativ təzahürlər yaranır;
- vergidən yayınma hallarının kütləvi şəkil almasına səbəb olur;
- "gizli iqtisadiyyatın" miqyası genişlənir.

Minimal vergilər siyasəti zamanı dövlət vergi dərəcələrini aşağı salmaqla, tədiyyə növlərinin sayını azaltmaqla təsərrüfat subyektlərinin vergi yükünü azaldır, iqtisadiyyatın sahələrinə, ölkə ərazi və regionlarına investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq məqsədilə diferensiallaşdırılmış vergi dərəcələrini müəyyənləşdirir və iqtisadi subyektlərə vergi güzəşti təqdim edir. Bir sözlə, iqtisadi subyektlərin maraq və mənafeələrini maksimum səviyyədə nəzərə alaraq ictimai istehsalın inkişaf etdirilməsi, məşğulluğun artırılması, ümumiyyətlə ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan investisiya qoyuluşlarına və istehsala mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinə stimullaşdırıcı təsir göstərən əlverişli vergi mühiti yaradır.

İqtisadiyyatda yaranmış böhrandan sonra istehsalın təşkili və inkişaf etdirilməsi, iflasa uğramış müəssisələrin fəaliyyət göstərməsi, məşğulluğun normal səviyyəsinin təmin edilməsi, investisiya qoyuluşu, maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması müəyyən vaxt tələb edir. Buna görə də böhrandan sonra iqtisadiyyatda durğunluq mövcud olur, iqtisadiyyatda durğunluq dövrü uzun müddət davam edə bilər. Bu dövr istehsalın aşağı səviyyəsi ilə, əmtəə və xidmətlərə zəif tələblə, əmək haqqı və qiymətlərin aşağı səviyyəsilə, işsizlik, o cümlədən istehsal imkanlarının mövcud iqtisadi potensialla müqayisədə kifayət qədər istifadə edilməməsi ilə səciyyələnir.

İqtisadiyyatın qısa vaxt ərzində durğunluq vəziyyətindən çıxarılması və iqtisadi fəallığın yüksəldilməsi üçün minimal vergilər siyasətinin gerçəkləşdirilməsi obyektiv zərurətdən irəli gəlir. Bu zaman dövlət minimal vergilər siyasətini həyata keçirməklə bilavasitə maliyyə ehtiyacını cari dövrdə deyil, gələcək uzunmüddətli dövr üçün təmin etməyə çalışır.

Optimal vergilər siyasəti zamanı dövlət vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, bir sözlə, iqtisadi subyektlər üçün bərabər, ədalətli, əlverişli vergi mühiti yaradaraq azad rəqabət şəraitində iqtisadi artımın inkişaf tempini sürətləndirməyə çalışır. Bu zaman iqtisadi artımın inkişaf tempinə müvafiq olaraq büdcəyə vergi daxilolmalarının həcmi də artır.

Vergi siyasətinin dördüncü tipi həyata keçirilərkən dövlət kifayət dərəcədə yüksək vergilər tətbiq etməklə nəzərə cərpacaq sosial müdafiə proqramları işləyib hazırlayır. Bu zaman büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi müxtəlif sosial fondların artırılmasına yönəldilir.

Vergi siyasətinin tipindən asılı olaraq onun üsulları müəyyənləşdirilir. Müasir şəraitdə vergi siyasətini həyata keçirməyin aşağıdakı üsullarından istifadə olunur:

- vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün dəyişdirilməsi;
- vergitutmanın üsul və formalarının digəri ilə əvəz edilməsi;
- bu və ya digər vergilərin yayılma dairəsinin dəyişdirilməsi;
- vergi güzəştlərinin iqtisadi subyektlərə təqdim edilməsi və ya ləğvi;
- vergi dərəcələrinin diferensiallaşdırılmış sisteminin tətbiq edilməsi və s.

Dövlət vergi siyasətinin məqsədinə vergi mexanizmi vasitəsilə nail olur. Vergi mexaniz-

mi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusudur. Beləliklə, vergi mexanizmi müxtəlif üstqurum alətləri (vergi dərəcələri, vergi güzəştləri, vergi yükü, vergi krediti və s.) vasitəsi ilə vergitutmanın dövlət tərəfindən idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusu kimi çıxış edir.

Vergi mexanizmi vergi münasibətlərinin təşkilinin yalnız forma və üsullarını deyil, həm də onların kəmiyyət və keyfiyyətinin müəyyən edilməsi üsullarını özündə birləşdirir. Vergi dərəcəsi, vergi güzəştinin həcmi, ÜDM-in vergilər vasitəsilə büdcəyə alınan hissəsi, vergilərin yığım səviyyəsi, vergitutma bazası və s. kəmiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi elementlərinə aiddir.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi cəmiyyətin iqtisadi inkişafına, o cümlədən investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə, vergilərin təsiri və s. isə keyfiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi alətlərinə aiddir.

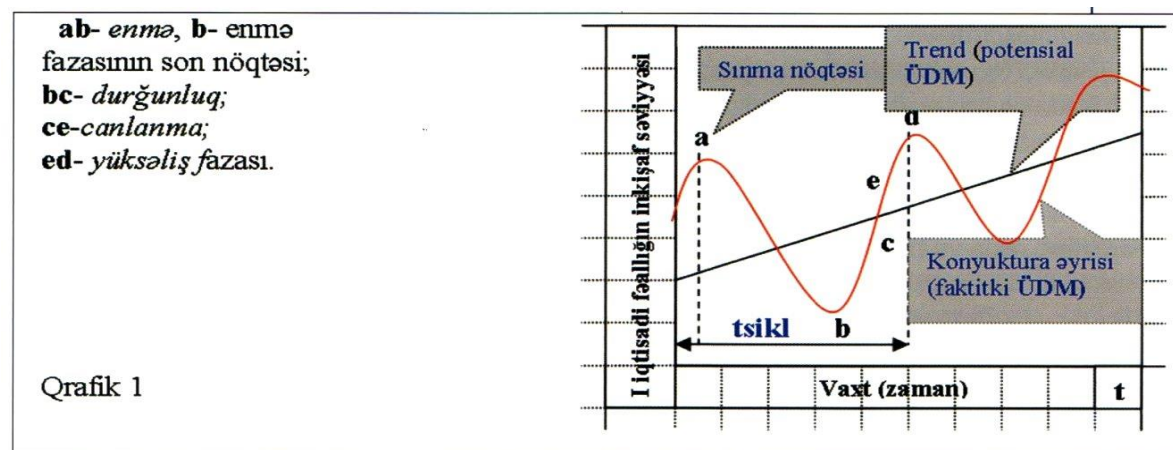
Funksional nöqteyi-nəzərdən vergi mexanizminin elementləri iki alt sistem üzrə məhdudlaşır: fiskal və tənzimləyici. Onlar arasında bərabər nisbətə görə gözlənilməsi optimal vergi mexanizminin yaradıldığı barədə danışmağa əsas verir. Vergi taktikasının formalaşması və vergitutma strategiyasının seçilməsi zamanı daxil edilən vergi mexanizmi üçün bu şərtlərin ödənilməsi olduqca zəruridir. Bu səbəbdən də vergi mexanizminin seçimi elmi əsasla malik olmalıdır, sırf subyektiv yanaşmalardan və məhdud maraqlardan asılı olmamalıdır (1,2).

Vergi siyasətinin məqsədi konkret iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq müəyyənləşir. Daha dəqiq desək, iqtisadi tsiklin fazalarına uyğun olaraq vergi siyasətinin məqsədi və ona nail olmaq üçün iqtisadi konyukturanın müxtəlif vəziyyətlərə düşməsinə səbəb olan iqtisadi proseslərin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq forma, üsul və tipləri seçilir.

İqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyi vaxtaşırı, müntəzəm, proqnozlaşdırılan xarakter alırsa iqtisadi tsikl adlanır. İqtisadi tsikl ictimai istehsalın bir iqtisadi vəziyyətdən digər bir iqtisadi vəziyyətə doğru müəyyən vaxt periodunda dövrü olaraq təkrarlanması prosesidir. İqtisadi tsikl öz inkişafında enmə (böhran), durğunluq, canlanma və yüksəliş mərhələlərindən keçir. Adı çəkilən hər bir mərhələ iqtisadi tsiklin fazasını təşkil edir (qrafik 1).

İqtisadi tsiklin ilkin fazası enmədir. Bu faza müəyyən dövr ərzində müxtəlif böhran əmələ gətirən hadisə və proseslərin nəticəsi olaraq yaranır və bu proseslərin iqtisadiyyatı böhran vəziyyətinə çatdırdıqları dövrü əhatə edir.

Enmə fazasında müəyyən vaxt periodunda ictimai istehsalın səviyyəsinin aşağı düşməsi, tədricən sənaye və ticarət müəssisələrinin iflasa uğraması, işsizliyin artması və bütövlükdə iqtisadi fəallığın səviyyəsinin aşağı düşməsi halı müşahidə olunur. Bu prosesin son nöqtəsi iqtisadi böhrandır (3).

İqtisadi böhran heç də müəyyən əmtəələrin istehsalı və yaxud xalq təsərrüfatının ayrılıqda götürülmüş bir sahəsində deyil, bütövlükdə təsərrüfat sistemində fundamental sarsıntılara səbəb olur.

İqtisadi böhran məcmu tələb və məcmu təklifin müxtəlif formada uygunsuzluğunun nəticəsi olaraq ictimai istehsalın kəskin aşağı düşməsi, formalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin və maliyyə-kredit sisteminin pozulması, çoxsaylı sənaye və ticarət müəssisələrinin iflasa uğraması ilə işsizliyin kütləvi xarakter alması və nəticədə əhəlinin həyat səviyyəsinin pisləşməsi ilə səciyyələnir (3,4).

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatın böhran vəziyyəti müxtəlif hadisə və proseslər nəticəsində yaranır, iqtisadi praktikada inflyasiya və deflyasiya böhran əmələ gətirən səbəblər kimi çıxış edir. Məhz iqtisadi tsiklin ilkin fazasında vergi siyasətinin məqsədi böhran əmələ gətirən prosesin səviyyəsini minimuma endirmək və sosial-iqtisadi sabitliyi tənzimləməkdən ibarətdir. İqtisadi tsiklin ilkin fazasında gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin məqsədi vahid olsa da, böhran əmələ gətirən iqtisadi prosesin xarakterindən və ona təsir göstərən amillərdən asılı olaraq onun üsul, forma və tipləri fərqləndirilir. Bu mənada fikrimizin obyektiv gerçəkliyini tapması üçün, həm inflyasiya prosesinin, həm də deflyasiya prosesinin nəticəsi olaraq yaranmış böhran zamanı gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin forma, üsul və tiplərindəki əsas səciyyəvi cəhətləri qeyd edək, ilk olaraq inflyasiya prosesinin nəticəsi olaraq yaranmış böhran zamanı həyata keçirilən vergi siyasətini nəzərdən keçirək.

İnflyasiya əmtəə və xidmətlərə məcmu tələbin məcmu təklifdən artıq olduğu iqtisadi mühitdə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi və pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə müşahidə olunan iqtisadi prosesdir.

Bilavasitə kağız pulun hərəkəti ilə bağlı olan bu proses müəyyən vaxt periodunda inkişaf etdikcə pul alıcılıq qabiliyyətini itirir, istehlak məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri əhəlinin nominal gəlirlərini üstələyir. Buna görə də əhəli maliyyə vəsaitlərini sürətlə əmtəələrdə maddiləşdirməyə, yəni daşınmaz əmlak, zinət şeyləri, incəsənət əsərləri və uzunmüddətli istifadə olunan maddi sərvətlər almağa çalışır. Bu zaman ən çox zərər çəkən təbəqə təsbit olunmuş gəlir əldə edən cəmiyyət üzvləridir. Buraya büdcə təşkilatlarından maaş alanlar, pensiyaçılar, renta və faiz hesabına yaşayan vətəndaşlar, faydalananlar isə borc alan insanlardır. Bu o zaman baş verir ki, borc müqavilələri bağlanarkən inflyasiyanın təsiri nəticəsində borc məbləğinin və faizin indeksləşdirilməsi nəzərdə tutulmur.

İnflyasiya prosesin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq mülayim, sürətli və hiper inflyasiyaya bölünür. Müxtəlif amillərin (pul tədavülü qanununa əməl olunmaması, büdcə kəsirinin mövcudluğu, əmək haqqının əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımı, sərmayə qoyuluşlarının həcmi, azad rəqabətin inhisarla əvəz olunması, iqtisadiyyatın hərbişdirilməsi, pul-kredit və vergi sahəsində siyasətdə boşluqların olması, gəlirlərin yenidən bölgüsündəki nöqsanlar) təsiri nəticəsində əmələ gələn bu prosesin kulminasiya nöqtəsi hiper inflyasiya adlanır. Bu zaman qiymətlər faizlə yox, dəfələrlə artdığı üçün pul öz funksiyasını (dəyər ölçüsü, tədavül vasitəsi, tədiyyə, yığım və dünya pulu) yerinə yetirə bilmir. Onun alıcılıq qabiliyyəti o qədər aşağı düşür ki, puldan istifadə əmtəəyə keçir, əhəli və istehlakçılar barter alqı-satqısından istifadə etməyə üstünlük verirlər, nəticədə maliyyə sistemi pozulur və iqtisadiyyat böhran vəziyyətinə düşür (3,5,6).

İnflyasiyanın tənzimlənməsi qısamüddətli və uzunmüddətli dövrü əhatə etməklə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Qısamüddətli dövrdə dövlət Keyns nəzəriyyəsinə üstünlük verərək, izafi tələb və tədavüldəki artıq pul kütləsilə bağlı olaraq yaranmış mənfi tendensiyanı tənzimləmək üçün büdcə-vergi iqtisadi aləmindən istifadə edərək iqtisadiyyatda vergi yükünü artırır, vergi güzəştlərini azaldır və bununla da maksimum maliyyə və

saiti toplamağa çalışır. Belə siyasət qısamüddətli dövr üçün səmərəli olsa da, uzunmüddətli dövrdə isə əks effekt yaradır. Məhz buna görə də müasir nəzəriyyələr xüsusilə də, Neoklassik, Monetarizim və Təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəçiləri Keynscə tənzimləmə siyasətini müvəqqəti tədbir kimi qeyd edərək, öz nəzəriyyələrini irəli sürürlər. Onların fikrincə deflyasiya tədbirləri və məcmu təklif aktiv rol oynayır. Buna görə də uzunmüddətli dövr üçün məcmu təklif alətinədən istifadəyə üstünlük verirlər.

Uzunmüddətli dövrdə antiinflasiya iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin məqsədi tədaviyədən artıq pul kütləsini çıxartmaqdan, məcmu tələbi məhdudlaşdıraraq məcmu təklifi genişləndirməkdən ibarətdir.

Bu zaman aparılan vergi siyasətinin forması diskresion olmaqla tələbin məhdudlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən destimullaşdırıcı xarakter daşıyır, məqsəduyğun tipi isə "maksimal vergilər siyasəti" və ona uyğun aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- yüksək dolaylı vergitutma dərəcəsinin tətbiqi: bu zaman, tədiyyə qabiliyyətli tələbin məhdudlaşdırılması məqsədilə vergi yükünün istehlakçıların üzərinə keçirilməsinə çalışılır;
- bilavasitə istehlakçılara təqdim edilmiş vergi güzəştlərinin tam və ya qismən ləğvi;
- idxal məhsullarına aşağı vergitutma dərəcəsinin tətbiqi;
- dolaylı xarakterli yeni vergitutma obyektinin tətbiqi;
- birbaşa vergitutma dərəcəsinin azaldılması;
- ölkə ərazisi və regionunda coğrafi-iqtisadi şərait, sosial-iqtisadi inkişaf nəzərə alınaraq diferensial vergitutma dərəcəsinin tətbiqi;
- dövlət tərəfindən qiymətli kağızların emissiyasından əldə edilən və ya ediləcək gəlirin vergidən azad edilməsi (1,2).

Dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə dolaylı vergitutma dərəcəsinə yüksəldərək, tədaviyədən artıq pul kütləsini çıxartmağa, tədiyyə qabiliyyətli tələbi məhdudlaşdırmağa, birbaşa vergitutma dərəcəsinə azaltmaqla isə mal təklifini genişləndirərək məcmu təklifi məcmu tələb səviyyəsinə çatdırıb ümumi iqtisadi müvazinəti təmin etməyə çalışır. Beləliklə də, təklif defisiti nəticəsində yaranmış qiymət artımının qarşısı alınır. Bu proses "Tələb və Təklif" qanununa əsasən qrafik 2-dəki kimi təsvir olunur.

Təklif artımı - təklif əyrisi sağa doğru hərəkət edir. Tələb və təklif əyrisinin kəsişdiyi nöqtəyə uyğun tarazlıq (bazar) qiyməti aşağı enir. Mübadilə olunan malın kəmiyyəti artır (3,5,8).

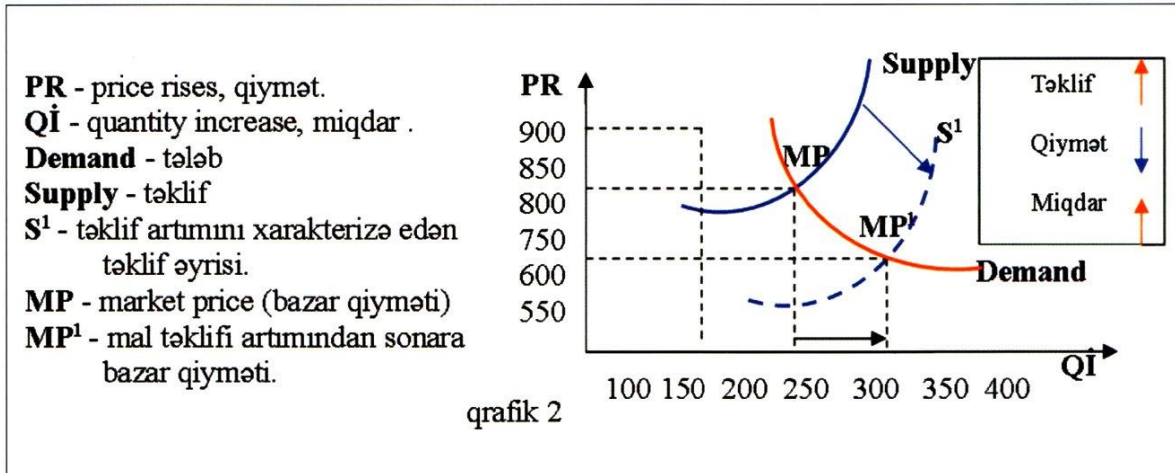
İndi isə deflyasiya prosesinin nəticəsi olaraq yaranmış böhran zamanı həyata keçirilən vergi siyasətini nəzərdən keçirək.

Deflyasiya məcmu təklifin məcmu tələbdən artıq olduğu iqtisadi mühitdə qiymətlərin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi, satışın çətinləşməsi, əmtəə kütlələrinin həddən artıq yığılıb qalması və pulun alıcılıq qabiliyyətinin artması ilə müşahidə olunan iqtisadi prosesdir.

Xüsusi mülkiyyətə və azad sahibkarlığa əsaslanan kapitalist əmtəə istehsalı şəraitində, sahibkarların maksimum mənfəət əldə etmək istəkləri bazar tələbini nəzərə almadan istehsalın həddən ziyadə inkişafına səbəb olur ki, bu da nəticə etibarilə təklifin tələbi üstələməsinə gətirib çıxarır. Buna görə mala tələb azalır və ifrat istehsal böhranı (deflyasion) baş verir. Beləliklə, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı düşür, istehsalçılar məhsullarını satmaqda çətinlik çəkirlər və ehtiyatlar artır. Nəticədə, investisiya azalır və istehsal faktorlarından bəzi bölmələri istifadəsiz hala düşür və işsizlik artır, bu isə gəlirin azalmasına və nəticədə iqtisadiyyatda depressiya prosesinə səbəb olur.

Göründüyü kimi inflasiya dönməndə qiymətlərin səviyyəsi yüksəlir və pul alıcılıq qabiliyyətini itirir, ancaq deflyasiya dönməndə isə qiymətlərin ümumi səviyyəsi aşağı enir və pulun alıcılıq qabiliyyəti artır. Bu isə əhalinin ötən illərlə müqayisədə əldə etdikləri nominal gəlirlərinin daha az hissəsini sərf etməklə real gəlirlərini təmin etmələrinə və yığıma meyl

göstərmələrinə səbəb olur (5,6).

Məhz bu səbəbdən də dövlətin antideflyasiya iqtisadi siyasəti çərçivəsində gerçəkləşdirdiyi vergi siyasəti məcmu tələbin genişləndirilməsi, məcmu təklifin məhdudlaşdırılması və ya sabit saxlanması məqsədinə xidmət edir.

Aparılan vergi siyasətinin forması diskresion olmaqla təklifin məhdudlaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən destimullaşdırıcı xarakter daşıyır, tipi isə "maksimal vergilər siyasəti" və ona uyğun aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- yüksək birbaşa vergitutma dərəcəsinin tətbiqi: bu zaman, mal təklifini məhdudlaşdırmaq məqsədilə vergi yükü istehsalçıların üzərinə keçirilir;
- istehsalçılara təqdim edilmiş vergi güzəştlərinin tam və ya qismən ləğvi;
- idxal məhsullarına yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- birbaşa xarakterli yeni vergitutma obyektinin tətbiqi;
- dolayı vergitutma dərəcəsinin azaldılması;
- ölkə ərazisi və regionunda coğrafi-iqtisadi şərait, sosial-iqtisadi inkişaf nəzərə alınaraq diferensial vergitutma dərəcəsinin tətbiqi;
- səhmlərə görə əldə edilən dividend gəlirinə yüksək vergi dərəcəsinin tətbiqi;
- ixracın vergidən azad edilməsi və s. üsullardan istifadə edilə bilər (1,2).

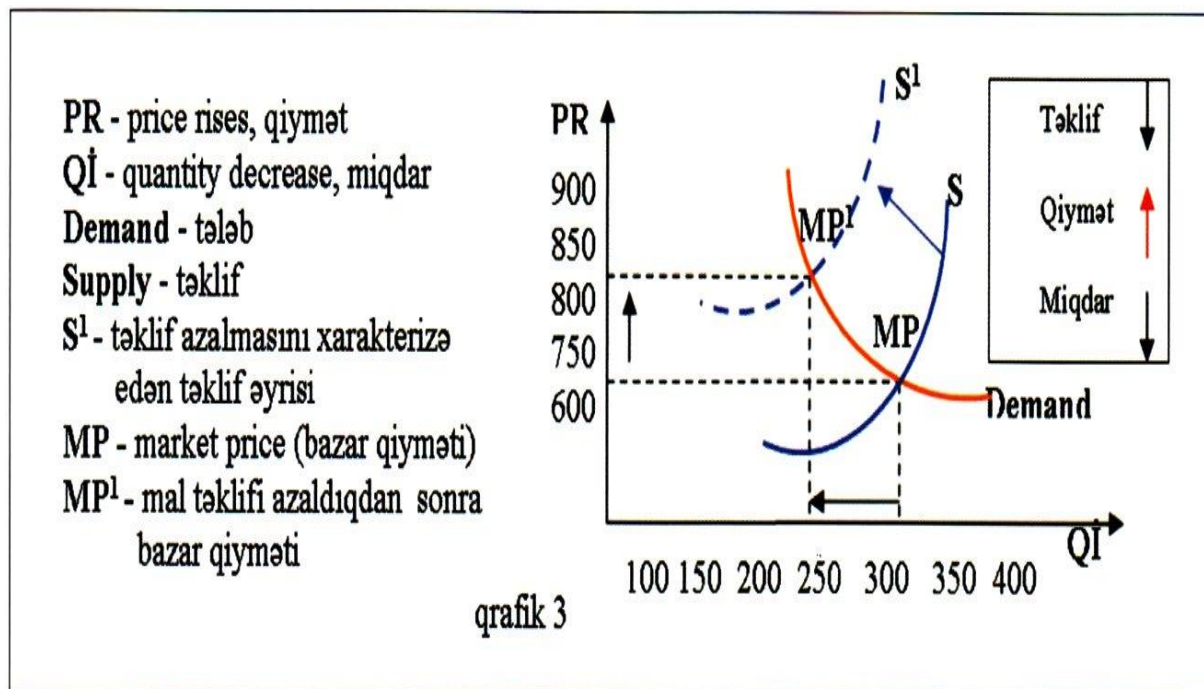
Dövlət vergi mexanizmi vasitəsilə birbaşa vergitutma dərəcəsinə yüksəldərək ifrat məhsul istehsalının qarşısını almağa, dolayı vergitutma dərəcəsinə azaltmaqla isə tədiyyə qabiliyyətli tələbi artıraraq məcmu tələbi məcmu təklif səviyyəsinə çatdırıb ümumi iqtisadi müvazinəti təmin etməyə çalışır. Bu proses "Tələb və Təklif" qanununa əsasən qrafik 3-də olduğu kimi təsvir olunur.

Təklifin aşağı düşməsi - təklif əyrisini sola doğru sürüşdürür. Tarazlıq qiyməti yüksəlir. Mübadilə edilən malların miqdarı azalır (3,5,8).

İqtisadiyyatda inflyasiya və deflyasiya prosesinin nəticəsi olaraq yaranmış böhrandan sonra investisiya qoyuluşu, ictimai istehsalın təşkili, məşğulluğun normal səviyyəsinin təmin edilməsi, maliyyə-kredit sisteminin sağlamlaşdırılması müəyyən vaxt tələb edir. Buna görə də böhrandan sonra iqtisadi tsiklin durğunluq fazası başlayır.

İqtisadiyyatda durğunluq vaxt nöqtəyi-nəzərdən uzun müddət davam edə bilər. Bu dövr əmtəə və xidmətlərə zəif tələblə, ÜDM-in azalması, əmək haqqı və qiymətlərin aşağı səviyyəsi, işsizlik, o cümlədən istehsalın mövcud iqtisadi potensialla müqayisədə kifayət qədər

istifadə edilməməsi ilə səciyyələnir.

Qeyd edək ki, iqtisadi tsiklin durğunluq fazasının hakim olduğu zamanda gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin məqsədi vergi mexanizmi vasitəsilə investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq və iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin inkişafına təkan verən əlverişli vergi mühitini yaratmaqla qısa vaxt ərzində iqtisadi fəallığı yüksəltməkdən ibarətdir.

İqtisadi tsiklin ikinci fazasında gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin forması diskresion olmaqla stimullaşdırıcı xarakterə malik olur. Tipi isə "minimal vergilər siyasəti" olur və aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- vergi dərəcələrini azaltmaqla fiziki və hüquqi şəxslərin üzərinə düşən vergi yükünün azaldılması;

- idxal məhsullarına yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi;

- iqtisadi subyektlərə vergi güzəşt və stimullarının təqdim edilməsi. Bu əsasda:

- a) yeni yaranan müəssisələrin müəyyən müddətə tam və ya qismən vergiqoyma obyektindən azad edilməsi və ya vergi ödənişinə möhlətin verilməsi;

- b) istehsal məhsuldarlığını artıran mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi üçün ayrılan və investisiyaya yönəldilən mənfəətin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi;

- c) yüksək amortizasiya normalarının tətbiqi, vergi krediti, vergi tətili kimi güzəşt növlərindən də istifadə olunur;

- ölkə ərazisi və regionunda coğrafi-iqtisadi şərait, sosial-iqtisadi inkişaf nəzərə alınaraq diferensial vergitutma dərəcəsinin tətbiqi;

- dövlət tərəfindən qiymətli kağızların emissiyasından əldə edilən və ya ediləcək gəlirə, o cümlədən səhm payına müvafiq olaraq əldə edilən dividendə aşağı vergi dərəcəsinin tətbiqi və s. üsullardan istifadə edilir.

Dövlət iqtisadi siyasət çərçivəsində həyata keçirdiyi kompleks stimullaşdırıcı tədbirlərin nəticəsi olaraq istehsal-iqtisadi münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi iqtisadi tsiklin canlanma fazasına keçir. Bu zaman istehsalın səviyyəsində nəzərə çarpacaq dərəcədə dirçəliş baş verir, işsizliyin nisbətən azalması müşahidə olunur. Tədricən qiymətlər yüksəlməyə, borc faizi artmağa, əmtəə bazarında yeni sənaye məhsullarına tələb yüksəlməyə başlayır.

İqtisadi tsiklin canlanma fazasında gerçəkləşdirilən vergi siyasətinin məqsədi vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının, kiçik və orta sahibkarlığın stimullaşdırılmasına, hüquqi və fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri-rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, bir sözlə iqtisadi subyektlər üçün bərabər, ədalətli, əlverişli vergi mühiti yaradaraq azad rəqabət şəraitində istehsalın inkişaf tempini sürətləndirməkdən ibarətdir.

Bu dövrdə həyata keçirilən vergi siyasətinin forması diskresion olmaqla iqtisadiyyatın sahələrinin inkişafı nöqteyi-nəzərindən stimullaşdırıcı xarakter daşıyır, vergi siyasətinin tipi isə "optimal vergilər siyasəti" olur və ona uyğun aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- vergi güzəştlərinin tam və ya qismən ləğvi;
- kapitalın ixracına yüksək vergi dərəcəsinin tətbiqi;
- royalti, dividend və faizə aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- xarici investorlar üçün xüsusi vergitutma rejiminin tətbiqi;
- diferensial vergitutma dərəcəsinin tətbiqi.

İqtisadiyyatda resurslardan istifadənin intensivliyi, istehsalın artan tempə inkişafı nəticəsində mənfəətin qısa bir müddətdə artırılması iqtisadi tsiklin yüksəliş fazasına daxil olmasına imkan yaradır, iqtisadi tsiklin yüksəliş fazası sınıma nöqtəsinədək iqtisadi fəallığı artırır. Yüksəliş fazasında işçi qüvvəsinə tələb işsizliyin aradan qaldırılmasına və əmək haqqının yüksəlməsinə səbəb olur. Əmək haqqının, bütövlükdə gəlirin artımı istehlak predmetlərinə tədiyyə qabiliyyətli tələbi yüksəldir, istehlak predmetlərinə tədiyyə qabiliyyətli tələbin yüksəlməsi bu sahələrin inkişafı üçün zəruri olan maşın və avadanlıqların istehsalının inkişafını stimullaşdırır (1,3,4,7).

İqtisadi tsiklin yüksəliş fazasında həyata keçirilən vergi siyasətinin məqsədi iqtisadiyyatda mövcud müvazinəti qoruyub saxlamaq, büdcənin əsas gəlir mənbəyi olan vergi daxilolmalarının həcmi artırmaqla iqtisadi subyektlərin meyl göstərmədikləri strateji əhəmiyyətə malik sosial-iqtisadi layihələrin dövlət tərəfindən reallaşdırılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu zaman vergi siyasətinin forması diskresion olmaqla iqtisadiyyatın sahələrinin disproportional inkişafının qarşısının alınması üçün, həm stimullaşdırıcı, həm də destimullaşdırıcı xarakterə malik ola bilər. Vergi siyasətinin tipi isə "sosialyönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti" olur və ona uyğun aşağıdakı üsullardan istifadə edilə bilər:

- yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- vergi güzəştlərinin ləğvi;
- vergi dərəcələrinin diferensiallaşdırılmış sisteminin tətbiqi;
- bu və ya digər vergilərin yayılma dairəsinin dəyişdirilməsi;

- elmi tədqiqat, layihə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclərin müəyyən normada müəssisənin xərclərinə daxil edilməsi və ya vergiyə cəlb olunan mənfəətin məbləğindən çıxması;
- idxala yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- ixraca aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi və ya ləğvi.

Çoxmülkiyyətçiliyin üstün mövqeyə malik olduğu, sərbəst sahibkarlıq və riskli təşəbbüsə, şəxsi maraq və mənafeyə, azad bazar və rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı şəraitində təcrübə göstərir ki, əsas tənzimləyici mexanizm kimi çıxış edən bazar qanunları uzunmüddətli dövr üçün iqtisadi müvazinəti təmin edəcək mükəmməlliyə malik deyil. Məhz bu səbəbdən də iqtisadiyyatda zamanla müxtəlif amillərin (azad rəqabətin inhisarla əvəz olunması, əmək haqqının əmək məhsuldarlığına nisbətən üstün artımı, iqtisadiyyatın sektorları arasında disproporsional inkişaf, pul tədavülü qanununa əməl olunmaması, büdcə kəsirinin mövcudluğu, investisiya qoyuluşlarının həcmi, pul-kredit və vergi sahəsində aparılan siyasətdə boşluqların olması, iqtisadiyyatın gizli sektorunun inkişafı, əhali gəlirlərinin qeyri-bərabərliyi və gəlirlər üzrə nəzarətin mümkünsüzlüyü, müxtəlif növ iqtisadi resurslarda, xüsusilə də yanacaq-enerji resurslarında qiymət dəyişikliyi və s.) təsiri nəticəsində iqtisadiyyatda mənfəətə tendensiya formalaşır ki, bunun da nəticəsində iqtisadi tsiklin ilkin fazası əmələ gəlir, iqtisadi tsiklin enmə, durğunluq, canlanma, yüksəliş fazaları iqtisadi inkişafın qeyri-sabitliyini xarakterizə edən klassik modeldir (3,7). Məhz vergi siyasətinin məqsədinin, forma, üsul və tiplərinin iqtisadiyyatın müəyyən zaman daxilində ümumi inkişaf mərhələlərini və vəziyyətini xarakterizə edən klassik model əsasında müəyyənləşdirilməsi daha obyektiv və real olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Y.A.Kəlbəyev, Z.H.Rzayev. Vergilər və vergitutma. Bakı, 2006. 432 səh.
2. A.F.Musayev. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, "Elm", 2004, 729 səh.
3. Макконнелл К.Р., Брю С.А. "Экономика: Принципы, проблемы и политика." Т. I - Баку, "Азербайджан", 1992-399 с.:
4. Экономическая теория: учебное пособие, под ред. А.Т.Грязновой и В.М. Соколинского. 2-е изд., М: КНОРУС, 2005. - 464 с.,
5. Дъ. Сломан, совместно с М. Сатклиффом. Экономикс. Пер. с англ, под ред. С.В.Лукина - спб.: Питер, 2005 - 832с.:
6. Zahid Məmmədov. "Pul, kredit və banklar". Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2004, 496.
7. Экономическая теория: Учебник для вузов. Под ред. проф. И.П. Никалаевой, проф. Г.М. Казиахмедова. М: ЮНИТИ-ДАНА, 2005, 543 с.

*Quliyev Z.Q. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

VERGİ SİYASƏTİ VƏ İQTİSADİYYATDA İNFLYASIYA VƏ DEFLYASIYA PROSESİNİN NƏTİCƏSİ

Məqalədə vergi siyasəti və iqtisadi tsiklin (dövrənin) elmi-nəzəri əsasları, habelə onların qarşılıqlı əlaqəsi işıqlandırılmışdır. İqtisadi tsiklin fazalarını səciyyələndirən, onların spesifik xarakterini formalaşdıran iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərini nəzərə alaraq həyata keçirilən vergi siyasətin məqsədi, metodu, forması və növü elmi baxımdan əsaslandırılır.

*Гулиев З.Г. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z Y O M E

НАЛОГОВАЯ ПОЛИТИКА И ВЛИЯНИЕ ИНФЛЯЦИОННЫХ И ДЕФЛЯЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ЭКОНОМИКУ

В статье освещается налоговая политика и научно-теоретические основы экономического цикла и их взаимосвязь. Обосновывается с научной точки зрения цель, метод, форма и тип налоговой политики внедряемая в жизнь, учтя разные этапы экономического развития, характеризующие фазы экономического цикла и формирующие их специфический характер.

*Guliyev Z.G. Ph.D. in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FISCAL POLICY AND THE RESULT OF INFLATION AND DEFLATION IN ECONOMY

In the article the scientific-theoretical principles of tax policy and economic cycle, and reciprocal relationship between them are being elucidated. The objective, form, method and types of tax policy carried out by taking into account the phases of economic cycle that characterize various development stages of the economy and the specific characteristics of economic process, which forms these phases, was substantiated from the scientific point of view.

*Kərimova G.R. doktorant
Bakı Biznes Universiteti*

UOT-336; 339. 72

MALİYYƏ BAZARLARININ TƏSNİFATI VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: maliyyə bazarları, infrastruktur, hüquqi təminat, nəzarət sistemləri.

Ключевые слова: финансовые рынки, инфраструктура, правовое обеспечение, система контроля.

Key words: financial markets, infrastructure, legal security, control systems.

Planlı təsərrüfat sistemi şəraitində Azərbaycanda maliyyə bazarı, onun strukturu lazımcıncə formalaşmamışdır. Lakin bazar iqtisadi modelinə keçid maliyyə sisteminin yenidən qurulmasını ön plana çəkmiş və respublikada onun formalaşması və mərhələli inkişafı istiqamətində bir sıra təşkilatı – hüquqi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Artıq Azərbaycanda geniş şəbəkəyə malik bank, sığorta və kredit təşkilatları yaradılmış və onlar iqtisadi fəaliyyət sahələrinin inkişafına öz tövhələrini verməkdədirlər. Bununla belə onların mövcud vəziyyəti dünya standartlarına tam cavab vermir və bu sahədə həllini gözləyən bir çox problemlər qalmaqdadır. Odur ki, müasir dövrdə kredit, valyuta və fond bazarlarının bir - birinə qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq və maliyyə bazarlarının inkişaf meyllərini aşkara çıxarmaqla tövsiyələr hazırlamağa ehtiyac duyulur.

Maliyyə bazarının mahiyyəti, infrastruktur və funksiyaları. Maliyyə bazarı bazar infrastrukturunun elementi olub sərbəst bazarlar içərisində mühüm yer tutur və öz strukturuna görə bir bir-biri ilə qarşılıqlı sürətdə əlaqədar olan və bir - birini tamamlayan üç bazardan ibarətdir: pul bazarı, kredit bazarı və qiymətli kağızlar bazarı.

Son illər respublikamızda maliyyə bazarı və onun alt sistemləri üzrə bir sıra qanunlar və normativ aktlar qəbul edilmişdir ki, onlara da, «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında», «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında», «Qiymətli kağızlar haqqında», «Qiymətli kağızlar və fond birjaləri haqqında», Azərbaycan Respublikasının qanunları, 2020-ci ilədək qiymətli kağızlar bazarının inkişafı haqqında müvafiq Dövlət Proqramını və eləcə də Respublika Nazirlər Kabinetinin bir sıra qərarlarını misal göstərmək olar.

Bu gün maliyyə bazarının infrastrukturunun uğurla formalaşması kommersiya banklarının, sığorta kompaniyalarının və digər maliyyə institutlarının fəaliyyətindən asılıdır.

Maliyyə bazarlarında satış predmeti olaraq qiymətli kağızlar iştirak edir və bazarda onların alqı-satqısı prosesi yerinə yetirilir. Bu bazarın yaranmasının şərtləşdirən əsas səbəblərindən biri də maliyyə vəsaitlərinin qeyri-bərabər formada bölüşdürülməsidir. Maliyyə bazarının mahiyyəti isə həmin bazarda yerinə yetirilən funksiyaların məcmusunu özündə əks etdirir.

Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə bazarı aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir :

- maliyyə mənbəyindən vəsaitin ehtiyacı olan tərəfə müəyyən şərtlər daxilində təyin olunmuş müddətə və müvafiq ödəniş şərtləri ilə ayrılması;
- aktivlərin tələb və təklifə müvafiq qiymətinin satıcı və alıcının konkret görüşməsinin nəticəsində razılaşma yolu ilə müəyyənləşdirilməsi;
- investisiya vəsaitlərinin optimal xərclənməsi üçün konkret məkanın müəyyənləşdirilməsi və müvafiq şəraitin yaradılması.

Maliyyə bazarının xarakterik xüsusiyyətləri. Bu tipli bazarların başlıca xüsusiyyəti vəsaitlərin optimal və köçürülmə xərclərinin azaldılması ilə bərabər qısa müddət ərzində tələbedici tərəfə çatdırılmasıdır.

Maliyyə bazarları vəsait mənbələrinin yerləşdiyi yerə görə 2 qrupa ayrılır:

Milli maliyyə bazarı.

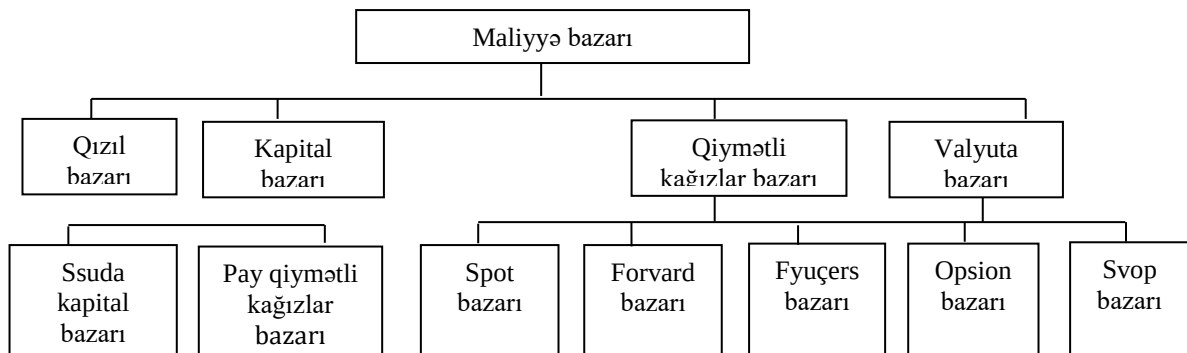
Beynəlxalq maliyyə bazarı.

Milli (daxili) maliyyə bazarı – bu bazarın resursları daxili mənbələr hesabına, beynəlxalq maliyyə bazarlarının resursları isə müxtəlif rezidentlərin vəsaitləri hesabına əmələ gəlir.

Ümumilikdə, müasir şəraitdə yüksək sürətlə inkişaf edən maliyyə bazarları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- bazarın dəyişkən olmaması;
- infrastrukturun inkişaf dərəcəsi;
- bazar proseslərini nizama salan yüksək səviyyəli qanunvericilik aktlarının mövcudluğu;
- istifadə olunan informasiya sisteminin dəqiqliyi;
- hər iki tərəfin maraqlarını təmin edən sistemin mövcudluğu;
- bazar alətlərinin etibarlılığı;
- vasitəçilərin etibarlılığı;
- vəsaitlərin, həmçinin, eləcə də, əməliyyatların əhatə dairəsinin yüksək olması;
- ticarətin təşkili proseslərinin səmərəliliyinin yüksək olması;
- bu bazarlarda dövlət nəzarətinin və bazarın nizamlanmasının səviyyəsinin yüksəkliyi.

Maliyyə bazarlarının növləri. Maliyyə bazarı öz fəaliyyəti prosesində müxtəlif növ bazarlardan ibarət olur ki, onun əsasını tələb və təklif formalaşma səviyyəsinə uyğun vasitəçilərin köməyi ilə kreditörlerle borc götürənlər arasında kapitalın yenidən bölgüsü təşkil edir. Maliyyə bazarlarının tərkib hissəsinə daxil edilən bazarlar aşağıdakılardır (Şəkil 1):

Şəkil 1. Maliyyə bazarlarının təsnifatı.

Qızıl bazarı – ölkənin qızıl fondunun formalaşması, qızıl ehtiyatlarının toplanması eyni zamanda qızıl ticarəti ilə iqtisadi əlaqələrin məcmusu formasında təşəkkülüdür. Dünya qızıl bazarlarına Nyu-York, Çikaqo, London, Sürix, Honkonqu misal göstərmək olar.

Kapital bazarı pul və kapital bazarına ayrılmaqla maliyyənin tədavi formasıdır ki, onlar da müvafiq olaraq ssuda bazarlarına və pay qiymətli kağızlar bazarına bölünür.

Ssuda kapitalı bazarı – müvafiq kapital dövriyyəsinin fəaliyyətinin təşkil edilməsində formalaşan münasibətləri, başqa sözlə desək, dövriyyənin təşkili mənasını bildirir.

Pay qiymətli kağızları – sahibkarın mülkiyyətini onun nizamnamə kapitalına qoyduğu

vəsaitin miqdarına gəlirdən əldə olunan bölgüdə ona düşən payın həcmi, eyni zamanda firmanın idarə olunmasında iştirak etmək üçün qanuni hüququnu əks etdirən sertifikatlardır.

Maliyyə bazarının ən mühüm tərkib hissələrindən biri də **qiymətli kağızlar bazarıdır**. Maliyyə bazarına bəzən qiymətli kağızlar bazarı kimi qeyd edirlər. Qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının vacib amillərindən biridir. Hazırda qiymətli kağızlar bazarı inkişaf etməyən və ya heç olmayan dövlətdə yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının mövcudluğundan danışmaq qeyri-mümkündür. Qiymətli kağızlar bazarı pul vəsaitlərinə olan tələblə təklifin qarşılıqlı əlaqədə olan münasibətlərin toplusudur. Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar başa çatdırmaqdan asılı olaraq qiymətli kağızlar bazarı spot və müddətli bazarlara ayrılır.

Spot bazarında mübadilə prosesi sövdələşmə zamanı çox qısa müddətdə icra olunur. Belə ki, müqavilə bağlandıqda cəmi iki gün müddətinə sövdələşmə şərtləri icra edilir.

Forvard bazarı – burada istifadə olunan maliyyə vəsaitləri gələcəkdə təyin olunmuş vaxtda hesablaşmaqla göndərilməsi nəzərdə tutulur, yəni, müəyyən olunmuş vaxtda valyutanın çatdırılması həyata keçirilir.

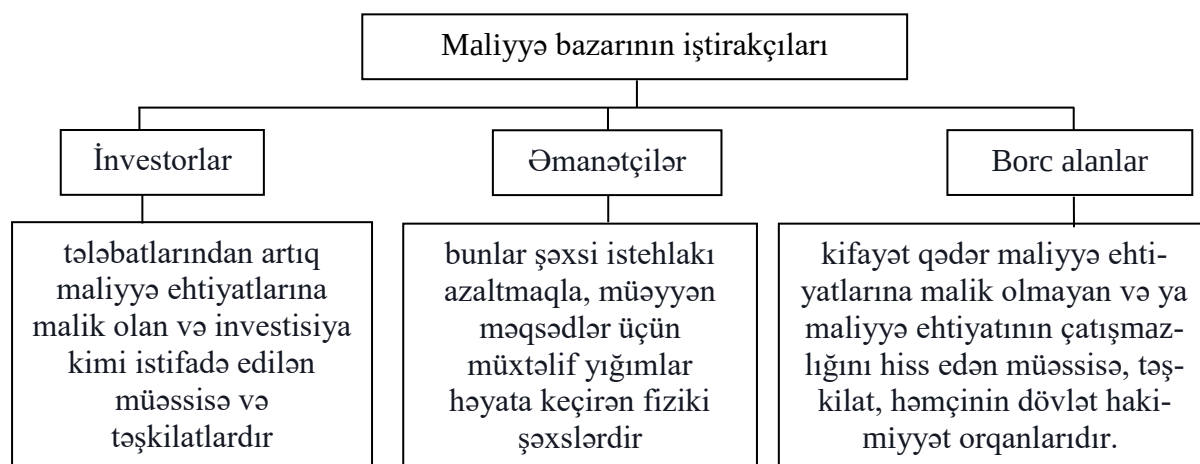
Fyuçers bazarı – maliyyə vəsaitlərinin mövcud formada satılan digər maliyyə alətləri ilə qeyd olunmuş qaydada göndərilməsi üzrə sövdələşmə ilə kommersiya fəaliyyəti vasitəsilə yerinə yetirilir.

Option bazarı - maliyyə vəsaitlərinə təyin olunmuş vaxta müvafiq qabaqcadan alqı-satqı prosesinin icra olunmasına hüquq verən müqavilə başa düşülür. Elə təyin olunmuş qiymət option icra qiymətidir.

Svop bazarı – bu maliyyə vəsaitləri müqaviləsinin iştirakçıları arasında mübadilə olmaqla gələcəkdə iştirakçıların iki maliyyə öhdəliyi ilə dəyişmə aparmasına imkan verir. Svop müəyyən vaxt ərzində alış və satış proseslərinin birgə icrasını nəzərdə tutur.

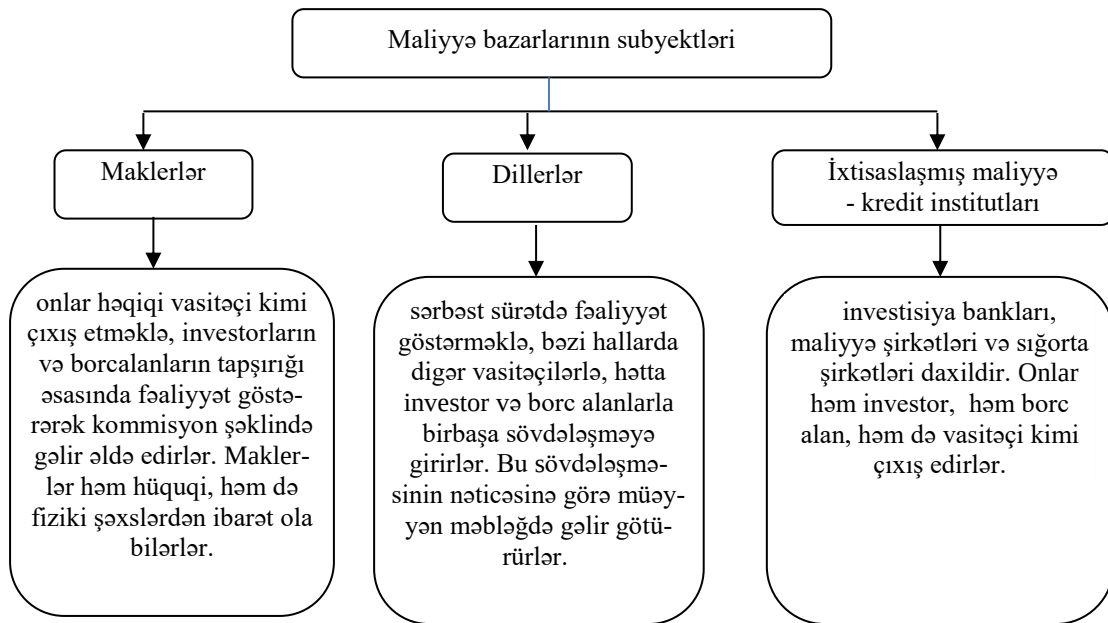
Valyuta bazarı - hüquqi və fiziki şəxslərin pul ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar olan beynəlxalq tədiyyə dövriyyəsinə xidmət göstərən bazarlardır.

Beynəlxalq təcrübədə maliyyə bazarlarının iştirakçıları kimi adətən-investorlar, əmanətçilər və borcalanlar çıxış edirlər. Onların xarakterik xüsusiyyətləri 2 sayılı şəkildə əks etdirilmişdir.

Şəkil 2. Maliyyə bazarlarının iştirakçıları.

Maliyyə bazarlarının subyektlərinə isə dillerlər və ixtisaslaşdırılmış maliyyə kredit institutları daxildir. (Şəkil 3)

Şəkil 3. Maliyyə bazarlarının subyektlərinin təsnifatı.

Müasir şəraitdə maliyyə bazarının tənzimlənməsi ən vacib şərtlərdəndir. Belə ki, tənzimlənmə nəzarətdən çıxarsa bu cəmiyyət üçün böyük iqtisadi və sosial problemlərə yol açə bilər. Maliyyə bazarının daim nəzarətdə olması aşağıdakı məsələlərin həlləri üçün zəruridir:

- investorlar ucun tələb olunan informasiya bazasının yaradılması;
- maliyyə sabitliyinin qorunmasına nəzarətin yaxşılaşdırılması;
- maliyyə vasitəçilərinin sığortalanması, onların hüquqlarının qorunması;
- maliyyə əməliyyatları üzərində nəzarətin gücləndirilməsi.

Maliyyə bazarı ilə əlaqədar aparılan təhlilləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir şəraitdə maliyyə bazarı maliyyə resurslarının hərəkətini təşkil etmək, onların düzgün istiqamətləndirilməsini təmin etmək, dövlətin maliyyə və pul-kredit siyasətinin əsas aləti kimi çıxış etmək və s. baxımından iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır, yeni inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bazarın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, ilk növbədə milli mənafeələr nəzərə alınmaqla ölkəmizdə maliyyə bazarlarının tənzimlənməsi və inkişafı üçün beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirən mükəmməl qanunvericilik bazası yaradılmalı və hüquqi-normativ aktlar sistemi formalaşdırılmalı, iqtisadi məsələlərin həlli üçün müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə səmərəli qərarların qəbul edilməsinə nail olmaq lazımdır. Maliyyə bazarının genişləndirilməsinin vacib şərtlərindən biri korporativ qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasıdır. Bakı Fond birjasında valyuta və əmtəə əsaslı qiymətli kağızların ticarətinə imkan verən yeni platformanın yaradılması həmin bazarın inkişafına «Qiymətli kağızlar bazarı haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun qəbul edilməsi də maliyyə bazarının mövcud idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə imkan vermiş olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 1998.
2. «2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı» Dövlət Proqramı. Bakı, 2011.
3. Abbasov.A.H. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə - kredit sistemləri problemləri.

*Kərimova G.R. doktorant
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MALİYYƏ BAZARLARININ TƏSNİFATI VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə tədqiq edilən mövzuya dair müasir elmi-metodik ədəbiyyatların öyrənilib ümumiləşdirilməsi əsasında maliyyə bazarlarının mahiyyəti, növləri, onların iştirakçıları, subyektləri, təsnifatı, funksiyaları və xarakterik xüsusiyyətləri açıqlanmış, maliyyə bazarının Azərbaycanda infrastrukturun genişləndirilməsi və inkişafına dair tövsiyələr verilmişdir.

*Керимова Г.Р. докторант
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 İ Ü M E

КЛАССИФИКАЦИЯ И ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФИНАНСОВЫХ РЫНКОВ

В статье и изучена и обобщена современная научно – методическая литература, посвященная исследуемой теме: раскрыты сущность, виды, участники, субъекты, функции, характерные особенности и классификация финансового рынка и разработаны рекомендации по его развитию и расширению инфраструктуры в Азербайджане.

*Karimova G.R. doctorate degree
Baku Business University*

S U M M A R Y

**THE CLASSIFICATION OF FINANCIAL MARKET AND
CHARACTERISTIC FEATURES**

The article investigates the essence, the types, participants, subjects, classification, functions and specific properties of the financial markets on the base of the generalization of scientific – methodological literatures concerning the current theme. However the article recommends on the development enlargement of the infrastructure of the financial market in Azerbaijan.

*Əhmədov A.T. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT-330. 59

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ƏHALİNİN SOSIAL TƏMİNATININ ƏSASIDIR

Açar sözlər: ərzaq məhsulları, ərzaq təhlükəsizliyi, dünya ərzaq bazarı, ticarət subyektləri.

Ключевые слова: продовольственная продукция, продовольственная безопасность, мировой продовольственный рынок, субъекты продовольственной торговли.

Key words: food products, food safety, World Food Market, Commercial entities.

Son illərdə ölkənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri ərzaq təhlükəsizliyidir. Məsələnin vacibliyini nəzərə alaraq dövlət əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatını həmişə diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə xüsusi tədbirlər həyata keçirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə həyata keçirilmiş birinci Dövlət Proqramı böyük uğurların qazanmasına şərait yaratmışdır. Ölkə prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın işə icrası müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmişdir. [3] Digər tərəfdən ölkə prezidentinin 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiqlənmiş 2008-2015-ci illərdə “Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı” da icra olundu və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə mühüm təsir göstərdi. [4]

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir şəraitdə heç bir ölkə təcrid olunmuş halda ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək iqtidarında deyildir. Qloballaşan dünyada Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə malik bir ölkədir. Odur ki, dünyada baş verən iqtisadi proseslər təbii ki, Azərbaycandan yan ötmür və öz təsirini göstərməkdədir. Dünyada ərzaq bazarında baş verən proseslər milli istehsal quruluşunun və bazar konyunkturasının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Dünyada gedən təbii hadisələr və dəyişikliklər, eyni zamanda dünya əhalisinin artım sürəti ərzaq məhsullarına tələbatın kifayət qədər ödənilməsində bir sıra problemlər yaratmışdır. Digər tərəfdən ərzaq məhsullarına tələbatın artım sürəti ilə mövcud istehsal resurslarının artım sürəti arasında yaranan ciddi disproporsiya dünya əhalisinin ərzaq təminatında mühüm çətinliklər yaratmışdır.

Hazırda dünya əhalisi təxminən 7,0 milyard nəfərə yaxındır. Statistik proqnozlara əsasən onların sayı 2050-ci ildə 9,2 milyard nəfərə çatacaqdır. Göründüyü kimi, əhalinin artım sürəti ilə ərzaq istehsalının artım sürəti arasında düzgün nisbətənin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə istehsalın artım dinamikasının tələbatın artım dinamikası ilə əlaqəsi, tələb və təklif arasındakı nisbətənin sabitləşdirilməsi müasir dünyanın ən aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Bu baxımdan ərzaq məhsulları istehsalını artırmaq məqsədilə mütəmadi olaraq ayrı-ayrı ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin yeni texnika və texnologiyaların kənd təsərrüfatı istehsalına tətbiqi, innovasiyaların istehsal sahələrinə cəlb edilməsi ərzaq təhlükəsizliyi probleminin həllində mühüm rol oynaya bilər.

Dünya ərzaq təhlükəsizliyi sistemində Azərbaycan Respublikasının da öz xüsusi yeri vardır. Odur ki, respublikada istehsal olunan ərzaq məhsullarının dinamikasını nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi.

Azərbaycan Respublikasında ərzaq məhsulları istehsalı

Cədvəl 1.

Məhsulların növləri	Ərzaq məhsulları, min ton		
	2010	2013	2015
Taxıl	1848,3	1995,2	2075,9
Kartof	648,6	692,2	682,0
Tərəvəz	45,8	51,8	58,4
Şəkər çuğunduru	227,4	232,8	206,6
Meyvə və giləmeyvə	53,7	62,1	64,6
Üzüm	60,7	63,9	70,8
Bitki yağları	73,8	81,4	119,7
Bütün növ ət məhsulları	277,3	308,9	319,1
Süd və süd məhsulları istehsalı	1364,5	1873,2	1951,6
Yumurta, min ədəd	1113003	1281212	1462876
Balıq və balıq məhsulları	58,9	69,6	67,1

Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri, Azərbaycan Statistika Komitəsi, 2016, səh. 498-506.

Cədvəldən göründüyü kimi bütün növ ərzaq məhsulları istehsalının tərkibində, şəkər çuğundurundan başqa digər ərzaq məhsullarının istehsalında artımlar olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ilə nisbətən 2015-ci ildə taxıl istehsalı 12,3%, kartof – 5,1%, meyvə və giləmeyvə - 20,3%, üzüm – 15,6%, bitki yağları – 62,2%, yumurta – 31,4%, balıq və balıq məhsulları – 13,9% artmışdır. Ərzaq məhsulları istehsalının qeyd edilən artımları son hədd deyil, ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasına dair geniş ehtiyat mənbələrini aşkar edib, onlardan daha səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin və qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin tənzimlənməsi və müasirləşdirilməsi çox vacib məsələlərdən biridir.

Ekoloji cəhətdən, təmiz qida məhsulları ilə əhalinin təmin edilməsi respublikanın istehlak bazarına keyfiyyətsiz və zərərli ərzaq məhsullarının daxil olunmasının qarşısının alınması məqsədi ilə təhlükəsizliyin təmin edilməsi və nəzarət mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması mühüm vəzifələrdən biridir. Təbii ki, qida məhsulları istehsalının modernləşdirilməsi çox vaxt vəsait və informasiya sistemlərinin olmasını tələb edir. Bunun üçün qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi önəmlidir eyni zamanda şəraitdən asılı olaraq səmərəli işləyə biləcək mexanizmlərin təbliğ edilməsi gücləndirilməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, bir çox hallarda müxtəlif ədəbiyyatlarda ərzaq və qida təhlükəsizliyini eyniləşdirməyə cəhd göstərilir. Sübut etməyə çalışırlar ki, bu kriteriyalar eyni mənə daşıyır. Əslində qeyd edilən kriteriyalar tamamilə müxtəlif və fərqlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi ərzağın istehlak bazarındakı miqdarı və istehlakçının alıcılıq qabiliyyətinin vəhdətindən ibarətdir. Qida təhlükəsizliyi isə hər hansı bir qida məhsulunun insan sağlamlığı üçün zərərli olan amillərdən azad olmasını nəzərdə tutur. Qida təhlükəsizliyinin təmin etmə mexanizmi ərzaq məhsullarının istehsalından başlamış istehlakçıya çatdırılanadək keçdiyi bütün mərhələləri əhatə etməli və vahid sistem halında fəaliyyət göstərməlidir. Qeyd edilən mərhələlərin hər hansı birində müvafiq müşahidə lazımı səviyyədə yerinə yetirilməzsə, onda ümumi müşahidə sisteminin səmərəliliyinə tam nail olunmayacaqdır. Tədqiqat göstərir ki, təhlükəli qida məhsullarına qarşı mübarizə tədbirlərinin yalnız istehlak bazarında həyata keçirilməsi, yəni istehlak bazarına daxil olmuş hazır məhsulun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər bir o qədər də səmərəli olmamış və qida təhlükəsizliyinin təmin olunma mexanizmi kimi özünü doğrultmamışdır. Bu baxımdan qida təhlükəsizliyinin etibarlı təminatı kompleks yanaşma tələb edir və istehlak

bazarında hazır məhsula nəzarət etməkdənsə, qida məhsulları istehsalı prosesinin bütün mərhələlərində məhsulun zərərsizliyini şərtləndirən qida təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin yaradılmasını və tətbiqini zəruri edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün bir çox sistemlər fəaliyyət göstərir. Onların tərkibində Codex Alimentarius Komissiyası qida təhlükəsizliyi sahəsində dünyanın ən mötəbər təşkilatı sayılır. Komissiya standartları və qaydaları bütün dünyada istifadə olunur.

Komissiya ərzaq məhsullarına aid standartların hazırlanmasında, onların tətbiq edilməsində üzv dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların birgə əməkdaşlıq etmələri üçün geniş şərait yaradır. Bu komissiyanın üzvü olmaq üçün Azərbaycanda da geniş hazırlıq işləri aparılır. Komissiyaya daxil olduqdan sonra qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üzrə milli sistemlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün geniş imkanlar yaranır.

Qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi mexanizmini sadələşdirmək məqsədilə Codex Alimentarius Komissiyası, onu sadələşdirmiş və yeddi prinsipi əsas götürmüşdür. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhlükəli amillərin təhlilinin aparılması;
- nəzarət aparılacaq mənbələrinin dəqiq müəyyənəndirilməsi;
- vacib hədlərin müəyyənəndirilməsi;
- nəzarət aparılacaq mənbələrin müşahidə sisteminin təşkili;
- müşahidə zamanı nəzarət mənbəyi diqqətdən kənarda qaldıqda, onun korrektə olunması;
- komissiyanın səmərəli işlədiyini təsdiqləmək üçün sınaq üsulunun müəyyənəndirilməsi;
- irəli sürülən prinsiplərə və onların tətbiqinə dair sənədləşdirmə üsullarının müəyyən olunması.

Qeyd olunduğu kimi, əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunması strategiyasında qida təhlükəsizliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan hər bir ölkə öz aqrar siyasətində qida təhlükəsizliyini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Əhalini ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi məsələsini ön plana çəkməlidir. Eyni zamanda qida təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sisteminin yeniləndirilməsi və bu sahədə mövcud olan beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün hüquqi – normativ bazanın təkmilliləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərilməlidir.

Hazırda qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həyata keçirilən dövlət tədbirləri ilə yanaşı, ərzaq məhsullarının istehsalçıları və emalçıları, ərzaq məhsullarının ticarəti ilə məşğul olan subyektlərinin üzərinə də böyük məsuliyyət düşür. İstehsalçılar və ticarətçilər öz fəaliyyətlərində qida məhsullarının çatdırılmasını təmin etməlidirlər.

Dünya ərzaq böhranlarının yaranmasının əsas səbəbi inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın yüksək gəlir gətirən sahələrində böyük məbləğdə vəsait ayrıldığı halda dünya aqrar sektoruna kifayət qədər maliyyə vəsaitinin ayrılmamasıdır. Bu baxımdan beynəlxalq birlik əhalinin ərzaqla etibarlı təminat məsələlərinin həllində kənd təsərrüfatının artan rolunu etiraf etməyə məcburdur. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bütün dünyanı narahat edən global maliyyə böhranı aradan qaldırıldıqdan sonra dünya dövlətləri qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olacaqdır.

Ərzaq məhsullarının istehsalı ilə yanaşı onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi də mühüm məsələlərdən biridir. Bu baxımdan respublikada ekoloji təmiz məhsullar istehsalı üzrə bir sıra nümunəvi layihələr hazırlanmışdır. Eyni zamanda ali qanunvericilik orqanı tərəfindən 13 iyun 2008-ci il tarixdə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları haqqında” xüsusi qanun qəbul edilmiş və bununla da təsərrüfat subyektləri üçün əlverişli hüquqi şərait yaradılmışdır. Ölkənin kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək inkişafı üçün dəqiq proqram hazırlanmışdır. Bu

baxımdan dövlət daxili imkanların hesabına dünya ərzaq bazarında iştirakına daim cəhd göstərir. Statistik göstəricilərdən aydın olur ki, son illərdə ərzağın əsas növlərinin istehsalı xeyli artmışdır. Respublikada taxıl idxalı minimuma endirilmişdir.

Aparılan hesablamalara görə 2030-cu ildə əhalinin təbii artımı nəzərə alınmaqla ölkədə taxıl istehsalı 30-40% artacaqdır.

Kənd təsərrüfatında yeni təsərrüfat formalarının yaradılması ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xüsusi rol oynayır. Odur ki, dövlət bu təsərrüfat formalarının inkişafını daim dəstəkləyir və maliyyə yardımları göstərir. Yeni yaradılmış təsərrüfat formalarının vəzifələrinə: məhsul istehsalının və ticarətin təşkili, ictimai iaşə, yeni iş yerlərinin yaradılması, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və emalı, qida məhsulları istehsalı və bir çox digər fəaliyyət növləri daxildir.

Hazırda bir çox iqtisadi rayonların təsərrüfatları uğurla fəaliyyət göstərirlər. Bunlara Saatlı, Sabirabad, Bərdə, Ağcabədi, Kürdəmir, Biləsuvar, İmişli və s. inzibati rayonların təsərrüfatlarını misal gətirmək olar. Bu təsərrüfatlarda qida məhsulları istehsalı yerli xammal istehsalına əsaslanır. Eyni zamanda rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal olunur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və saxlanılması sahəsində də xeyli işlər görülmüşdür. Belə ki, son illər respublikanın rayonlarında meyvə-tərəvəz və digər ərzaq məhsullarının tədarükü və saxlanılması məqsədilə, taxıl məhsullarının saxlanılması üçün 15 anbar istifadəyə verilmişdir. Digər tərəfdən özəl qurumlarda müxtəlif tədarük gücünə malik 80-ə qədər taxıl anbarları, 185-ə qədər un dəyirmanları fəaliyyət göstərir.

Göstərilən rəqəmlərdən aydın olur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və emalı sahəsində son dövrlər xeyli irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Hazırda istehlakçıların ərzaq məhsullarına artan tələbatını ödəmək üçün əlverişli qiymətlərlə keyfiyyətli məhsul istehsalı qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin əksəriyyəti əlverişli qiymətlərlə satılan məhsullara üstünlük verir. Buna görə də məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə də diqqət artırılmalıdır. Istehsal olunan məhsulların çeşidi, keyfiyyəti, qiyməti və onların rəqabət qabiliyyəti müxtəlif bazar iqtisadi strukturlarının konkret fəaliyyət amili olmalıdır. Bu baxımdan həmin məhsullar geniş istehlakçı kütləsi üçün əlverişli qiymətlərə satılmalıdır. Ancaq bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq bir çox fəaliyyət sahələrinin, o cümlədən ticarətin liberallaşdırılması ona gətirib çıxardı ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü və satışı bazarları möhtəkirlərinin təsiri altına keçdi. Bu da həmin məhsulları istehlakçılara çatdırarkən satış qiymətlərin tədarük qiymətlərinə nisbətən 3-5 dəfə artmasına səbəb olmuşdur.

Fikrimizcə bazarlarda möhtəkirlilik proseslərinin qarşısını almaq üçün respublikanın mərkəz şəhərlərində, o cümlədən iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının topdan-satış bazarları şəbəkələrinin yaradılması məqsədəuyğundur. Qeyd olunan bazarlar müasir texnologiyalarla təchiz olunan supermarketlərlə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının il ərzində satışını təşkil etməklə, istehlak bazarında haqsız inhisarçılıq yaradan möhtəkirlərin artırıqları süni qiymətlərin qarşısını almaq olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının “Ərzaq təhlükəsizliyi haqqında” sərəncamı. 02.03.2001;
2. “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam. 16.01.2014;
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2009-2013-cü illər) – Fərman 14.04.2009;
4. “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncam. 25.08.2008.

*Əhmədov A.T. i.e.d., prof.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ ƏHALİNİN SOSIAL TƏMINATININ ƏSASIDIR

Məqalədə ərzaq məhsulları istehsalının təhlilinə geniş yer verilmiş, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli ərzaq məhsullarının artırılmasına dair təkliflər irəli sürülmüşdür. Ekoloji cəhətdən təmiz qida məhsulları ilə əhalinin təmin edilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi, mexanizmləri şərh olunmuşdur. Kənd təsərrüfatında yeni təsərrüfat formalarının ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, onların rolu qiymətləndirilmişdir.

*Ахмедов А.Т. д.э.н., проф.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E Z I O M E

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ОСНОВА СОЦИАЛЬНОЙ ОБЕСПЕЧЕННОСТЬ НАСЕЛЕНИЯ

В статье подробно анализируется производство продовольственной продукции, на основе внедрения новой технологии разработаны предложения по повышению качества продовольственной продукции. Выявляются основные направления обеспечения населения экологически чистой продукцией, а также механизм управления продовольственной продукцией. Оценивается влияние новых форм организации производства на рост обеспечения продовольственной продукцией.

*Ahmedov A.T. doc.of econ.scien., prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

SOCIAL SECURITY OF POPULATION BASED ON FOOD SECURITY

The article deals with a detailed analyze of product production based on new technology developed proposals to improve the quality of food products. The main direction of providing the population with ecologically pure products, as well as the mechanism of control of food production were identified. the impact of new forms of organization of production was evaluated on the growth of food production.

*Babayev Ə.P. i.e.d., prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT- 330. 341.1

MÜASİR İQTISADI NƏZƏRİYYƏ VƏ INNOVASİYALI İNKİŞAF

Acar sözlər: innovasiyalar, innovasiyalı inkişaf, texniki-iqtisadi tsikl, innovasiya proseslərinin təsnifatı, innovasiya prosesinin inkişaf variantları, innovasiya fəaliyyətinin strateji təşkilinin nəzəri konsepsiyası.

Ключевые слова: инновации, инновационное развитие, технико-экономический цикл, классификация инновационных процессов, варианты развития инновационного процесса, теоретическая концепция стратегической организации инновационной деятельности.

Key words: innovations, innovation development, techno-economic cycle, classification of innovation processes, theoretical concept of strategic organization of innovation activities.

Təxminən XX əsrin 80-ci illərinin sonundan etibarən əksər dövlətlərin iqtisadi inkişafını təmin edən ənənəvi resursların çatışmazlığı getdikcə daha kəskin hiss olunurdu. Belə şəraitdə iqtisadi nəzəriyyə və praktika innovasiyalı inkişaf və onun təmin edilməsi yollarının axtarılıb tapılması problemi ilə üzləşdi.

İqtisadi praktikaya gəldikdə, 90-cı illərin ikinci yarısında Qərbi Avropa ölkələrinin hökumətləri innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına dair proqramlar qəbul etdilər. Bu proqramlar, hər şeydən əvvəl, innovasiyaların yayılmasına yönəldilmişdir. İnkişafın çevikliyinin və sürətinin təmin edilməsi üçün hər yerdə əsas diqqət bütün iqtisadi sistemlərin integrasiyasına və şəbəkələrin təşkil edilməsinə yönəldilmişdi. Biznes-proseslərin əksəriyyəti avtomatlaşdırılır, idarəetmədə və istehsalatda informasiya sistemləri geniş tətbiq edilirdi.

Bütün Qərbi Avropa ölkələrində innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlər yaradılması, həmçinin müvafiq struktur elementlərinin formalaşmasına yönəlməmiş tədbirlər görülürdü. Avropa Komissiyasının rəyinə görə, Şimali Avropa ölkələrində innovasiyalı sahibkarlığın inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaradılmış, bu isə həmin ölkələrin Qərbi Avropa regionunda innovasiyalı inkişafın liderlərinə çevrilməsinə imkan vermişdir. Şimali Avropa ölkələri, həmçinin Avropa İttifaqının üzvü olan Almaniya, Böyük Britaniya¹, Fransa kimi aparıcı dövlətlər Avropa İttifaqı xətti üzrə innovasiyalı əməkdaşlığın ən fəal iştirakçılarıdır. Avropada innovasiyalı inkişafın stimullaşdırılması qarşılıqlı əlaqəli və bir-birini qarşılıqlı tamamlayan bir neçə kanal vasitəsilə həyata keçirilir. Buraya elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin Çərçivə Proqramı, “Evrika” proqramı, Avropa İttifaqının Struktur fondları və bir sıra başqa proqramlar daxildir.

Təbii ki, istər iqtisadiyyatın gücü, istərsə də kommərsiya sahəsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadənin çevik mexanizmlərinin mövcudluğu baxımından, həmçinin innovasiyalar və innovasiyalı inkişaf sahəsində nəzəri araşdırmalara görə innovasiyalı inki-

¹2016-cı ilin iyun ayında Avropa İttifaqından çıxmaq barədə referendum keçirilənə qədərki dövrdə olan Böyük Britaniya nəzərdə tutulur.

şafın əsas lokomotivi ABŞ idi.

İqtisadi nəzəriyyəyə gəlincə, deyə bilərik ki, innovasiyalı inkişaf məsələlərinin öyrənilməsi prosesində bu nəzəriyyə özünəməxsus mini-dövr keçmiş, son dərəcə qısa müddətdə öz tarixini müəyyən mənada təkrarlamışdır.

Məsələn, hələ 1911-ci ildə Avstriya və Amerika iqtisadçısı *Yozef Şumpeter* ilk dəfə açıq formada bəyan etmişdi ki, rəqabət innovasiyaların mənimsənilməsində cəmiyyətin inkişafının əsas şərtidir. Növbəti, 1912-ci ildə, Şumpeter öz “iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi”ni ifadə edərkən konkret anda mövcud istehsal vasitələrinin, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti bacarıqlarının “yeni tətbiqi”nin vacibliyini xüsusi vurğulayırdı. O, iqtisadi fəaliyyətdə daim “yeni kombinasiyalar”dan istifadə etməyin zəruriliyini vurğulayaraq, belə “yeni tətbiq”ləri iqtisadi inkişafın və bütövlükdə ictimai inkişafın hərəkətverici amili hesab edirdi [5, s.162-163].

Y.Şumpeterin təklif etdiyi inkişaf modeli faktiki olaraq çoxvariantlı innovasiyalı inkişaf modeli idi. Bu model qısaca olaraq aşağıda sadalanan variantlardan:

1) ixtiraçılıq, innovasiya fəallığı mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatdan kənardır, sahibkarlar isə yalnız yeni kəşfləri, ixtiraları və başqa texnoloji innovasiyaları izləyir, amma sonra onlardan mənfəət əldə edilməsi üçün istifadə edirlər;

2) texnoloji innovasiyalar vasitəsilə iqtisadi inkişaf həyata keçirilir, bunun nəticəsində də yeni məhsullar və proseslər yaranır;

3) innovasiya prosesi lap əvvəldən məqsədli prosesdir: ixtiradan başlanır və mənfəət gətirən innovasiya ilə qurtarır.

Şumpeter hesab edir ki, ixtiraçılıq və tətbiq etmə fəaliyyəti üçün daim kapital qoyuluşları lazımdır, buna görə də texniki yeniliklərin təcəssümü olan əsas kapitalla genişmiqyaslı investisiyalar iqtisadi artımın və nəticə etibarilə firavanlığın hərəkətverici qüvvəsidir. Beləliklə, deyə bilərik ki, Şumpeter bununla iqtisadi inkişafda investisiya fəaliyyəti probleminə yeni baxış təklif etmişdir.

Y.Şumpeterin davamçıları olmuş iqtisadçılar və sosioloqlar innovasiyalı inkişafın öyrənilməsində innovasiya prosesinin dövrü xarakterinə diqqət yetirərək, bununla da iqtisadi dövrlər nəzəriyyəsinə yeni cizgilər əlavə edirdilər. İnnovasiyaların yaranması elə texniki-iqtisadi dövrdür ki, orada tədqiqat və araşdırmalar sferasının nəticələrindən istifadə edilməsi bilavasitə texniki və iqtisadi dəyişikliklərə səbəb olur, bu sonuncular da öz növbəsində, bu sferanın fəaliyyətinə əks-təsir göstərir. Şumpeterin ABŞ-dakı davamçıları bununla əlaqədar T.Edisonu misal gətirirdilər: onun innovasiya fəaliyyəti Amerikanın və qalan dünyanın bütün iqtisadi mənzərəsində həqiqətən ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuş və bundan başqa (və ya bunun nəticəsində), sırf kəmiyyət baxımından iqtisadi artımın sürətlənməsini təmin etmişdir.

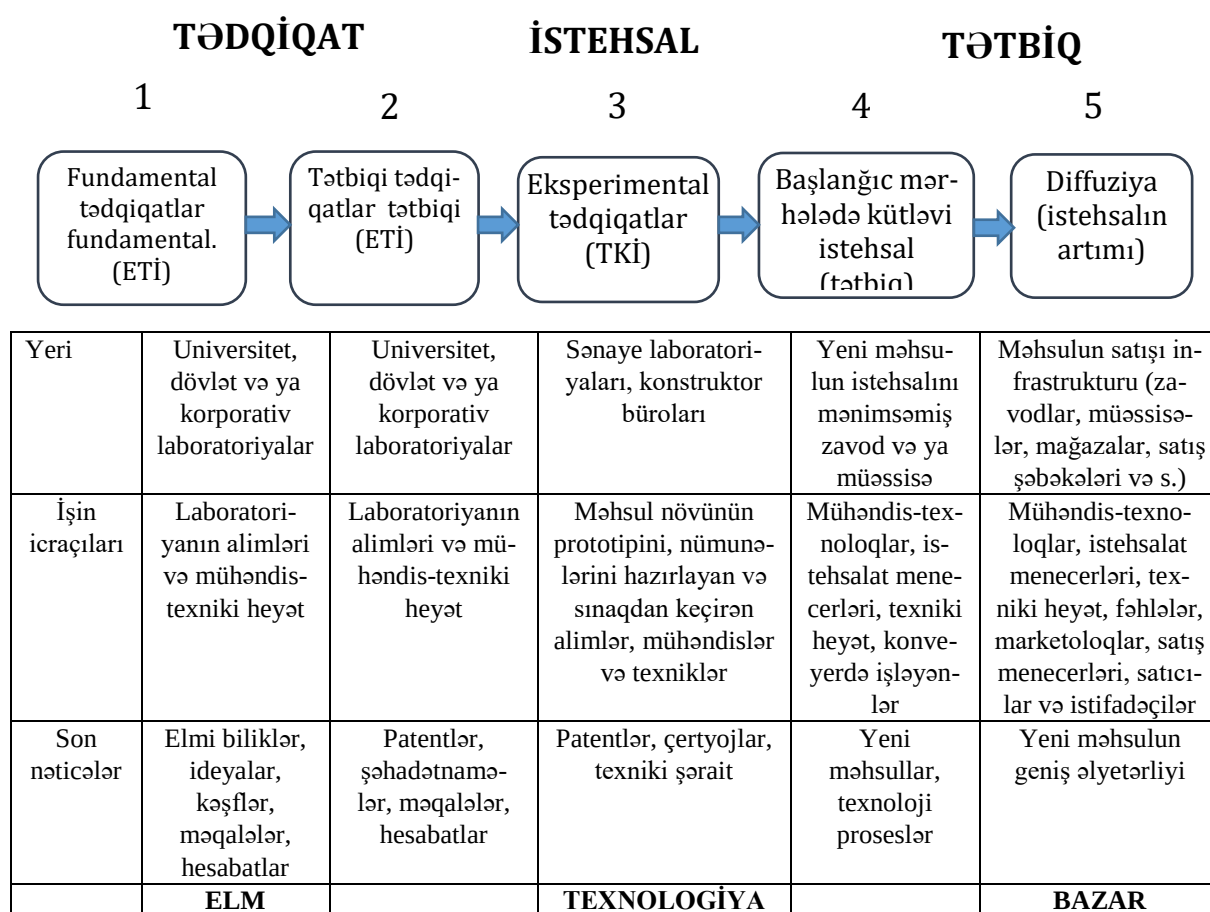
Sonralar britaniyalı iqtisadçı və sosioloq Roy Rosvell innovasiya proseslərini “nəsillər” üzrə və ya zaman dövrlərinə görə təsnif etmək təklifini irəli sürdü. Rosvellin təsnifatına uyğun olaraq, hər dövrə innovasiyalı inkişafın təşkilinin öz variantı uyğundur. Məsələn, Qərbdə ötən əsrin 50-ci illərinin başlanğıcından həmin əsrin 60-cı illərinin ortalarına qədər olan dövrə innovasiya prosesinin təşkili modelinin xətti variantı uyğun idi [6, p.18-20]. Rosvell bu modeli “texnologiyaların təkan verdiyi model (technology push-model)” kimi xarakterizə edir. Bu xətti-ardıcıl prosesdə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin rolu xüsusi qeyd edilir (şəkil 1), bazara isə yalnız istehsalın texnoloji fəallığının nəticələrinin istehlakçısı kimi baxılır.

Başqa sözlə desək, yeni texnologiyaların inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar nə qədər çox olsa, bazara bir o qədər çox yeni məhsul çıxarılır.

Bu halda makroiqtisadi səviyyədə mikroiqtisadi səviyyəyə keçərkən, görürük ki, inno-

vasiyaların belə modelinə sırf universitet elmindən daha çox öz “daxili” laboratoriyalarına əsaslanan, sürətlə artan böyük millətlərarası korporasiyalarda rast gəlmək olar.

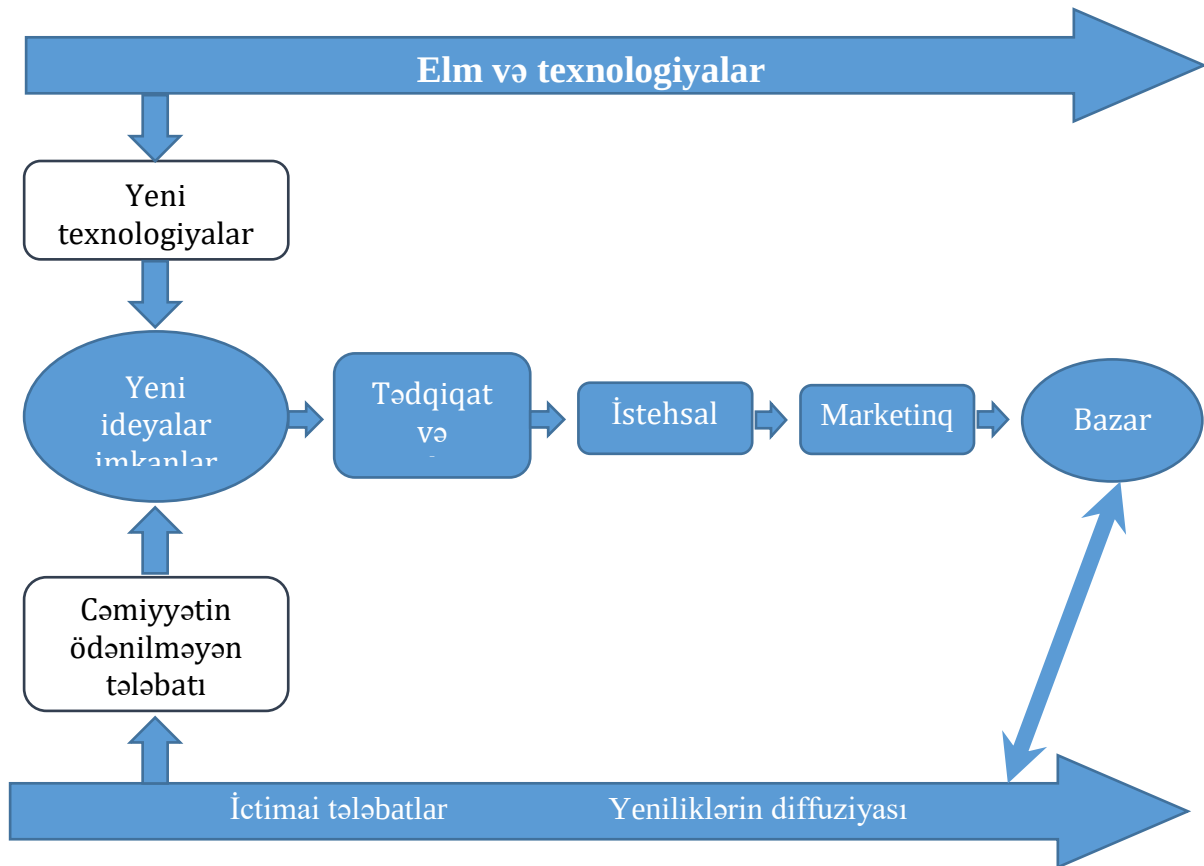
Rosvellə görə, innovasiya prosesinin inkişafının ikinci variantı, əsasən ötən əsrin 60-cı illərinin sonundan 70-ci illərin başlanğıcına qədər olan dövrə aiddir (şəkil 2). Prinsip etibarilə, ikinci variant da xətti-ardıcıl modeldir, amma bu halda məhz bazarın əhəmiyyəti ön plana çəkilir, elmi-tədqiqat sektoru (*need pull model*) bazarın ehtiyaclarına reaksiya verir. Rosvellin və onun həmkarı M.Dodjonun və A.Vebin fikrincə, bu modeldə innovasiya prosesini stimullaşdıran əsas amil bazarda yeniliklərə ehtiyac yaranmasıdır [2, s.87-88]. Ötən yüzilliyin 60-cı illərinin ortalarından 70-ci illərin başlanğıcına qədər olan dövr bazarda yer tutmaq uğrunda ciddi rəqabətlə fərqləndiyi üçün tarixən bu faktı tamamilə izah etmək olur. İstehsalçıların (mühəndislərin) tədqiqat komandalarına qoşulması nəticəsində elmi-tədqiqat sektoru ilə operativ mərkəzlər arasında əlaqələrin güclənməsi, innovasiya məhsullarının bazara çıxarılması müddətinin azalması bu dövrün daha bir fərqləndirici xüsusiyyəti idi.

Şəkil 1. Innovasiya prosesinin xətti modeli.

M.Dodjonun və A.Vebin işlərindən birində bu modelin radar qurğusunun ixtirası ilə əlaqədar təsiri nümunə gətirilir. Bu qurğunun ixtirası səmada düşməni təyyarələri olmasını qeyd etmək zərurəti ilə bağlı idi. Radarın ixtirasının əsasını - səmada düşməni təyyarələri olduqda radiosiqnalın dəyişməsi təşkil edir. Burada ixtira üçün radio - dalğaların generasiyası

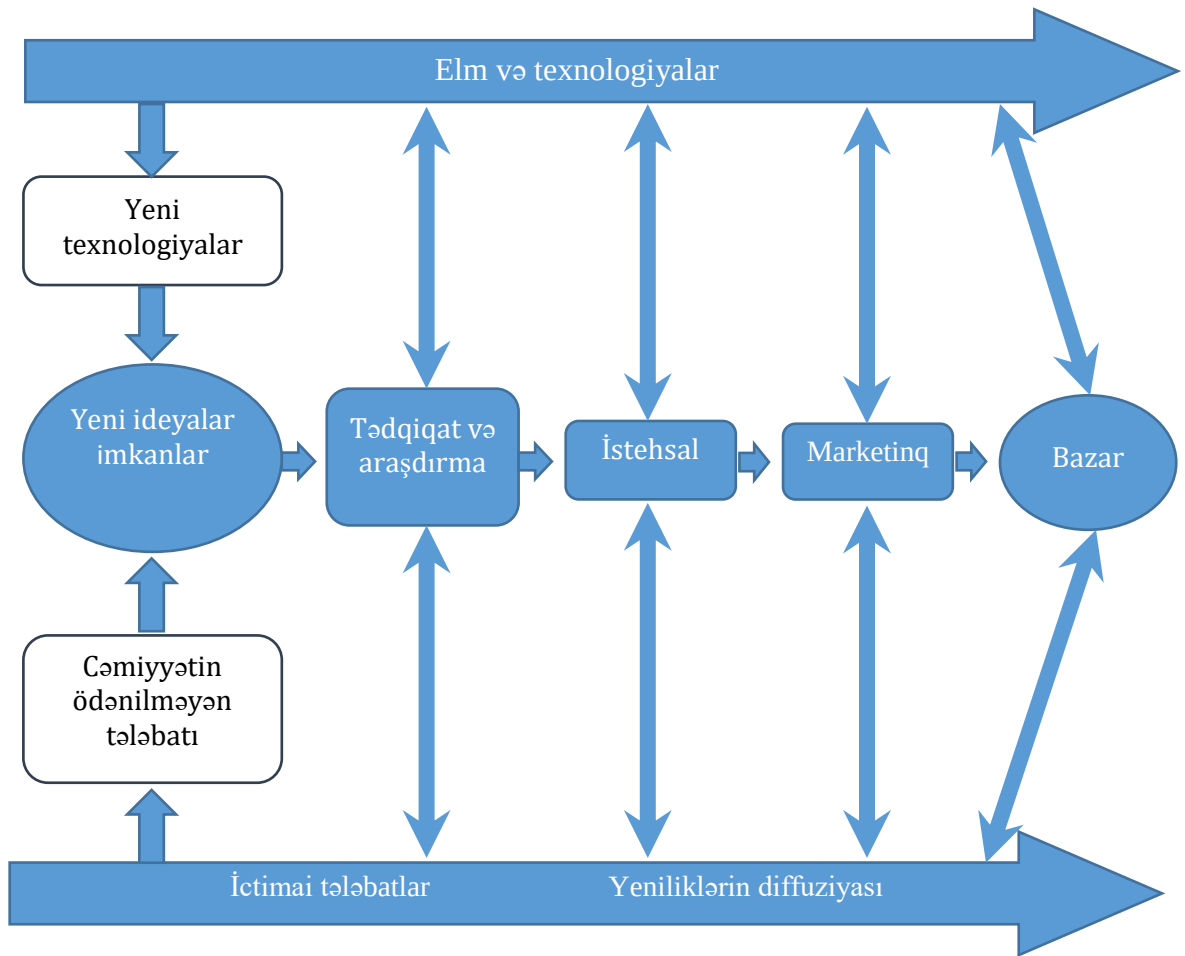
texnologiyasından istifadə olunmuşdur. Yeni məhsuldan - radardan istifadə edilməsi texnika dünyasını dəyişdirmiş və öz növbəsində, radardan müdafiə olunmağa ehtiyac yaratmışdır. Beləliklə, “stels” texnologiyası kəşf olundu və “gözəgörünməz təyyarələr” yaradılması üçün bu texnologiyadan istifadə edildi. Bu texnologiya, öz növbəsində, mühiti də dəyişdirmiş və artıq “gözəgörünməz təyyarələr”i asanlıqla tanıyan yeni, daha “mükəmməl” radarlar yaradılmışdır [7].

Şəkil 2. İnnovasiya prosesi modelinin ikinci variantı.

Nəhayət, innovasiya prosesinin inkişafının üçüncü variantı ötən yüzilliyin 70-ci illərinin əvvəlindən həmin yüzilliyin 80-ci illərinin ortalarına qədər olan dövr üçün səciyyəvidir. Bu dövrdə istehsalın modernləşdirilməsinə yönəlmiş bütün səylər inflyasiya və ya staqflyasiya proseslərinin təzyiqinə məruz qalırdı. Əsas səylər korporativ birləşməyə yönəldildiği üçün bu “məhsul portfellerinin” yaranmasına gətirib çıxarmış, məhsulun istismar dəyərinin azalması isə həmin modelin mərkəzi həlqəsi olmuşdu (bax: şəkil 3).

Xatırlatmaq lazımdır ki, uğurlu ideyaların mümkün qədər erkən mərhələlərdə tapılması və hər bir yeni məhsulun yaradılmasına böyük məbləğdə sərmayə qoyuluşuna görə innovasiya prosesi mürəkkəb və eyni zamanda çox məsrəf tələb edən prosesdir. Belə sərmayə qoyuluşları olmasa, elmi ixtira özlüyündə, heç də avtomatik şəkildə innovasiya yaratmaz və mütləq mənada rəqabət üstünlüyünü təmin edə bilməz.

Şəkil 3. İnnovasiya prosesi modelinin üçüncü variantı.

90-cı illərdən başlayaraq elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin istehsalatla inteqrasiyası (məsələn, birləşdirilmiş avtomatlaşdırılmış layihələşdirmə sistemləri və çevik istehsal sistemləri), təchizatçılar və qabaqcıl alıcılarla daha sıx horizontal əməkdaşlıq (müş-tərək müəssisələrin, strateji alyansların yaradılması), həmçinin texnoloq, konstruktor, mar- ketoloq, iqtisadçı və başqa mütəxəssisləri birləşdirən çoxfunksiyalı işçi qruplar yaradılması innovasiyalı inkişafın ən mühüm xüsusiyyətlərindəndir.

İqtisadi nəzəriyyənin tərkib hissəsi olan marketingə gəlinə, araşdırmalar göstərir ki, şirkət çərçivəsində yeni malın hazırlanması o halda çox səmərəli olur ki, şirkətin texniki, istehsal, marketing və maliyyə bölmələri ilə tədqiqatlar və araşdırmalar bölməsi arasında lap əvvəldən sıx əməkdaşlıq olsun. Məhsulun ideyası xüsusi çoxfunksiyalı qrup tərəfindən mar- ketinq baxımından təhlil edilməli, araşdırmanın bütün mərhələləri əlaqələndirilməlidir. Mə- sələn, ötən yüzilliyin 70-80-ci illərində yapon şirkətlərinin yeni mallarının müvəffəqiyyəti çox cəhətdən, çoxfunksiyalı qrupların işindən geniş istifadə olunması ilə müəyyən edilirdi. Buna da iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında innovasiyalı inkişafın ehtiyacları ilə bağlı bir addım kimi, innovasiya fəaliyyətinin özünə isə müxtəlif səviyyələrdə müxtəlif məzmunlu bir proses kimi

baxmaq olar.

Belə ki, *konkret insan səviyyəsində* innovasiya fəaliyyəti, birincisi, biliklər əldə edilməsi şəklində, ikincisi, həyat fəaliyyətinin və şəxsi ehtiyacların təmin edilməsi üçün zəruri əmtəə və xidmətlərin əldə edilməsi vasitəsilə elmtutumlu sferaya investisiya yolu ilə həyata keçirilir.

Mikroiqtisadi səviyyədə innovasiya fəaliyyəti elmtutumlu məhsulların yaradılması və ya buraxılışını həyata keçirən, həmçinin innovasiya prosesinin təminatı üzrə xidmətlər (təhsil, maliyyə, hüquqi müşayiət, informasiya və s.) göstərən konkret müəssisə səviyyəsində baş verir.

Mezoiqtisadi səviyyədə innovasiya fəaliyyəti əsasən bir dövlətin daxilində şəbəkə və ya korporativ strukturlar səviyyəsində müəssisələr qrupu tərəfindən həyata keçirilir.

Makroiqtisadi səviyyədə innovasiya fəaliyyəti əsasən bir dövlətin daxilində şəbəkə və ya korporativ strukturlar səviyyəsində müəssisələr qrupu tərəfindən həyata keçirilir.

Nəhayət, innovasiya proseslərinin inkişafının *qlobal səviyyəsini* qeyd etmək olar. Bu halda formalaşdırılmış və formalaşdırılmamış qlobal şəbəkələr səviyyəsində yeni biliklərin əldə edilməsi və yayılması nəzərdə tutulur. Belə şəbəkələrə nümunələr kimi həm fundamental elmi (formalaşdırılmamış şəbəkə), həm də “İnternet” məlumat şəbəkəsini (formalaşdırılmış şəbəkə) göstərmək olar.

Innovasiya proseslərinin qlobal inkişaf səviyyəsi haqqında söhbət gedəndə, beynəlxalq bazarlarda rəqabət strategiyası və rəqabət mübarizəsi sahəsində aparıcı mütəxəssis kimi tanınmış *Maykl Porterin* iqtisadi nəzəriyyəsinin inkişafına verdiyi töhfəni xüsusi qeyd etmək lazımdır.

London Biznes Məktəbinin professoru Porter *klasterlərdən* istifadə olunmasını ölkələr arasında uğurlu rəqabət mübarizəsi strategiyasının mühüm elementlərindən biri hesab edirdi. Porter klasterə müəyyən sahədə (bazarın müəyyən bölməsində) fəaliyyət göstərən və bir-birini qarşılıqlı tamamlayan, coğrafi baxımdan qonşu olan qarşılıqlı əlaqəli şirkətlər (təchizatçılar, istehsalçılar və başqaları) və onlarla əlaqədar təşkilatlar (maarifləndirici müəssisələr, dövlət idarəçiliyi orqanları, infrastruktur şirkətləri) qrupu kimi tərif verirdi [4, s.31-41].

90-cı illərin başlanğıcından etibarən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində M.Porterin, həmçinin onun həmməsləkləri M.Enrayt, C.Danning, R.Martin və başqalarının əsərləri sayəsində klasterlər nəzəriyyəsi geniş tətbiq edilməyə başlandı. Bu gün qeyd etmək olar ki, klaster siyasəti ən çox inkişaf etmiş ölkələrdə bütün iqtisadi siyasətin inkişafının mühüm elementidir, bu halda texniki baxımdan qabaqcıl məhsulun 50 faizdən 70 faizə qədər klasterlərdə istehsal edilir [3].

Öz növbəsində, son yarım əsrdə innovasiya prosesləri özü əhəmiyyətli dərəcədə təkamül etmiş və bu gün də mürəkkəb, çoxaspektli xarakter daşıyır. İnnovasiyanın mənbələri kimi həm elmi (yeni biliklər kəşf edən) araşdırmalar və ya bazarın birbaşa ehtiyacları, həm də tədris prosesində qazanılmış və başqa (konkret şirkət üçün xarici) biliklər çıxış edə bilər. Sözüün hərfi mənasında bizim gözlərimizin önündə ən qabaqcıl şirkətlər (məsələn, informasiya texnologiyaları sahəsində) öz gələcək mallarına və ya xidmətlərinə tələbatı (gələcək ehtiyacları) özləri formalaşdırır. Müxtəlif şirkətlər və sahələr üçün innovasiyaların müxtəlif mənbələrinin nisbi rolu əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bu rol onların həyat dövrlərinin

mərhələlərindən asılıdır.

Beləliklə, bu gün innovasiya prosesinə ayrıca götürülmüş bir şirkətin (korporasiyanın) daxili bölmələrinin və ya klaster və xarici mühitin (biliklərin və bazarın) qarşılıqlı təsiri prosesi kimi baxmaq olar. Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları belə qarşılıqlı təsirə xeyli dərəcədə imkan yaradır, iqtisadi nəzəriyyə isə ona xüsusi diqqət yetirir.

Daha bir aspektə xüsusi diqqət yetirək. Innovasiya prosesinin hər növbəti mərhələsində xərclərin artması şəraitində ən perspektivli ideyaların axtarışı, onların düzgün qiymətləndirilməsi və səmərəli reallaşdırılması problemləri ön plana çıxır. İqtisadi nəzəriyyənin belə perspektivlilik dərəcəsini qiymətləndirən vasitə kimi rolunu burada təzahür edir.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrdə hələ 70-ci illərdən iqtisadiyyatın real inkişafına və sosial problemlərin həllinə elmin töhfəsinin qiymətləndirilməsi məsələsi fəal araşdırılırdı. Bununla əlaqədar, əksər ölkələrdə *milli innovasiya sistemləri* yaradılırdı. Bu sistemlərin əsas ideyası bu sahəyə bazar prinsiplərinin tətbiqi və onun təşkilati strukturunun yenilənməsi hesabına elmin və texnikanın iqtisadi inkişafa töhfəsini fəallaşdırmağa şərait yaradılmasıdır.

Milli innovasiya sistemi innovasiya ideyasının formalaşmasından başlamış hazır məhsulun kütləvi istehsalına qədər bütün komponentləri əhatə edir: fundamental və tətbiqi elm, tədqiqatlar və araşdırmalar, təcrübi nümunənin istehsalı və kütləvi istehsal, həmçinin müxtəlif ekspertiza, maliyyələşdirmə və kadrların təkrar istehsalının tipləri. Bu sistemə həm də iqtisadi nəzəriyyənin inkişafında yeni addım kimi baxmaq olar.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Голиченко О.Г. Основные факторы развития национальной инновационной системы // Инновации. – 2012. - № 5.
2. Инновационное развитие – зарубежный опыт (организационные и экономические механизмы). Научное издание/Под ред. проф. А.П.Лунева, проф. И.Ю.Петровой. – Астрахань. - Издательский дом «Астраханский университет». 2009. – С.87-89.
3. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. - Москва – Смоленск: Ойкумена. – 2005.
4. Портер М. Конкуренция. Пер. с англ. - М. – 2001. – С.31-41.
5. Шумпетер Йозеф. Теория экономического развития. Пер. с немецкого. – М.: Изд-во «Прогресс». – 1982. – С.162-163.
6. Roy R. Rothwell. Towards the Fifth-generation Innovation Process. – London: Emerald and International Marketing Review. – 1994. – P.18-20.
7. Mark Dodgson and other authors. The Management of Technological Innovation: an International and Strategic Approach. – Oxford. – Oxford University Press. - 2000.

*Babayev Ə.P. i.e.d, prof.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ VƏ İNNOVASIYALI İNKİŞAF

Təqdim edilən məqalədə iqtisadi nəzəriyyənin innovasiyalı inkişaf problemlərinə müraciəti müəllifin mövqeyindən izah edilir. İnnovasiya prosesinin dövrü xarakteri təhlil edilir, iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif səviyyələrində innovasiya proseslərinin təsnifatı verilir. Ötən yüzilliyin müxtəlif tarixi dövrlərində innovasiya prosesinin inkişafının müxtəlif variantları nəzərdən keçirilir.

*Бабаев А.П. д.э.н., проф.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 İ Ü M E

СОВРЕМЕННАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И ИННОВАЦИОННОЕ РАЗВИТИЕ

В предлагаемой статье содержится авторское объяснение поворота экономической теории к проблемам инновационного развития. В частности, рассматривается циклический характер инновационного процесса, дается классификация инновационных процессов на различных уровнях экономической деятельности. Рассматриваются различные варианты развития инновационного процесса в разные исторические периоды минувшего столетия.

*Babayev A.P. doc.of econ. scien., prof.,
Azerbaijan State Economic University (UNEC)*

S U M M A R Y

MODERN ECONOMIC THEORY AND INNOVATION DEVELOPMENT

The article been proposed contains the author's explanation of turn of economic theory to the problems of innovation development. For instance, the author examines cycling character of innovation process and proposes classification of innovation processes at different levels of economic activities. There are also examined different varieties of innovation process development in different historic periods of the previous century.

*Əliyev Ş.T. i.e.d.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

UOT: 339.56:339.564

AZƏRBAYCANDA STRATEJİ YOL XƏRİTƏLƏRİNİN GERÇƏKLƏŞDİRİLMƏ- SİNDƏ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI

Açar sözləri: Azərbaycan, strateji yol xəritələri, ixrac potensialı, valyuta resursları, qeyri-neft sektoru sahələri.

Ключевые слова: Азербайджан, стратегические дорожные карты, экспортный потенциал, валютные ресурсы, сферы ненефтяного сектора.

Key words: Azerbaijan's strategic road maps, export potential, value resources, the sphere of the non-oil sector.

Müasir dövrdə dünya iqtisadi proseslərinin xeyli transformasiyalara uğraması və qlobal dəyişikliklərin baş verməsi milli iqtisadiyyatların inkişafında yeni və məhsuldar iqtisadi mexanizmlərin tətbiqini zəruri etmişdir. Digər tərəfdən, xammalyönümlü milli iqtisadiyyatlara malik ölkələrin inkişaf proseslərində dünya bazarlarında baş verən qeyri-sabitliyin mənfi təsirləri daha tez nəzərə çarpır. Son illərdə dünya bazarlarında ölkəmizin əsas ixrac məhsulu olan neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi milli iqtisadiyyatımızın artım tempinə və ixracın dinamikasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu istiqamətdə aktuallığı ilə kifayət qədər fərqlənən və diqqəti cəlb edən əsas fəaliyyət sahələrindən biri kimi xarici ticarət fəaliyyətinin rolu böyükdür. Xarici ticarət fəaliyyətində isə ixracın həcmının artırılması əsas problemlərdən və vacib prioritet fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Əvvəlcə ölkəmizdə son illərdə milli iqtisadiyyatın artım dinamikasına və mühüm zəruri sektorların inkişaf tempinə nəzər salmaq pis olmazdı. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında 2005-2015-ci illər ərzində milli iqtisadiyyatın davamlı və intensiv inkişafı üçün kompleks tədbirlər görülmüşdür. Bunun nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı davamlı şəkildə artım tempi nümayiş etdirmiş, xüsusilə milli iqtisadiyyatımız üçün mühüm olan hasilat sənayesi tamamilə modernizasiya edilmiş, iri neft-qaz layihələri həyata keçirilmişdir. Bir sıra qeyri-neft sektoru sahələrinin, həmçinin kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi üçün çoxlu sayda dövlət proqramları, tədbirlər planı işlənib hazırlanmış və icrasına səy göstərilmişdir. Bunlarla belə, qeyd etdiyimiz kimi milli iqtisadiyyatın əsas etibarlılığı ilə neft amilindən asılılığı özünü büruzə vermiş, son illərdə isə milli iqtisadiyyatın yeni artım mənbələrinin reallaşdırılmasına baxmayaraq, bütün bunlar iqtisadiyyatımızın artım tempini saxlamağa imkan verməmişdir. Xüsusilə, əlavə dəyər yaradan inklüziv iqtisadiyyat sahələrinin kompleks inkişafının reallaşdırılması proseslərinin intensivləşdirilməsi tam təmin olunmadığından, milli iqtisadiyyatın neftdən savayı, digər maliyyə mənbələrinin və ixrac imkanlarının əsaslı şəkildə gücləndirilməsi mümkün olmamışdır. Cədvəl 1-də 2005-2015-ci illər ərzində ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin bir qrupu verilmişdir.

Azərbaycanın bir qrup sosial-iqtisadi göstəricilərin dinamikası (əvvəlki ilə nisbətən %-lə).**Cədvəl 1.**

Göstəricilər	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015
ÜDM	126,4	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1
Sənaye istehsalı	139,5	102,6	95,0	97,7	101,8	99,3	102,4
Kənd təsərrüfatı məhsulları	107,5	97,8	105,8	106,6	104,9	97,4	106,6
Əsas kapitala investisiyalar	116,6	121,2	127,3	118,5	115,1	98,3	88,9
İxrac (cari qiymətlərlə)	120,2	106,9	92,6	95,1	100,7	99,2	99,9

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi son illərdə ölkə üzrə ÜDM-in ümumi həcmi dinamik artım nümayiş etdirə bilməmiş və 2015-ci ildə 2014-cü ilə nisbətən azalmışdır. Ölkə üzrə ixracın dinamikasında da analoji vəziyyət diqqət çəkir. Cədvəl 2-də Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın 1995-2015-ci illər üzrə dinamikası verilmişdir.

**Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın
1995-2015-ci illər üzrə dinamikası (mln. ABŞ doll.).**

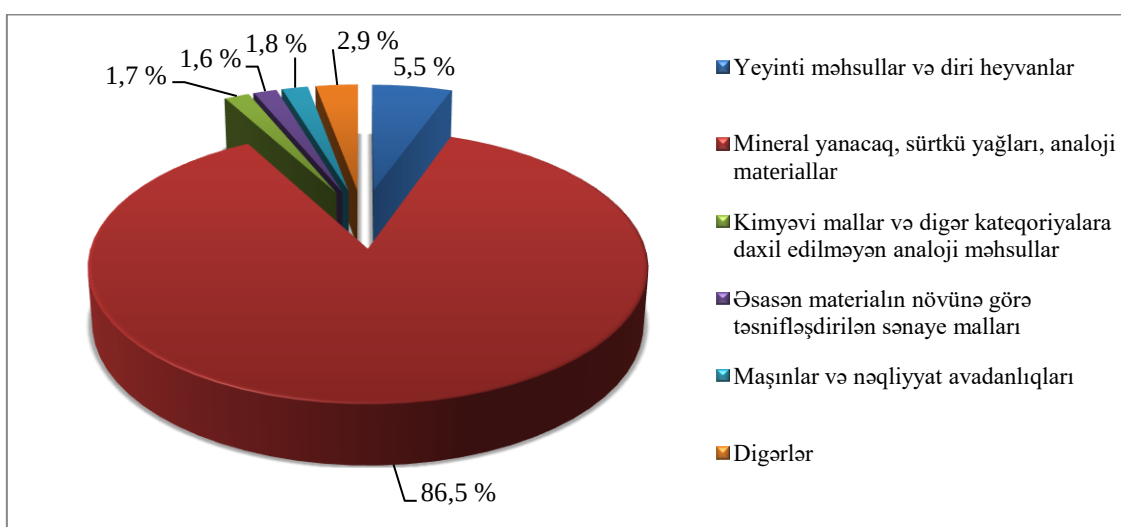
Cədvəl 2.

İllər	xarici ticarət dövriyyəsi	əvvəlki ilə nisbətən, %lə	o cümlədən	
			ixrac	əvvəlki ilə nisbətən, %lə
1995	1304,9	91,2	632,2	97,6
2000	2917,3	148,4	1745,2	187,7
2005	8558,4	120,0	4347,2	120,2
2008	54925,5	466,6	47756,0	788,3
2010	33160,7	106,5	26560,1	106,9
2011	44161,7	104,0	34405,7	92,6
2012	43813,5	95,5	34160,6	95,1
2013	43554,1	102,7	32841,6	100,7
2014	39407,5	95,7	30219,8	99,0
2015	25781,0	99,8	16559,6	99,9

Qeyd: ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>.

Cədvəl 2-nin təhlilinə baxsaq görürük ki, 1995-2015-ci illər ərzində xarici ticarət dövriyyəsi ümumilikdə 20 dəfəyə yaxın artmışdır, bununla belə, son iki ildə xarici ticarət dövriyyəsi xeyli aşağı düşmüşdür. 2013-cü ildə ümumi xarici ticarət dövriyyəsi ölkə üzrə 43,6 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdirsə, bu göstərici 2014-cü ildə 39,4 mlrd., 2015-ci ildə isə xeyli azalaraq 25,8 mlrd. ABŞ dolları səviyyəsinə düşmüşdür. 1995-2015-ci illər ərzində ölkə üzrə

ixracın ümumi həcmi 26,2 dəfə artmışdır, lakin bu göstərici əvvəlki 7 il ərzində daha yüksək olmuşdur və bunlar ixracın 2008-2015-ci illər dinamikasında öz əksini tapmışdır. Belə ki, ixracın həcmi 2008-ci ildən 47,8 mlrd. ABŞ dolları, 2010-cu ildə 26,6 mlrd., 2011-ci ildə 34,4 mlrd., 2012-ci ildə 34,2 mlrd., 2013-cü ildə 32,8 mlrd., 2014-cü ildə 30,2 mlrd., nəhayət 2015-ci ildə bu göstərici əhəmiyyətli şəkildə azalaraq cəmi 16,6 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bunun əsas səbəblərindən biri dünya bazarlarında neftin qiymətinin bir neçə dəfə aşağı düşməsi ilə bağlıdır, amma bu amilin ciddi nəzərə alınması, ölkə ixracının strukturunun təkmilləşdirilməsi, diversifikasiyalasdırılmasını uzun müddətdir ki, diqqət mərkəzindədir və bunlarla əlaqədar olaraq bir sıra iri miqyaslı dövlət tənzimlənməsi və dövlət dəstəyi mexanizmləri, tədbirlər müəyyənləşdirilmiş və əhəmiyyətli hissəsi həyata keçirilmişdir. Bunlarla belə, xarici ticarətin strukturunun, ilk növbədə ixracın strukturunun əsas hissəsini mineral xammal məhsulları, başqa sözlə neft və təbii qaz, həmçinin neft məhsulları, ümumilikdə ölkə ixracının 2015-ci ildə 86,5 %-nin bu məhsullardan ibarət olması göstərir ki, qeyri-neft təmayüllü ixracın həcmi artırılması üçün hələ çox işlər görülməlidir[1]. 2015-ci ilin yekununda Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ölkə ixracının mal qruplarına görə xüsusi çəkisi Şəkil 1.-də öz əksini tapmışdır.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşu (ixracda xüsusi çəkisi, faizlə). Qeyd: ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <http://www.stat.gov.az>.

Şəkil 1.-dən göründüyü kimi ölkə ixracının quruluşunda qeyri-neft sektoru sahələrinin payı olduqca aşağıdır və bu göstəricilər həmin sahələrin potensialına adekvat deyildir. Bu baxımdan, qlobal dəyişikliklər və müasir dövrümüzün iqtisadi tendensiyaları və iqtisadi çağırışları kontekstində ölkənin ixrac potensialının yenidən qiymətləndirilməsi, daha əlverişli şəraitin və rəqabətqabiliyyətli ixracıyönlü istehsal şəbəkəsinin formalaşdırılması, dünya bazarlarında rəqabətə tab gətirə biləcək milli brendlərin yaradılması, ənənəvi ixracıyönlü milli iqtisadiyyat sahələri ilə yanaşı, müasir texnologiyalar və yüksək innovasiyalar əsaslı ixrac istiqamətli müəssisələrin yaradılması, ixrac mallarının dünya bazarlarına sərfəli şərtlərlə çıxarılması infrastrukturunun qurulması, logistika və nəqliyyat sisteminin müasir tələblər səviyyəsində təşkil edilməsi, ölkəmizə - qeyri-neft sektoru sahələrinə xarici investisiyaların

gətirilməsinin stimullaşdırılması kimi vacib məsələlərin kompleks və sistemli şəkildə baxılmasını, həll edilməsini şərtləndirir. Bu mürəkkəb problemlərin həllinə nail olmaq üçün ölkəmizdə kifayət qədər resurs potensialı, ehtiyatlar və geostrateji amillər, özü də üstünlük amilləri mövcuddur. Professor Ə.Həsənov belə hesab edir ki, Azərbaycan geosiyasi və geoiqtisadi baxımdan həm də Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyyat - kommunikasiya və enerji dəhlizlərinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Rusiyadan yan keçməklə Avropa və Asiya ölkələri arasında bağlayıcı körpü rolunu icra edən Trans-Qafqaz nəqliyyat-enerji dəhlizi, strateji Bakı-Tibilisi, Qars dəmiryolu layihələrinin təşəbbüskarı hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçılarından biri məhz Azərbaycandır... yaxın bir neçə ildə isə yükötürmə gücü 20 milyon tona bərabər olan Beynəlxalq Dəniz Ticarəti Limanının tikintisinin başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur [2,s.5]. Bu amillər şübhəsiz yaxın perspektivdə ölkəmizin ixrac potensialının artırılmasında strateji əhəmiyyət kəsb edəcəkdir və ixracın strukturunun genişləndirilməsində, həcmnin artırılmasında yeni imkanlar açılacaqdır. Bundan əlavə, belə böyük və iri miqyaslı strateji layihələrin reallaşdırılması ölkədə və regionda biznesin inkişafına güclü təkan verəcək, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün əlavə stimullar yaradacaq və bütövlükdə iqtisadi fəallığı təmin edəcəkdir. Belə olduğu halda isə ölkəmizdə ixrac potensialının artırılmasına və maliyyə mənbələrinin yeni məhsuldar istiqamətlərinin formalaşdırılmasına əlverişli şərait təmin olunacaqdır[3]. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının 30 aprel 2014-cü il tarixində təsdiq olunmuş "Azərbaycan üzrə Strategiya" adlı sənədində qeyd olunur ki, növbəti Strategiya mərhələsində Azərbaycanın karbohidrogenlərdən asılılığına son qoyulması üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyasında maddi inkişafa yol verilməsi zəruri olacaq... Ölkənin cənub qaz dəhlizi kimi strateji cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən layihələrə cəlb olunması Avropada ixrac marşrutunun diversifikasiyası və regional enerji təhlükəsizliyinə töhfə verə bilər... Bundan əlavə, rəqabətin ön plana çəkilməsi və biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi üçün Azərbaycanın müvafiq tədbirlər görməklə iqtisadi diversifikasiya və maliyyə xidmətlərinin genişləndirilməsi istiqamətində səy göstərilməsi vacib hesab olunur[4,s.3]. Heç də təsadüfi deyildir ki, son illərdə ölkəmizdə ixracın strukturunun genişləndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli və ixracı yönümlü istehsal sahələrinin təşkili, onların ixrac potensialının artırılması üçün ardıcıl tədbirlərin görülməsi intensivləşmişdir[5]. Ölkəmiz üçün ənənəvi olan metallurgiya və neft-kimya kompleksinin ixrac potensialının əhəmiyyətli şəkildə gücləndirilməsi üçün iri layihələrin reallaşdırılmasına başlanılmışdır. Xüsusilə, neft-kimya kompleksinin ixrac imkanları yüksək qiymətləndirilir və bu sahənin inkişafının genişləndirilməsi hesabına ölkəmizə əlavə valyuta vəsaitlərinin cəlb edilməsində nailiyyətlər əldə etmək mümkündür[6]. Digər tərəfdən, ənənəvi istehsal sahələrinin müasirləşdirilməsi və yüksək texnologiyalar əsaslı sənaye komplekslərinin inkişaf etdirilməsi hesabına Sumqayıt sənaye mərkəzində ölkənin ixrac potensialının artırılması üçün yeni və məhsuldar mənbələrin formalaşdırılması perspektivləri böyükdür[7]. Akademik Z.Səmədzadə yazır ki, ümumiyyətlə, inkişafın yeni mərhələsinin əsas hədəfi milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyasına nail olmaqla, uzunmüddətli perspektivdə ölkədə dinamik sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etməkdən ibarətdir[8,s.20]. Bu məqsədlə, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf perspektivlərinin reallaşdırılması istiqamətində strateji hədəflərin kompleks və sistemli şəkildə müəyyənəşdirilməsi, bunlarla əlaqədar olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafının yeni mərhələyə qaldırılması, dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf modellərinin uyğun mexanizmlərindən bəhrələnməklə, milli iqtisadi inkişaf modelinə adekvat fəaliyyət mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və ölkənin

iqtisadi sisteminə daxil edilməsi proseslərinin sürətləndirilməsi milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına əlavə təkanlar verəcək, bu isə milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına və artım tempinin təmin edilməsinə şərait yaradacaq, ölkə ixracının potensialının əhəmiyyətli şəkildə artırılmasına yeni imkanlar formalaşdırılacaqdır.

Bütün bu problemlər və strateji hədəflər ölkəmizin milli iqtisadi inkişaf modelinin təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun davamlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafının təmin edilməsi məqsədilə hazırlanan Strateji Yol Xəritələrində öz əksini tapmışdır. 06 dekabr 2016-cı il tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı”nda qeyd olunur ki, həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, qeyri-neft sahələrinin və bütövlükdə regionların tarazlı inkişafı sürətlənmiş, strateji valyuta ehtiyatlarından səmərəli istifadə təmin olunmuş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, əlverişli biznes və investisiya mühiti formalaşmış, əhəlinin sosial rifahı davamlı olaraq yaxşılaşmışdır. Bununla belə, son dövrlərdə istər regionlarda, istərsə də qlobal iqtisadiyyatda gedən proseslər, neft gəlirlərinin kəskin azalması, mürəkkəb xarici iqtisadi mühit ölkənin makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə öz təsirini göstərməkdədir. Dünyada cərəyan edən proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara uyğunlaşmaq və mövcud qlobal iqtisadi böhranın ölkəmizə təsirini minimuma endirmək məqsədilə iqtisadi islahatların əsas strateji hədəflərinə uyğun olaraq bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın cari, orta və uzunmüddətli dövrləri arasında üzvi bağlılıq və qarşılıqlı uzlaşma yaratmaqla, iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni modelinin formalaşdırılması qarşıda duran əsas prioritet vəzifələrdəndir[9]. Bu tarixi və strateji vəzifələrin reallaşdırılması proseslərində milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, bu sahələrin modernizasiya tədbirlərinin genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların və mütərəqqi idarəetmə metodlarına üstünlüklərin verilməsi, xüsusilə inklüziv iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsinə geniş yer verilməsi və nəhayət, qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur və artıq bu tədbirlərin icrasına başlanılmışdır. Bundan əlavə, ölkə Prezidentinin 18 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi və stimullaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin icrası davam etdirilməkdədir. Sərəncamla qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması, rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalı və ixracının, ənənəvi və yeni bazarlara çıxış imkanlarının artırılması, xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkil edilməsi, xarici bazarların araşdırılması, “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqi, ixracıyönümlü istehsala verilən kreditlərə əlavə güzəştlərin tətbiqi kimi mexanizmlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur[10]. Bütün bunlar, milli iqtisadiyyatın ixrac potensialının genişləndirilməsinə və ölkəmizin dünya bazarlarına rəqabət qabiliyyətli məhsulların çıxarılması tədbirlərinin gücləndirilməsinə əlavə stimullar verəcəkdir.

Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatı müasir dövrdə uzunmüddətli strateji hədəflərini müəyyənləşdirmişdir. Əsas hədəf neft erasından sonrakı dövr üçün rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın yaradılması, ölkəmizin davamlı inkişafının təmin edilməsidir. Bu proseslərdə ixrac potensialının artırılması həlledici amillərdən biri kimi daim aktual olacaqdır. Belə ki, qeyri-neft ixracının genişlənməsi ölkəmizə əlavə valyuta resursları gətirəcək, strateji yol xəritələrinin reallaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın Xarici Ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı. - 236 s.
2. Həsənov Ə. Azərbaycanın milli dövlət quruculuğu və geosiyasi inkişaf xarakteristikası: keçilmiş yol, mövcud imkanlar və perspektivlər // Geostrategiya jurnalı, noyabr-dekabr 2016, № 06 (36). -S.3-12.
3. Aliyev Sh.T. Economics of Azerbaijan: upgrading and implementation of effective instruments//Life Science Journal - Acta Zhengzhou University Overseas Edition (USA, by Thomson Reuters), <http://www.lifesciencesite.com>, 2014, April, Vol.11. № 5 s.- P.321-326.
4. Azərbaycan üzrə Strategiya. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının Sənədi, 30 aprel 2014 tarixində İdarə Heyəti tərəfindən təsdiq olunmuşdur. -63 s. <http://www.ebrd.com>.
5. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın maliyyə resurslarının və sənaye-ixrac potensialının artırılmasında texnoparkların əhəmiyyəti//Maliyyə və uçot, №6, 2015.-s.47-53.
6. Əliyev Ş.T. Azərbaycanın kimya və neftkimya kompleksinin qiymətləndirilməsi və yenidən qurulması istiqamətləri. Bakı: «Elm və Təhsil», 2012.-156 s.
7. Əliyev Ş.T. Sumqayıt sənaye mərkəzi: mövcud potensialdan istifadə, modernləşdirmə və müasirləşdirmə prioritetləri. Bakı: «Elm və təhsil», 2012.-196 s.
8. Səmədzadə Z. XXI əsrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin əsas xüsusiyyətləri. // Strateji təhlil jurnalı. Strateji araşdırmalar mərkəzi, say 5, 2012. -S. 9-21.
9. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. <http://www.president.az>.
10. Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 18 yanvar 2016-cı il.

*Əliyev Ş.T. i.e.d.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA STRATEJİ YOL XƏRİTƏLƏRİNİN GERÇƏKLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İXRAC POTENSİALININ ARTIRILMASI YOLLARI

Məqalədə Azərbaycanda strateji yol xəritələrinin gerçəkləşdirilməsində ixrac potensialının artırılması yolları tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin resurs potensialı, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sektorlarının ixrac imkanları təhlil olunmuşdur. Ölkənin bir qrup sosial-iqtisadi göstəriciləri araşdırılmış, milli iqtisadiyyatın inkişafının vacib aspektlərinə baxılmışdır. İxrac dinamikası təhlil olunmuş, ixracın son illərdə azalması səbəbləri göstərilmişdir. Strateji yol xəritələrinin həyata keçirilməsində ixrac potensialının əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Məqalənin sonunda Azərbaycanda strateji yol xəritələrinin gerçəkləşdirilməsində ixrac potensialının artırılması yolları üzrə bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Алиев Ш.Т. д.э.н.
Сумгайытский Государственный Университет*

Р Е З Ю М Е

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭКСПОРТНОГО ПОТЕНЦИАЛА В РЕАЛИЗАЦИИ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ДОРОЖНЫХ КАРТ АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье исследованы пути повышения экспортного потенциала в реализации стратегических дорожных карт Азербайджана. С этой целью были анализированы ресурсный потенциал разных секторов национальной экономики и экспортные возможности отдельных секторов экономики страны. Рассмотрены группы социально-экономических показателей страны и важные аспекты развития национальной экономики. Анализирована экспортная динамика и указаны причины снижения объёма экспорта в последние годы. Обоснована важность экспортного потенциала в реализации стратегических дорожных карт.

Дан ряд рекомендаций и предложений по определению путей повышения экспортного потенциала в реализации стратегических дорожных карт Азербайджана.

*Aliyev Sh.T., dr. of econ. scien.
Sumgait State University*

S U M M A R Y

THE WAYS OF INCREASE EXPORT POTENTIAL IN THE IMPLEMENTATION OF STRATEGIC ROADMAP OF AZERBAIJAN

The ways of improve the export capacity in the implementation of the strategic road maps of Azerbaijan are explored in the article. The resource potential of various sectors of the national economy and export opportunities for the individual sectors of the economy are analyzed with this purpose. The group of socio-economic indicators of the country and the important aspects of the development of the national economy are considered. The dynamics of export and state the reasons for reducing the volume of exports in recent years are analyzed. The importance of the export capacity in the implementation of strategic roadmaps is substantiated.

A number of recommendations and suggestions on ways to improve the export capacity in the implementation of the strategic road maps of Azerbaijan are given.

*Mahmudova L.F. i.ü.f.d., dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

UOT- 330

ALİ TƏHSİLDƏ INNOVASIYA PROSESLƏRİNİN VƏ RƏQABƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: innovasiyalar, təhsil, marketinq, reyting, rəqabət.

Ключевые слова: инновации, образование, маркетинг, рейтинг, конкуренция.

Key words: innovation, education, marketing, rating, competition.

Innovasiyalar ali məktəblərin dayanıqlı inkişafının əsas vasitələridirlər. Ümumilikdə innovasiya dedikdə, yeniliklərin tətbiqi yolu ilə dəyişikliklərin baş verməsi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma çərçivəsində yeniliklərin praktiki istifadəsi sistemin fəaliyyətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olan yeni və ya mövcud nümunələrdən fərqli ixtiralar, səmərələşdirici təklif, məqsədyönlü, zehni fəaliyyətin nəticəsi kimi və ya əvvəllər tətbiq edilən, lakin köhnəlmiş analoqların yerinə yetirilməsinin tətbiqi prosesi kimi müəyyənləşdirirlər [2]. Dər mənada innovasiya – praktiki reallaşdırılan yeni texniki yanaşmadır. İşlənib-hazırlanmış, lakin praktiki fəaliyyət sahələrində tətbiq edilməmiş yeniliklərə novasiya deyilir. Innovasiya – tətbiq edilən yüksək səmərəliliyə malik olan yenilikdir. Innovasiyalar, əsasən, elm və təhsil sahəsinin işçiləri tərəfindən işlənib-hazırlanırlar. Innovasiyaların əsas meyarları aşağıdakılardır:

- elmi-texniki yenilik;
- praktiki tətbiqi;
- kommersiyalaşdırma, yəni onun bazara çıxarılmasının və istehlakçıların tələbatlarının ödənilməsinin mümkünlüyü.

Təhsildə innovasiyalar dedikdə, təhsil metodlarının, üsullarının, vasitələrinin məcmusu təhsil texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi prosesi başa düşülür. Təhsildə innovasiyalar dedikdə, ümumilikdə təhsil prosesinin strukturunu, məzmununu və təşkilini sistemli şəkildə dəyişməyə imkan verən təhsilin inkişafının idarəedilməsinin spesifik formasıdır. Innovasiya dedikdə, mövcud təhsil texnologiyasını əsaslı şəkildə dəyişdirən yeni təhsil, ideya, təhsil müəssisəsinin və ya təhsilin idarə edilməsinin yeni tipi başa düşülür.

Təhsil sahəsində innovasiya prosesi dedikdə, təhsil sistemində keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olan, sistemin ənənəvi elementlərinin köklü dəyişməsi nəzərdə tutulur. Təhsildə innovasiya təhsilin formasına, məzmununa, məqsədlərinə yeniliklərin daxil edilməsi, tədris prosesinin iştirakçıların birgə fəaliyyətlərinin təşkilidir.

Innovasiya prosesi – yeniliklərin yaradılmasına, mənimsənilməsinə, istifadəsinə və yayılmasına dair kompleks fəaliyyətdir. Təhsil sahəsində innovasiya prosesi – təhsil konsepsiyalarının, tədris proqramlarının, tədris və təlim metodlarının, üsullarının dəyişdirilməsi və yeniləşdirilməsidir. Təhsildə innovasiyalar bilavasitə tədris prosesinin təşkilinə, proqramlara, metodikalara tətbiq edilir. Təhsildə innovasiya proseslərinin obyektlərinə təhsilin məzmunu və strukturu, təlim-tədris proseslərinin texnologiyaları, tədrisin və təlimin metodları və üsul-

ları, idarəetmənin təşkilati-iqtisadi mexanizmi daxildir [1].

Təhsildə innovasiyalı dəyişikliklərinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- təhsilin və təhsil müəssisələrinin inkişaf konsepsiyalarının və strategiyalarının işlənilib hazırlanması;

- təhsil müəssisələrinin və bütövlükdə təhsil sisteminin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi;

- pedaqoji kadrların hazırlığının yaxşılaşdırılması və onların ixtisaslarının artırılması.

İnnovasiya prosesi ardıcıl hadisələrdən ibarətdir. Bu hadisələrin nəticəsində innovasiyalar yeni texniki hazırlanmasından, onun əsasında yaradılmış yeniliyin praktiki tətbiqinə qədər yol keçir.

Bu səbəbdən innovasiyaların idarəedilməsinin vahid sistemi tələb edilir [3]. Təhsildəki innovasiya prosesinə aşağıdakılar daxildir: elmi-təcrübi işlər – tədris prosesində yeniliklərin mənimsənilməsi və yayılması.

İnnovasiya prosesinin əsasını elmi tədqiqatlar və işləmələr (ETİ) təşkil edir. Bu mərhələdə təhsilin və təlimin inkişafının qanunauyğunluqları problemləri tədqiq edilir, gələcək təhsil yeniliklərinin (informasiya modellərinin) layihələri işlənilib hazırlanır. Məhz innovasiya fəaliyyəti bu və ya digər müəssisənin təhsil xidmətləri bazarında rəqabətqabiliyyətliyyətinə şərait yaratmır, həmçinin pedaqoqun peşəkar inkişafının, onun yaradıcı axtarışlarının istiqamətlərini müəyyənləşdirir, tələbələrin şəxsi inkişafına şərait yaradılır. Bu səbəbdən innovasiya fəaliyyəti pedaqoqların elmi-metodiki və tələbələrin tədris-tədqiqat fəaliyyətləri ilə sıx əlaqədardır.

İkinci mərhələdə təhsil yeniliklərinin təlim-tədris layihələndirmə prosesində pilot tətbiqi baş verir. Təhsilin innovasiyalı inkişafını təmin etmək üçün elm praktiki fəaliyyəti qabaqlamalıdır, çünki ondan yeni təhsil müəssisələrinin fəaliyyətlərində mövcud olmayanların işlənilib hazırlanması tələb edilir.

Üçüncü mərhələdə yeniliklərin mənimsənilməsi və yayılması baş verir. Ali peşə təhsili müəssisələrində kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanmasında, tədris və təlim işlərində istifadə edilən elmi-metodiki və tədris-metodiki materiallarının, təhsil innovasiyalarının hazırlanmasında istifadə ETİ nəticələrinin istifadəsi təhsil alanlara biliklərin ötürülməsinə, təhsilin keyfiyyətini yüksəltməyə, tədris prosesini yenidən istiqamətləndirməyə imkan verir.

ETİ nəticələrinin tədris prosesinə tətbiqi mənimsəmə mərhələsindən sonra baş verir. Təhsil sahəsində nəticələrin mənimsənilməsi dedikdə, təhsil alanların yaradıcı potensiallarının inkişafı, gənclərin əmək və estetik tərbiyələndirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, təlim-tədris prosesinin təşkili və planlaşdırılması prosesi başa düşülür. Mənimsəmə prosesi yeniliyin hazırlığı və onun kütləvi istifadəsi mərhələləri arasındadır. Təhsil prosesinə yeniliklərin tətbiqi nəticə etibarı ilə, ya təlim-tədrisin nəticələrinin yaxşılaşdırılmasını və ya əvvəlki nəticələrin əldə olunmasına sərf olunan xərclərin azalmasını təmin etməlidirlər. Başqa sözlə desək, tədris prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istənilən yeniliyin yeganə məqsədidir. Bu dəyişikliklər kəmiyyət və ya keyfiyyət dəyişiklikləri ola bilər.

İnnovasiya prosesinin hər bir mərhələsinin reallaşdırılmasının keyfiyyəti hər bir iştirakçı qarşısında aydın məqsədin qoyuluşundan, bu məqsədə nail olmaq üçün üsulların və vasitələrin düzgün seçimindən, icraçıların peşəkarlığından asılıdır. İnnovasiya prosesinin hər bir mərhələsinin reallaşdırılmasının səmərəliliyi son nəticəyə bilavasitə təsir edir. Həmçinin innovasiya

prosesinin iştirakçılarının motivasiyasını, mərhələlərin reallaşdırılmasının nəticələrinə görə stimullaşdırılmasını nəzərə almaq lazımdır. Uğurun əldə olunması üçün münbit psixoloji iqlimin və innovasiya prosesinin iştirakçılarının yaradıcı əməkdaşlıq şəraitinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeniliklərə müsbət yanaşma olmadan istənilən nəticəni əldə etmək qeyri-mümkündür. Belə şəraitin yaradılması təhsil müəssisəsinin rəhbərliyi qarşısında duran əsas məqsədlərdən biridir. Cəmiyyətin innovasiyalı inkişaf yolu təhsil sahəsində adekvat dəyişiklikləri tələb edir. Dəyişikliklər yalnız təhsil müəssisələrinin fəaliyyət strukturundakı dəyişiklikləri əhatə etmir, onlar ilk növbədə, son nəticənin (müasir vətəndaş cəmiyyətinin iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən, savadlı mütəxəssislərin hazırlığını) əldə olunmasına yönəldilməlidir.

Universitetlərin iqtisadiyyatın innovasiyalı sektoru ilə inteqrasiyası müasir ali məktəbin prioritetlərindəndir. Təhsil sahəsində səmərəli innovasiyalar təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini bir neçə dəfə yüksəltməyə və iqtisadiyyatın tarazlı elmtutumlu artımının əsasını qoymağa qadirdir. Elmin, innovasiyaların, təhsilin qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı innovasiya prosesinin xüsusiyyətlərindən, yəni təhsil yeniliklərinin yaradılması və yayılması prosesindən irəli gəlir. “Elm-təhsil-innovasiyalar” əlaqəsi universitet texnoloji və elmi parklarının, ali məktəb ilə bağlı və ya onun strukturuna daxil olan texnologiyaların, inkubatorların, innovasiya-texnoloji komplekslərin yaradılması və inkişafı bazasında reallaşır. Bu da alimlərin və tələbələrin elmtutumlu sahələrin texnoloji inkişafı proqramlarında aktiv iştirakını təmin edir.

Müasir şəraitdə ali məktəblər təhsil bazarının müxtəlif subyektlərinin (o cümlədən xarici) təsiri altındadırlar. Rəqabət ikili rol oynayır: ali məktəb üçün problem və inkişafa stimula kimi. Əvvəllər olduğu kimi, mövcud təcrübəyə və idarəetmənin klassik üsullarına əsaslanmaqla işləmək qeyri-mümkündür. Ali məktəblər öz inkişaf strategiyalarını və taktikalarını işləyib hazırlamalıdırlar, həmçinin təhsil xidmətləri bazarlarında öz yerlərini və rolunu müəyyənləşdirməlidirlər.

Mövcud reyting sistemləri inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsinə yaxşı köməklik göstərə bilirlər. Milli reyting sistemləri ali məktəblərin qiymətləndirilməsinə qoyulan dünya tələblərinə uyğun hazırlanırlar. Ali məktəblərin qiymətləndirilməsinin əsas meyarları aşağıdakılardır:

- ali məktəbin elmi fəaliyyətin keyfiyyəti və təşkili;
- professor-müəllim heyətinin keyfiyyəti;
- beynəlxalq əməkdaşlıq;
- ali məktəb məzunlarının hazırlığının keyfiyyəti;
- tədris prosesinin maddi-texniki və maliyyə təminatı;
- tələbələr (xidmətlərin istehlakçıları) tərəfindən professor-müəllim heyətinin işinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- işəgötürənlər tərəfindən ali məktəb məzunlarının peşə hazırlıqlarının səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.

Təhsil xidmətləri bazarında rəqabətin yüksəldilməsinə bir çox amillər (iqtisadi, demografik, maliyyə) təsir edir. Daxili amillərdən başqa ali məktəblərin fəaliyyətinə Boloniya prosesinə qoşulma da böyük təsir göstərmişdir. Təhsil alanlar üçün Avropada təhsil almaq imkanı yaranmışdır.

Müasir ali məktəblər bazar münasibətlərinin iştirakçılarıdırlar və müəyyən xidmətlər

göstərilər. Bu da onların idarəedilməsinə təsirsiz ötürür, ali məktəblərin menecmentinə qoyulan tələbləri də dəyişir. Uzunmüddətli perspektivdə rəqabət üstünlüyünü təmin etmək və ali məktəb öz xidmətlərini təbliğ etmək üçün marketing və reklam vasitələrindən istifadə etməlidir.

Ali təhsil sahəsinə marketingin tətbiqi problemi olduqca aktualdır, nüfuzlu kommersiya ali məktəblərinin təcrübəsi göstərir ki, idarəetmədə marketing yanaşmasının tətbiqi, xüsusilə göstərilən xidmətlərin idarəedilməsi ali məktəbin uğurlu fəaliyyətinin əsasını təşkil edir [3].

Marketing ali məktəblərə təhsil xidmətləri bazarında öz yerini tutmağa kömək edir. O adətən, marketing kompleksində reallaşdırılır, bu da qiymətməmələgəlməni, yayılma metodlarını və sistemini özündə birləşdirən proqramın layihəsinin tərtibini nəzərdə tutur. Kompleksin hər bir elementi təhsil xidmətlərinin istehlakçıların davranışına öz təsirini göstərir.

Təhsilin marketingin və qiymətləndirilməsinin probleminin aktuallığı ali təhsilin son onilliklər ərzində genişmiqyaslı xarakter alması ilə izah olunur [4]. Müsbət tərəfləri ilə yanaşı, bu tədris prosesinin səmərəliliyinə və keyfiyyətinə dair narahatçılığın artırılmasına səbəb olur.

Ali məktəbin rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək məqsədi ilə aşağıdakı marketing üsullarının tətbiqi tövsiyə olunur:

- təhsil xidmətləri bazarının monitorinqinin və marketing tədqiqatlarının aparılması;
- tədris ili müddətində televiziya, radio, İnternetdə, sosial qruplarda və digər çap məhsullarında reklam kompaniyalarının təşkili;
- məktəblərdə peşə seçiminə dair tədbirlərin keçirilməsi;
- məzunların işə qəbulu ilə məşğul olan və ya onlara iş tapmağa köməklik edən xidmətlərin yaradılması.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Вишняков Я.Д. Универсальный подход к пониманию образования инновационных систем в информационном поле. Вестник университета ГГУ, 2011, № 17.
2. Лаврентьев Г.В., Лаврентьева Н.Б. Инновационные обучающие технологии в профессиональной подготовке специалистов.
3. Павлюченко Е.И. Эффективное управление образовательным процессом в вузе (теория, методология и практика) // диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук / Дагестанский государственный технический университет. Махачкала, 2009.
4. Султалиева З.М. Маркетинговые коммуникации в системе высшего профессионального образования // Вопросы структуризации экономики – 2010, № 3.

*Mahmudova L.F. i.ü.f.d., dos.
Sumqayıt Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

ALİ TƏHSİLDƏ İNNOVASIYA PROSESLƏRİNİN VƏ RƏQABƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə təhsildə innovasiyaların mahiyyəti açıqlanıb, təhsildə innovasiya proseslərinin əsas mərhələləri, universitetlərin iqtisadiyyatın innovasiyalı sektoru ilə integrasiyasının prioritetləri, ali məktəblərin qiymətləndirilməsinin əsas göstəriciləri, təhsil xidmətləri bazarında rəqabətin səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir edən amillər müəyyənləşdirilib, ali təhsil sahəsində marketinqin tətbiqi problemləri araşdırılıb.

*Махмудова Л.Ф. д.ф.э.н., доц.
Сумгаитский Государственный Университет*

P E 3 Y O M E

ОСОБЕННОСТИ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ И КОНКУРЕНЦИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В статье раскрыта сущность инноваций в образовании, определены основные этапы инновационных процессов в образовании, приоритеты интеграции университетов с инновационным сектором экономики, основные показатели оценивания вузов, факторы, влияющие на повышение уровня конкуренции на рынке образовательных услуг, рассмотрены проблемы применения маркетинга в сфере высшего образования.

*Makhmudova L.F. doc of ph. in econ. scien., assis. prof.
Sumgayit State University*

S U M M A R Y

FEATURES INNOVATIVE PROCESSES AND COMPETITIVENESS IN HIGHER EDUCATION

The article reveals the essence of innovation in education, the basic stages of innovation processes in education, priorities for the integration of universities with an innovative sector of the economy, the main indicators of universities evaluation, the factors affecting the increase in the level of competition in the education market, the problems of application of marketing in higher education.

*Həsənov İ.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT – 338.48.03

TİKİNTİ SFERASINDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Açar sözlər: investisiya siyasəti, idarəetmə qərarları, sahə investisiya siyasəti, təhlil, formalaşma, alqoritm, mərhələ, strateji məqsədlər.

Ключевые слова: политика инвестирования, управленческие решения, область инвестиционной политики, анализ, формулирование, алгоритм, стадия, стратегические цели.

Keywords: investment policies, management decisions, the area of investment policy, analysis, formulation, algorithm, stages, strategic objectives.

İdarəetmə nəzəriyyəsinə əsasən düzgün əsaslandırılmış idarəetmə qərarları iqtisadi sistemin müasir vəziyyətinin ətraflı tədqiqini nəzərdə tutur. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmə sistemində birinci mərhələ – təhlil mərhələsi hesab olunur. Həmin mərhələnin həyata keçirilməsi prinsipləri ümumidən xüsusiyyəyə yönəldilir, başqa sözlə təhlil bütünlükdə regionda vəziyyətin qiymətləndirilməsi ilə başlanır. Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər iqtisadiyyat sahələri üzrə mütəxəssislərin və təşkilatların fəaliyyətinin ayrı-ayrı göstəriciləri ilə müəyyən edilir. Bu göstəricilərin dinamikasının təhlili həmin ərazinin inkişaf istiqamətinin prioritetlərini və bütövlükdə iqtisadiyyatın prioritet sahələrini aşkar etməyə imkan verir.

Digər tərəfdən iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin investisiya əlverişliliyinin öyrənilməsi nəticəsində aydın olmuşdur ki, həmin sahələrin məhsulunda cəmiyyətin tələbatının konyunktur, dinamikası və inkişaf perspektivliyi əks etdirilir. Məhz cəmiyyətin tələbatı ayrı-ayrı sahələrin inkişafında prioritetləri müəyyən edir.

İnvestisiya siyasətinin işlənməsində sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alınır (məsələn, strateji əhəmiyyətli sahə, daxili və ya xarici məhsulu istehsal edən sahələr, sahənin həmin regionu üçün baza və s.). Mövcud təcrübə nəzərə alınmaqla region səviyyəsində sahə investisiya siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması alqoritminin işlənməsi metodologiyası şəkil 1-dəki kimi təklif edilir.

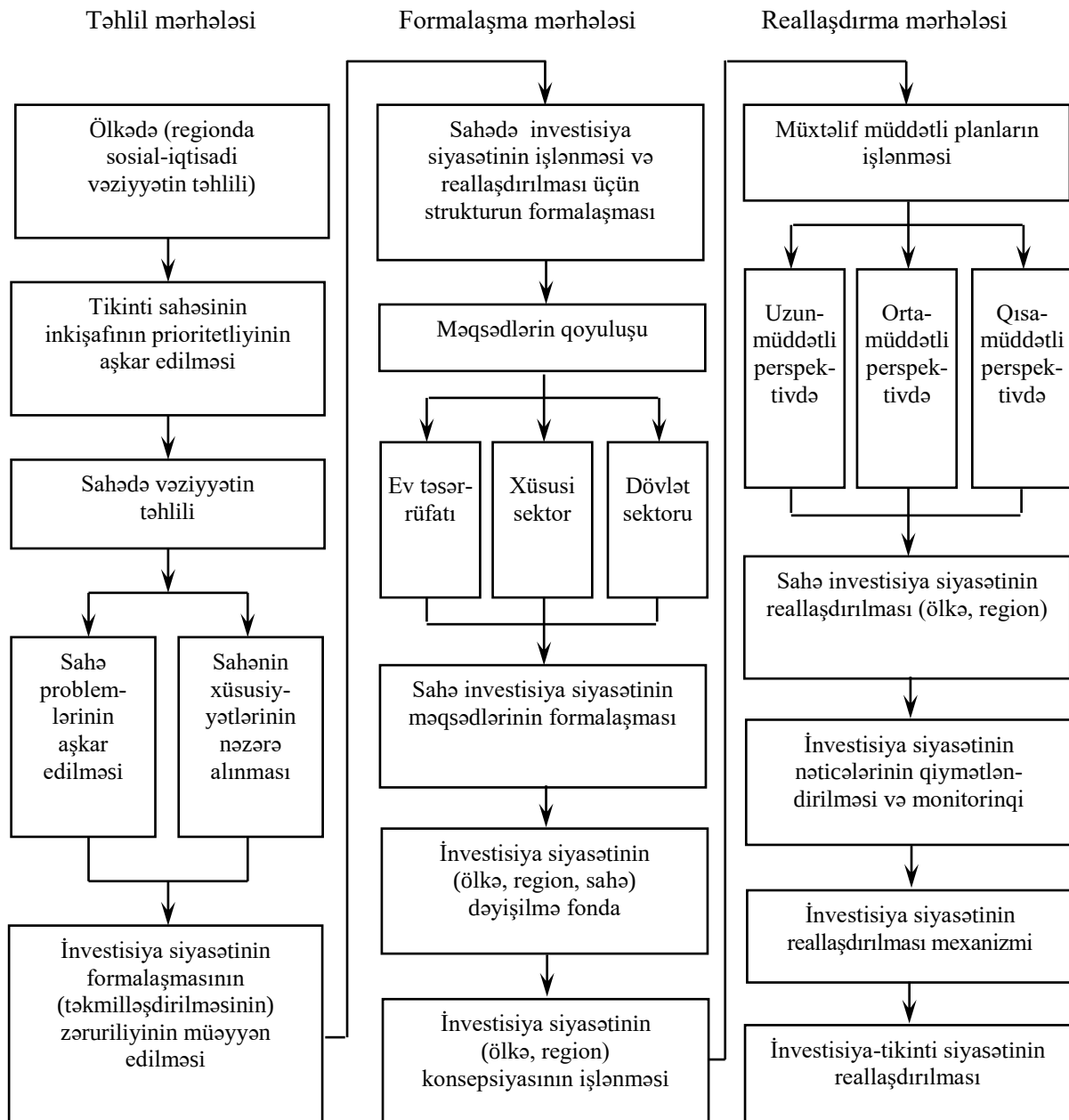
Sahənin xüsusiyyətləri nəzərə alındıqdan sonra konkret sahənin problemləri və onun inkişafına təsir göstərən amillər aşkar edilir, bu isə dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi haqqında mövcud investisiya siyasətinin yaradılması və ya təkmilləşdirilməsi haqqında imkan yaradır.

Bununla bağlı aşağıdakı amillər qrupunu nəzərə almaq məqsədə müvafiq hesab edilir: siyasi, iqtisadi, hüquqi (qanunvericilik), mədəni, təbii, ekoloji, infrastruktur, təşkili, sosial, informasiya, texniki. Amillərin aşkar edilməsi (birbaşa və ya bilavasitə təsiri, dolaylı təsiri, gizli, əlverişli və əlverişsiz) anketinin tərtib edilməsi, ekspert qiymətləndirilməsinin, keçmiş təsvir edən təhlilin, sorğuların ünvanına göndərilməsinin, seçmə sorğuların, ictimai təşkilatlarla əlaqənin, elmi təşkilatların tədqiqinin köməkliyi ilə aparıla bilər (1).

Alqoritmın sonrakı mərhələsi formalaşma mərhələsidir. Həmin mərhələ sahə investisiya siyasətinin konsepsiyasının müəyyən edilməsinə əsasən investisiya iqliminin və onun dəyişilməsi proqnozunun qiymətləndirilməsini, xüsusi orqanların və ya strukturun yaradılmasını nəzərdə tutur və ona əsasən reallaşdırmanın konkret mexanizmi işlənir.

Regionun sahə investisiya siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılmasında dövlət orqanla-

rının münasibəti bilinməlidir. Bu zaman başlıca rol icra hakimiyyətinin xüsusi səlahiyyətli orqanına məxsus olur. Region səviyyəsində icra hakimiyyətinin mövcud və ya xüsusi yaradılmış bölmələrinə investisiya siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması üzrə funksiyaları vəzifəsi öhdələrinə qoyulur. Program – məqsədli metodun istifadə edilməsilə həmin strukturlar iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının məqsədini formalaşdırır (ev təsərrüfatı, xüsusi (sahibkarlıq) sektoru, dövlət sektoru). Məqsədin formalaşması prosesində iqtisadi sistemin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılmasına çalışılır, ona görə də bütün iştirakçıların cari imkanları qiymətləndirilir.

Şəkil 1. Sahə investisiya siyasətinin formalaşması və reallaşdırılması alqoritminin işlənməsi metodologiyası.

Bölmələr üzrə səlahiyyətli tərəfindən investisiya iqliminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılır. Bu ərazinin investisiya potensialını xarakterizə edən informasiya bazasının yaradılmasını, həmin regionda, müəssisədə, bütünlükdə sahədə reallaşdırılan layihələrin investisiya riskinin və investisiya cəlbediciliyinin müəyyən edilməsinə şərait yaradır. Qiymətləndirmənin nəticələrinə əsasən həmin səviyyədə tətbiq edilən yanaşmaların və təlimatların istifadə edilməsilə investisiya fəaliyyətinin vəziyyətinin dəyişilməsinin proqnozu verilir. Proqnoz həm bütün regionda, həm də baxılan sahə səviyyəsində investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əlverişli şəraitinin yaradılmasında investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərini aşkar etməyə imkan yaradır (2).

Sahə investisiya siyasətinin konsepsiyası qoyulan məqsədlərə və proqnoz qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Konsepsiya dövlətin və ərazinin inkişafının strateji planlarının nəzərə alınması ilə işlənir. İşlənən konsepsiyanın reallaşdırılmasının çoxvariantlı şərtləri mümkündür. Konsepsiyada nəzərdə tutulan tədbirlərin yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün investisiya siyasətinin reallaşdırılmasının xüsusi mexanizminin yaradılması zəruridir. Həmin mexanizm alətlərin cəmi kimi təsəvvür edilir, fəaliyyəti iqtisadiyyatın cari vəziyyəti, regionda real vəziyyətin nəzərdə tutulan tədbirlərə uyğunluq dərəcəsi və siyasətin reallaşdırılması prosesində müəyyən edilmiş göstəricilər üzrə meyarlara nail olunması səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Aparılan təhlilin nəticəsi göstərir ki, belə alətlər makroiqtisadi, mikroiqtisadi və institusional ola bilərlər.

Alqoritmın sonrakı mərhələsi formalaşmış investisiya siyasətinin reallaşdırılmasının təmin edilməsinə nəzərdə tutur. Hər bir qərarın müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması fəaliyyətin planlaşdırılmasını tələb edir. İqtisadi sistemin sabit inkişafı planlaşdırmanın fasiləsizliyini nəzərdə tutur və müxtəlif müddətli planların işlənməsini təmin edir: uzunmüddətli (strateji), ortamüddətli (taktiki) və qısamüddətli (cari) (3).

Planların reallaşdırılması prosesində iqtisadi sistemin ayrıca subyektlərinin funksiyaları və səlahiyyətləri müəyyən edilir. İnvestisiya siyasətinin reallaşdırılması iqtisadi sistemin real vəziyyətinin dəyişməsi və dinamikliyinin eyni reaksiyasını tələb edir. Onun üçün monitoring aparılır. Monitoring və qiymətləndirmə verilmiş göstəricilərə və meyarlara əsasən həyata keçirilir. Bunlara aiddir: həmin sahədə əsas kapitalla investisiyalar; mülkiyyət formaları üzrə əsas kapitalla investisiyaların strukturu; istehsal və qeyri-istehsal sferalarının əsas kapitalında investisiyaların nisbəti; ümumi strukturda həmin sahəyə xarici investisiyaların xüsusi çəkisi və s.

Meyarlarla müşahidə olunan göstəricilər üzrə faktiki məlumatların müqayisəsi mənfi kənarlaşmaları aşkar etməyə imkan verir, ləğv etmək üçün cari və sonrakı dövrlərdə investisiya siyasəti tədbirlərinin dəqiqləşdirilməsi və ya düzəldilməsini tələb edir. Qeyd edilənlərə əsasən mənzil tikintisi sferasında investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif edilən alqoritmın metodologiyasının aprobasiyasına baxmaq olar.

Təhlil mərhələsi. Sosial-iqtisadi inkişafın müasir mərhələsi idarəetmənin bütün səviyyələrində yaşayış evlərinin (mənzillərin) əlverişliliyinin yüksəldilməsinə baxılması ilə xarakterizə edilir. Ona müvafiq hər bir regionda mənzil tikintisi sferasının inkişafının prioritetliyi müəyyən edilir. Eyni zamanda əhalinin mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə xarakterizə edilməlidir.

Mənzil tikintisi sahəsinin vəziyyəti göstərir ki, tikilən yaşayış evləri konstruksiya və memarlıq – planlaşdırma həlləri üzrə, xarici divarların materialları üzrə, mənzil sahələrinin və binaların mərtəbəliliyinin miqdarı üzrə müxtəlifdirlər. Yaşayış sahələrinin tikintisinə qoyulan funksional-istehlak tələbləri nəzərə alınmaqla resurs və enerji təchizatı problemlərinin həllinə yönəldilən, mütərəqqi metodların istifadəsi ilə həyata keçirilir. Tikinti-quraşdırma müəssisələrinin sayı artır, maliyyə infrastrukturu inkişaf edir. Mənzil tikintisini tənzimləyən qanunver-

cilik bazası təkmilləşir.

İnvestisiya siyasəti üzrə koordinasiya şurasının yaradılması məqsədyönlüdür, onun əsas vəzifələri isə aşağıdakılar olmalıdır:

- rekvizitlərin və əlaqəli şəxslərin siyahısı ilə şirkətlər və əhali üçün rəhbərlik;
- qanunvericiliyə uyğun izahat işinin aparılması, onun dəyişilməsi haqqında informasiya verilməsi;
- bütün istiqamətlər üzrə hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı təsirin koordinasiyasının təmin edilməsi;
- reyting agentliyinin yaradılmasına köməklik göstərilməsi.

İnvestisiya siyasətinin konsepsiyasını hazırlayanda ən mühüm mərhələlərdən biri məqsədlərin qoyulmasıdır. Əhalinin, sahibkarların, müəssisələrin və regionun mənzil tikintisində iştirakının əsas məqsədləri müəyyən edilməlidir. Bu isə investisiya siyasəti vəzifələrinin müvafiq dairəsini ayırmağa imkan verir, həlli isə həmin məqsədlərə nail olunmasını təmin edir.

Ev təsərrüfatının məqsədləri:

- mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması (kəmiyyət və keyfiyyətə);
- yaşayış evlərinin (mənzillərin) tikintisi prosesində iştirak etmədən gəlirin alınması.

Xüsusi (sahibkarlıq) sektorunun məqsədləri:

- mənfəətin alınması və onun maksimuma çatdırılması;
- müəssisənin inkişafı, bazarda mövqenin möhkəmləndirilməsi.

Regionun məqsədləri:

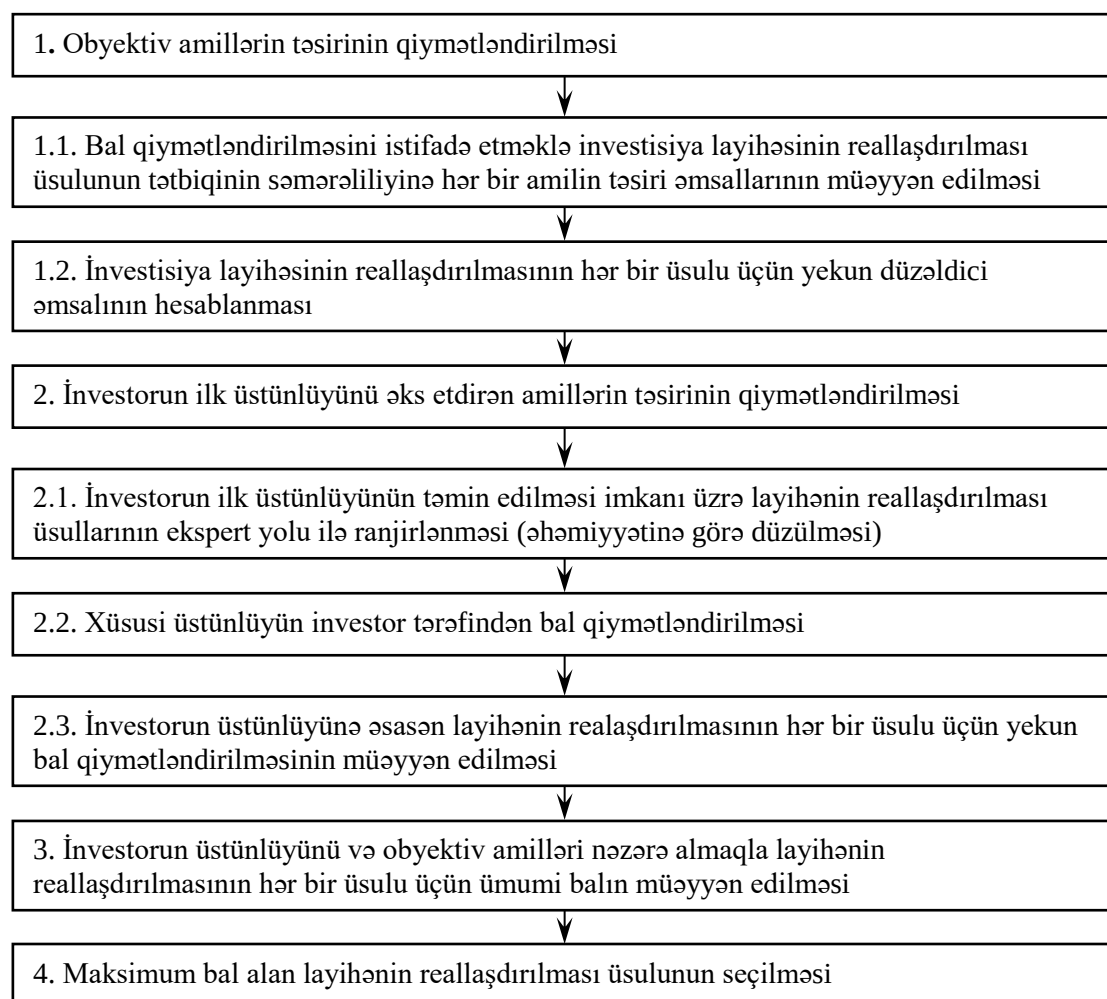
- regionun mənzil fondunun təmin edilməsi;
- mənzil tikintisi sahəsinin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, bu isə regionun inkişaf (və ya tarazlaşmış inkişafı) səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olar;
- həmin regionun ərazisində yaşayan əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- büdcə vəsaitlərinin səmərəli istifadə;
- regionların resurslarının səmərəli istifadə edilməsi.

Mənzil tikintisi sferasında formalaşan investisiya siyasətinin konsepsiyasına aşağıdakı əsas müddəalar daxil edilməlidir:

- şəhərlərin və kənd yerlərinin əhalisinin mənzilin ümumi sahəsi ilə təmin edilməsi;
- mənzil tikintisinin inkişafının əsas istiqamətləri;
- tikinti sənayesinin vəziyyəti və mənzil tikintisi bazasının inkişafı;
- mənzil tikintisinin maliyyələşdirilməsi mənbələri;
- mənzil tikintisi sferasında şəhər və kənd səviyyəsində işlənən və reallaşdırılan əsas proqramlar;
- enerji mənbələrinin, magistral şəbəkələrinin vəziyyəti və şəhərin perspektiv tikintilərinin enerji resursları ilə təmin edilməsi.

İnvestisiya siyasətinin reallaşdırılması mexanizmi baxılan alətlər nəzərə alınmaqla işlənir.

Reallaşdırma mərhələsinin ən əsaslarından biri investisiya-tikinti layihələridir. Tədqiqatın vəzifələrindən biri obyektlərin ayrılmış qrupu üçün investisiya layihəsinin reallaşdırılması üsulunun (metodologiyasının) seçilməsidir. Reallaşdırmanın hər bir üsuluna investisiya prosesində tikinti müəssisələrinin iştirakının müəyyən rolu müvafiqdir. Bu və ya digər üsulun seçilməsinə üstünlük vermək üçün uyğunlaşdırılmış metodoloji yanaşma təklif edilir. Bu metodoloji yanaşmaya aşağıda göstərilən mərhələlər daxil edilir (şəkil 2.).

Şəkil 2. İnvestisiya layihəsinin reallaşdırılması üsulunun seçilməsi metodologiyası.

Layihənin reallaşdırılmasının hər bir üsulu üçün əmsalların maksimum məbləğini 100% (4) səviyyəsində müəyyən etmək təklif edilir. İnvestorların ilk üstünlüyünün qiymətləndirilməsini onlarla müsahibə və ya ekspert yolu ilə almaq mümkündür. Bakı şəhərində yaşayış kompleksinin tikintisi və konkret investisiya layihəsi üzrə onun reallaşdırılması üsulunun seçilməsinə təsir edən obyektiv və subyektiv amillərin qiymətləndirilməsi cədvəl 1.-də həyata keçirilir.

Yaşayış binaların tikinti kompleksinin layihəsinin reallaşdırılması üç üsulla müqayisə edilir: autorsinq, müəyyən dairəli icraçıların cəlb edilməsi, bina tikənin bölmələri tərəfindən işlərin əsas həcmələrinin yerinə yetirilməsi. İnvestor üçün prioritet amillər risk-resursun istifadə edilməsi və layihənin reallaşdırılmasına nəzarətin təmin edilməsidir. Ən mühüm olanı isə tikintinin müəyyən edilmiş müddətlərinin və işlərin keyfiyyətinin zəruri səviyyəsinin təmin edilməsidir (5).

İnvestorun subyektiv üstünlüyü imkanlarını əks etdirən hər bir amilin qiymətləndirilməsi, ekspert yolu ilə müəyyən edilir. Layihənin reallaşdırılmasının hər bir üsuluna dərəcə verilir. Bu dərəcə layihənin reallaşdırılmasının bu və ya digər üsulunun üstünlüyünü qiymətləndirir. Məsələn, «tikinti müddətinin aşağı salınmasına» ən böyük imkan autorsinqin

tətbiqi verilir (cədvəl 1, bənd 2.4). Sonra isə layihənin reallaşdırılmasının hər bir üsulunun investor tərəfindən üstünlüyünün qiymətləndirilməsinin yekun balı müəyyən edilir (cədvəl 1, bənd 2.7). Hesablamaların nəticəsində layihənin reallaşdırılması üsullarının yekun bal qiymətləndirilməsi alınır: autorsinq üçün – 108,8 bal; müəyyən kateqoriyalı icraçıların cəlb edilməsi – 79,2 bal; bina tikənin xüsusi gücü ilə işlərin yerinə yetirilməsi – 104,0 bal.

**Konkret investisiya layihəsinin (İL) reallaşdırılması üsulunun seçilməsi üzrə
qiymətləndirmə cədvəli**

Cədvəl 1.

Sıra № - si	İnvestisiya layihəsinin reallaşdırılması üsulunun seçilməsinə təsir edən amillər və onların təsirinin qiymətləndirilməsi		İL-nin reallaşdırılması üsulları		
			Autorsinq	İcraçıların müəyyən dairəsi	Bina tikənin öz gücü ilə işlərin icrası
1.	Obyektiv amillər	Layihənin parametrlərinin təsviri	Yüksəldilmiş əmsallar		
			K_1	K_2	K_3
1.1	Maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu	yox			0,2
1.2	Bina tikənin peşə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi	yüksək	0,2	0,2	0,2
1.3	Obyektin müqavilə dəyəri	1.2 mln manat	0,2		
1.4	Obyektin xüsusiyyətləri (mürəkkəb, həcmli və s.)	oxşar layihə üzrə	0,2		
1.5	Tam həcmdə bina tikənin investisiya resursları	yox			0,2
1.6	Obyektiv amillərin təsiri əmsalının hesablanması ($1+\Sigma K_1$, $1+\Sigma K_2$, $1+\Sigma K_3$)		1,6	1,2	1,6
2.	İnvestorun ilk üstünlüyünü əks etdirən amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi	Amilin imkanının qiymətləndirilməsi	İnvestorun üstünlüyünün qiymətləndirilməsi		
2.1	Bina tikənin peşə imici	3	2	2	3
2.2	İxtisaslaşmadan alınan üstünlük imkanı	3	3	2	2
2.3	Risk-resursun istifadə edilməsi imkanı	5	2	3	3
2.4	Tikinti müddətinin aşağı salınması	4	4	3	3
2.5	Tikintinin keyfiyyət səviyyəsi	4	3	3	3
2.6	Layihənin reallaşdırılması üzərində nəzarətin səviyyəsi	5	3	3	3
2.7	İnvestorun üstünlüyünün qiymətləndirilməsi		68	66	65
Yekun (investorun üstünlüyünün qiymətləndirilməsi × obyektiv amillərin təsiri əmsallarına)			108,8	79,2	104,0

Digər misala baxaq. İnvestorda fərdi obyektin layihəsi vardır və oxşar layihələrin reallaşdırılması üçün onun təcrübəsi yoxdur, onun məhdud maliyyə ehtiyatları vardır. Nəzərdə tutulur ki, o bina tikəni cəlb etsin, hansı ki, ixtisaslaşdırılmış, quraşdırma, işəsalma və digər təşkilatlardan ciddi olaraq müəyyən dairəli icraçıları dəvət edir. Ancaq bu tipli icraçıların istifadə edilməsi tikinti müddətinin azaldılmasını, onun keyfiyyətinin yüksəldilməsini və hətta investisiya xərclərinin azaldılmasını təmin etmir.

Bina tikən tərəfindən öz gücü ilə tikinti işlərinin əsas hissəsinin yerinə yetirilməsinə gəldikdə isə bu halda yuxarıda göstərilən mənfi nəticələr azaldıla bilər. Ancaq nadir obyektlərin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması icraçıların böyük ustalığını tələb edir. Ona görə də müəyyən obyektiv amillərin mövcudluğu layihənin reallaşdırılmasının bu və ya digər üsulunun tətbiqinin səmərəliliyini yüksəldər və ya aşağı salar.

Beləliklə, layihənin reallaşdırılması şəraitinin əvvəlcədən təhlili bal qiymətləndirilməsinin hesablanması və müəyyən edilməsi layihənin reallaşdırılması üsulunun seçilməsini həyata keçirməyə imkan verir. Bina tikən tərəfindən investisiya layihəsinin inkişafı üzrə əməliyyatları da üç mərhələyə bölmək olar (şəkil 3.).

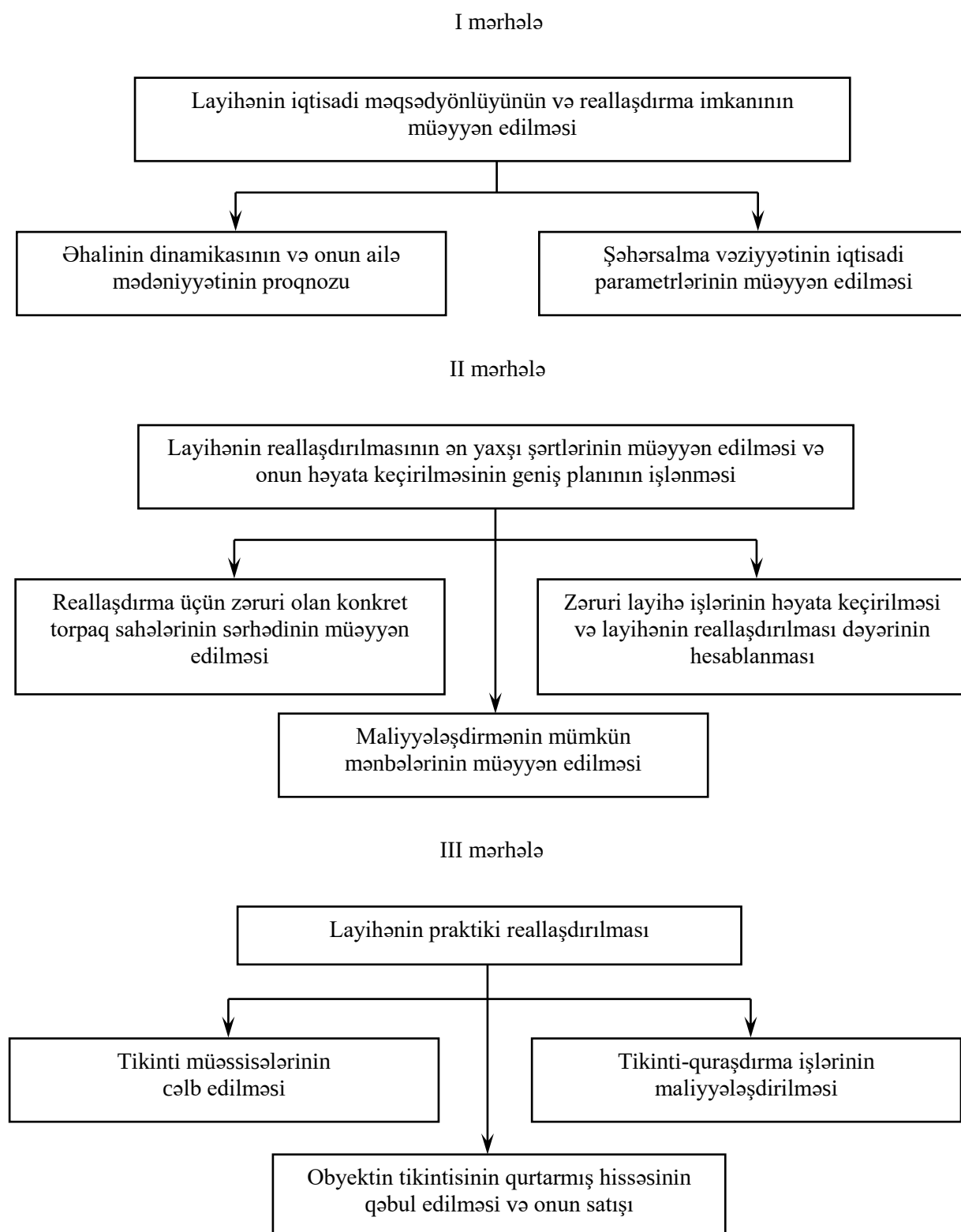
Layihə tikinti bazarının konyunkturu əlverişli olan zaman başlaya bilər və enmə dövründə qurtara bilər. Layihəni əslində bazarın aktivliyi aşağı nöqtədə olanda və canlanmanın ilk əlamətləri meydana gələndə başlamaq lazımdır. Bina tikəndən əlavə obyektin inkişafı prosesində əsas iştirakçılar investor və layihənin rəhbəridir. Layihənin rəhbəri – fiziki şəxsdir və ona layihənin həyata keçirilməsi üzrə bütün işlərə rəhbərlik edilməsinə səlahiyyət verilir: planlaşdırma, koordinasiya və nəzarət etmə.

Tikinti obyektinin yaradılması üzrə investisiya layihəsinin reallaşdırılmasında bina tikən öz üzərinə investor və layihənin idarə edilməsi funksiyasının yerinə yetirilməsini götürə bilər. Qeyd edək ki, bina tikənin funksiyası təşkil və idarəedilmə sferasına aiddir. Hər bir halda bina tikən torpaq sahəsini əldə edir və obyektin reallaşdırılmasını həyata keçirir. Praktikanın göstərdiyi kimi tikinti müəssisələrinin əksəriyyəti bina tikən rolunda çıxış edərək, eyni zamanda 2-3 obyektin tikintisini aparır və muzzla tutulmuş layihə rəhbərlərinin xidmətlərindən istifadə etmirlər.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin tipləşdirilmiş sxemlərini istifadə edirlər. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- strateji investoru cəlb etməklə tikinti obyektlərinin inkişafı layihəsinin reallaşdırılması;
- investor tərəfindən yaradılan vençur şirkəti vasitəsilə layihənin maliyyələşdirilməsi və reallaşdırılması.

Azərbaycanın tikinti bazarı son illərdə formalaşır və iştirakçıların geniş dairəsini əhatə edir: xüsusi və institusional investorlar, bina tikənlər, banklar, sığorta şirkətləri, memarlar və layihəçilər, tikinti podratçıları, qiymətləndiricilər, hüquq və maliyyə məsləhətçiləri, daşınmaz əmlak üzrə agentliklər, daşınmaz əmlakın icarədarlarını, bələdiyyə təşkilatlarını və s.

Şəkil 3. Tikinti sferasında investisiya siyasətinin formalaşmasında bina tikənin investisiya layihəsinin inkişafı üzrə əməliyyatları.

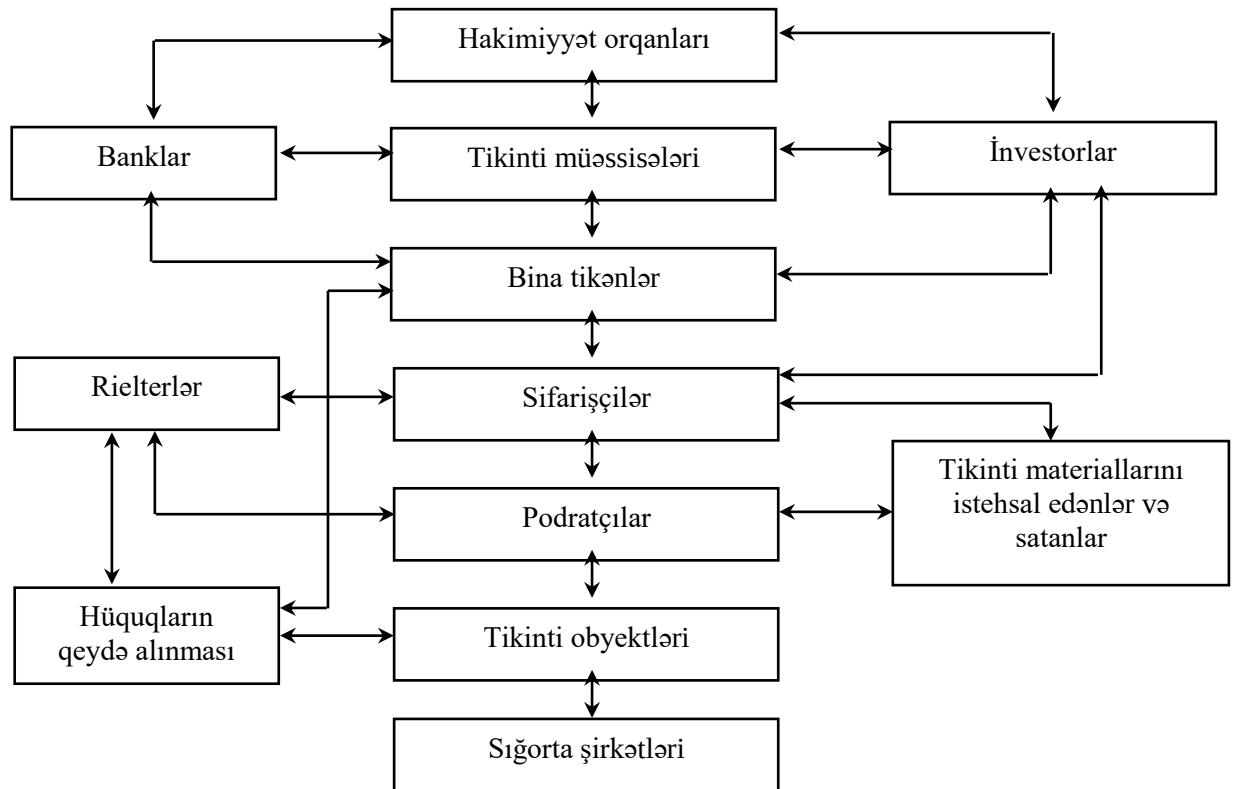
Şəkil 4.-də regionun investisiya siyasətində investisiya prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı təsiri göstərilir. Ölkə və xarici ölkə iqtisad elmi sosial-iqtisadi sistemin inkişafı üçün prinsipcə yararlı olan geniş metodlara və üsullara malikdir. Onun tərkibinə məntiqi, morfoloji və amil təhlili, riyazi modelləşdirmə, iqtisadi statistika daxildir. İqtisadi əsaslandırma praktikasında həmin metodların istifadə edilməsi bəzi çətinliklərlə rastlaşır və öyrənilən obyekt dərinləşdikcə mürəkkəbləşir. Belə mürəkkəb obyektlər üçün ümumi analitik metod kimi imitasiya modelləşdirilməsi modelinin istifadə edilməsi tövsiyə edilir. O obyektin inkişafının ümumi şəklini verən obyektin uyğun tipinin (modelinin) yaradılmasına imkan verir və onun strukturunu təşkil edənlərin qarşılıqlı təsirini imitasiya edir. İmitasiya modeli bəzi qərarları həll etməyə malik deyil, həmin vəzifələri optimallaşdırma modelləşdirməsi həll edə bilər. İmitasiya modelləşməsinin qüsuru ondan ibarətdir ki, o, adətən, proseslərin perspektivini tam əks etdirməyə qadir deyil. O cari vəziyyəti təhlil etmək üçün nəzərdə tutulur. Əgər analitik fəaliyyətin yüksək əmək tutumlu olmasını nəzərə alsaq, onda uzun vaxt dövrünü (o cümlədən, perspektivi) əhatə edən imitasiya modelini müəyyən ardıcılığının işlənməsinə yönəltmək olar.

İmitasiya modelləşməsi o halda xüsusi əhəmiyyətə malikdir ki, vaxt istiqamətini, sabitlik dərəcəsini investisiya prosesinin müxtəlif subyektləri arasında kommunikasiyaların etibarlılığını qiymətləndirmək mümkündür. Belə tip məsələnin həlli üçün ən yararlı metodun tapılması çətinidir.

İmitasiya modelləşməsinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, təhlil edilən obyektin keyfiyyət xarakteristikasının formalaşmasına o səbəb ola bilər. Onun keyfiyyət xarakteristikası da digər metodlarla alına bilər, məsələn, statistik metodu və ya kontrollinq, ancaq keyfiyyət parametrlərini qiymətləndirmək üçün ən yararlı məhz imitasiya modelləşdirilməsidir.

İnvestisiya siyasətində investisiya prosesinin ayrıca elementlərinin perspektiv inkişafında xüsusi metodlarda müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər, məsələn, idarəetmə nəzəriyyəsiindən məlum olanlar: ekspert, oxşar, mühəndis proqnozlaşdırılması və strateji təhlil metodları.

Bazar şəraitində investorun başlıca məqsədi perspektiv kommersiya obyektlərinə vəsaitlərin effektiv qoyuluşundan ibarətdir və əsas meyarlardan biri investisiyadan alınan verimin tezliklə maksimuma çatdırılmasıdır. Çox halda investorun tikintidə iştirak etmək təcrübəsi olmur. Belə vəziyyətdə investor bütün investisiya tsiklində layihənin idarə edilməsi hüququnu peşəkar idarə edənə verə bilər. İnvestor üçün başlıca vəzifə – öz vəsaitlərini tamamilə etibar edə biləcək təcrübəli peşəkarı axtarmaqdır. Əgər bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə tikintinin idarə edilməsi və layihənin idarə edilməsi sahəsində xidmətlər bazarı formalaşıbsa, bizim ölkəmizin tikinti sferasında həmin proses inkişaf mərhələsindədir, bu barədə sifarişçinin icraçılarla ənənəvi podrat münasibətləri həyata keçirilir. Yaşayış evlərinin tikintisi altına sahənin seçilməsində rayonun ekologiyasına yüksək diqqət yetirilir. Rayonun nüfuzlu olması, onun sosial infrastrukturu obyektləri ilə doldurulması, şəhərin mərkəzi və digər rayonları ilə nəqliyyat əlaqələrinin rahatlığı böyük əhəmiyyətə malikdir. Ofis tikintisi altına sahənin seçilməsində prioritet şəhərin mərkəzi və ya rayonun işçi aktivliyi seçilir. Ekologiya amili öz əhəmiyyətini saxlayır, ancaq yaşayış obyektini sektorundakı iş nisbətən az rol oynayır. Yeraltı quruluşun tikintisi imkanı və ya avtomobillərin dayanacağı üçün sahədə yerin mövcudluğu çox mühümdür. Servisin, bəzək işlərinin, mühəndis sisteminin səviyyəsi istehlakçıların o sinfinə dəqiq uyğun olmalıdır ki, hansı ki, bina hesablanıb.

Şəkil 4. Regionun investisiya siyasətinin formalaşmasında investisiya prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı təsiri sxemi.

Layihənin maliyyələşdirilməsinin tikinti mərhələsində gələcək icarədarların və ya alıcıların maraqları əsas rol oynamalıdır. Bir müştəri ilə işin görülməsində onun strateji investor kimi cəlb edilməsi mümkündür. İcarəyə verilən ofis binası üçün uzunmüddətli kreditləşdirmənin təşkili tələb olunur. Mehmanxana komplekslərinin tikintisində prioritet şəhərin mərkəzində və ya əsas magistrallarda sahənin seçilməsidir. Ekologiya amili burada öz əhəmiyyətini saxlayır. Şəhərin görməli yerlərində əlverişli nəqliyyatın olması da böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada memarlıq konsepsiyasının və planlaşdırma həllinin də böyük əhəmiyyəti vardır.

Ticarət mərkəzləri tikilərkən sahənin seçilməsində başlıca amil nəqliyyat axınlarının nəzərə alınması ilə onun yerləşdirilməsi lazımdır. Son illərdə tikinti sferasında yeni bir istiqamət inkişaf edir: ərazinin inkişafı. Bu prosesdə bir neçə fiziki və hüquqi şəxs iştirak edir. Əsas anlayış – şəhərsalma mütəxəssisi və bina tikən, bəzi hallarda isə – sifarişçi. Funksional xüsusiyyətlərinə görə şəhərsalma mütəxəssisi bir çox hallarda şəhərin memarı ilə eyniləşdirilir. Ərazinin inkişafının təşkili prosesinə o digər iştirakçılarla (ərazinin inkişafı üzrə məsləhətçilərlə) yanaşı qarşılıqlı təsir göstərir ki, onun da fəaliyyəti və hazırlığı üzrə memar, planlaşdırıcı, iqtisadçı və maliyyəçi rolunu yerinə yetirir.

Sonrakı qrupu şəhər infrastrukturunun yaradılması üzrə mütəxəssislər və yaşayış evlərinin və ictimai qurğuların inşaatçıları təşkil edir.

Bunlar arasında maraqları, strateji məqsədləri, tələbatı şərtləndirən, bəzi subyektiv amillər mövcuddur. Cədvəl 2.-də tikinti sferasında investisiya siyasətini formalaşdıran investisiya layihələrinin iştirakçılarının əsas məqsədləri göstərilir.

Tikinti sferasında investisiya siyasətinin formalaşmasında investisiya layihələrinin iştirakçılarının əsas məqsədləri

Cədvəl 2.

Stateji məqsədlər	İnvestor	Binatikən	Yerli bələdiyyənin sədri	Maraqların razılaşdırılması üsulları
Rəqabət üstünlüyünün saxlanması və artırılması	Olanları möhkəmləndirmək və bazarın yeni seqmentlərini mənimsəmək	ETT nailiyyətlərini tətbiq etmək, o cümlədən innovasiya layihələrinin reallaşdırılması yolu ilə	Bələdiyyə ərazisinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək	Antiinhisar qanunlarına riayət edilməsinə nəzarət
Fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi	İnvestisiya resurslarının istifadəsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi	Vəsaitlərin dövriyyəsinin sürətləndirilməsi və rentabelliyyətin yüksəldilməsi	Layihələrin reallaşdırılmasından alınan büdcə və sosial səmərəliliyin yüksəldilməsi	Sazişlərə, müqavilələrə və qəbul edilən qərarlara sözsüz əməl edilməsi
Qeyri-müəyyənliyin və riskin aşağı salınması	İnvestisiyaların likvidliyinin və kreditlərin qaytarılmasının təmin edilməsi	Məlumatların ərazi bazasına daxil olmasının və risklərin aşağı salınmasının təmin edilməsi	Bələdiyyə ərazisində əhalinin sosial müdafiəsinin artırılması	

Yuxarıda göstərilən obyektlərin yaradılması və inkişafı, öz növbəsində, onların təkrar istehsal xüsusiyyətlərini və yerli şəraiti nəzərə almaqla aşağıdakı üç üsulla həyata keçirilə bilər:

1. Bütün icraçı tikinti müəssisələrinin cəlb edilməsi, idarə edən şirkət daxil olmaqla.
2. Geniş dairəli icraçı tikinti müəssisələrinin cəlb edilməsi, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış quraşdırma, işəsalma və digər müəssisələri.
3. İşlərin əsas həcmi tikinti müəssisələrinin bölmələri yerinə yetirməlidir (məsələn, xoldinqin tərkibində, korporasiyalar və digər birləşdirilmiş sturkturlar).

Son qərarın verilməsinə kapitalın mülkiyyətçisi cavabdehdir, ancaq belə halda riski və digər agentlərin, habelə idarəetmənin müxtəlif səviyyələrinin nəzarət orqanlarının maraqları nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı tikinti sferasında investisiya siyasətinin formalaşmasında investisiya layihələrinin iştirakçılarının məqsədləri də əsas götürülür.

Qeyd olunmalıdır ki, məqsədin qeyri-müəyyənliyi idarəetmə sistemini mürəkkəbləşdirir və müvafiq olaraq, göstəricilər sistemini və onun nailiyyət dərəcəsini, habelə investisiya prosesinin idarəedilməsi səmərəliliyini qiymətləndirir. Onda investisiya prosesinin və onun investisiya axınlarının tənzimlənməsinin formalaşmasının aşağıdakı məqsədini qısaca və dürüst ifadə etmək olar. İnvestisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin formalaşmasının məqsədi – son, konkret kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ilə ifadə olunan, investisiya prosesinin gələcək nəticəsinin modelidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Aslanzadə İ. A. İnvestisiya layihələrinin təşkili və idarə edilməsi. Bakı, 2000.
2. Hüseynov T. Azərbaycanca investisiyalar. Bakı, Elm, 2009.
3. Səmədzadə Ş.Ə., Əliyeva E.A., Əliyev İ.B. İnvestisiya layihələndirməsi. Bakı, 2003
4. Şirəliyev V.M. İnvestisiyanın təhlili və idarə edilməsi. Bakı, 2001.
5. Акофф Р. Планирование будущего корпорации. М.: Прогресс, 1985.
6. Антанавичус К.А., Бивайнис Ю.И. Современная технология управления строительным производством. М.: Наука, 1996.
7. Дейнеко О.А. Графические методы в управлении строительным производством. М.: Наука, 2005.
8. Жуков В.А. Совершенствование систем управления в строительстве. М.: Наука, 1999.

*Həsənov İ.C. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

TİKİNTİ SFERASINDA İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI

Məqalədə tikinti sferasında investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin formalaşması prosesinin aktual məsələləri tədqiq edilmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının strukturca yenidən qurulması, sahələrin inkişafının strateji istiqamətləri, texniki tərəqqiyə nail olunması və digər məsələlər investisiya prosesində həll edildiyindən onun idarə edilməsi sisteminin formalaşması mexanizmi əsaslandırılmışdır. Tədqiqatın nəticəsi olaraq investisiya prosesində tikinti sferasında investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminin modeli işlənilmiş, sistemin fasiləsiz fəaliyyətinin şərtləri müəyyənəşdirilmişdir.

*Гасанов И.Дж. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ В СФЕРЕ СТРОИТЕЛЬСТВА

В статье были исследованы актуальные задачи процесса формирования системы управления инвестиционной деятельностью в сфере строительства. Структурное восстановление экономики страны, решение стратегических направлений развития областей и другие задачи решённые в инвестиционном процессе были основаны на механизме формирования его управления. В результате исследования в в инвестиционном процессе были определены условия непрерывной системы действия, а также была использована система управления инвестициями в сфере строительства.

*Gasanov I.J. assis.prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

FORMATION OF A CONTROL SYSTEM OF INVESTMENT ACTIVITY IN THE CONSTRUCTION SECTOR

The article explored the urgent tasks of the formation of investment management systems in the construction industry. Structural recovery of the country's economy, the decision of strategic directions of development of the regions and other problems which solved in the investment process were based on the mechanism of formation of its management. As a result of research in the investment process it was determined conditions of continuous operation of the system and has been used investment management system in the construction industry.

*Kazımova Ə.X. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT- 338. 24; 338.242

AZƏRBAYCANDA QEYRI-NEFT SEKTORU SAHƏLƏRİNİN INKIŞAFININ MODELLƏŞDIRILMƏSİNDƏ STRATEJİ ASPEKTLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan, milli iqtisadiyyat, qeyri-neft sektoru sahələri, iqtisadiyyatın modelləşdirilməsi, qlobal iqtisadi çağırışlar.

Ключевые слова: Азербайджан, национальная экономика, сферы ненефтяного сектора, моделирование экономики, глобальные экономические вызовы.

Key words: Azerbaijan, the national economy, the sphere of the non-oil sector, the modeling of the economy, the global economic process.

Qlobal iqtisadi təhlükələrin artdığı və tamamilə mürəkkəb xarakter daşıyan dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyalarının dərinləşdiyi bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və dinamik artımı müəyyən problemlərlə üzləşir. İlk növbədə əlavə dəyər yarada bilməyən iqtisadiyyat sahələrinin üstün olduğu, dominantlıq təşkil etdiyi milli iqtisadiyyat modelləri dünya bazarlarında konyunkturanın qeyri-sabitliyi dövründə kifayət qədər immunitetə malik olurlar və milli iqtisadiyyatın inkişafında çətinliklər yaranır. Son illərdə dünya iqtisadi proseslərinin artım tempinin zəiflədiyi və dünya maliyyə böhranının neqativ təsiri nəticəsində maliyyə kredit sisteminin dayanıqlılığının pisləşməsindən xammal-yönümlü və xammal ixracından asılı olan ölkələrin iqtisadi inkişaf sistemlərində və modellərində əsaslı dəyişikliklərin edilməsinə və yeni mexanizmlərin hazırlanmasına ciddi ehtiyac yaranmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı son 10-15 ildə dinamik inkişaf tempi nümayiş etməsinə baxmayaraq, 2013-2015-ci illərdə milli iqtisadiyyatın artım tempində azalmalar baş vermişdir və bu baxımdan, ölkə iqtisadiyyatının məhsuldar fəaliyyət sahələrinin inkişafının modelləşdirilməsi, bunlarla bağlı strateji hədəflərin reallaşdırılması proseslərinin sürətləndirilməsi vacib məsələlər kimi həllini gözləyir.

Ölkəmizdə strateji yol xəritələrinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində geniş miqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. 06 dekabr 2016-cı il tarixli “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanında qeyd edilir ki, əsas Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, uzunmüddətli dövr üçün düşünülmüş iqtisadi siyasət ölkədə makroiqtisadi sabitlik və dinamik iqtisadi inkişaf üçün əsaslı zəmin yaratmışdır. Nəticədə geniş sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında özəl sektorun rolu daha da artmış və ümumdünya iqtisadi sistemində integrasiya sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur[1]. Buna görə də yaranmış şəraitdən tam mənada faydalanmaq, tarixi şansları dəyərləndirməklə milli iqtisadiyyatın artım potensialından daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi üçün strateji tədbirlərin həyata keçirilməsi prosesləri intensivləşdirilməlidir. Belə ki, strateji yol xəritələri heç də sadə bir sənəd deyildir, bu sənədlərdə ölkə iqtisadiyyatının mühüm fəaliyyət sahələri, əsasən qeyri-neft sektoru sahələri üzrə inkişafın prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, tətbiq edilməsi məqbul hesab olunan iqtisadi inkişaf təmayülləri və təcrübəsindən istifadə olunması məqsəduyğun hesab edilən dünya iqtisadi inkişaf modellərinin mühüm aspektləri xarakterizə olunmuş, təhlillər aparılmış, müqayisələr edilmiş, əsaslandırılmalar aparılmaqla prioritet

fəaliyyət sahələri üzrə strateji hədəflər göstərilmişdir. Strateji yol xəritəsinin yazılmasında 400 nəfərə qədər xarici və yerli ekspert birbaşa iştirak edib. Bununla yanaşı, sənədin yazılması üçün 4 min nəfərlə 150-yə qədər görüş keçirilib. Yerli və xarici akademik dairələr, təhsil müəssisələri, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin nümayəndələri tərəfindən 1000-dən çox yazılı təklif verilib. Strateji yol xəritəsinin hazırlanmasında Nobel mükafatçılarından başlamış, Azərbaycanın sadə vətəndaşlarına qədər ən müxtəlif insanlarla müzakirələr aparılıb... Aparılan inklüziv müzakirələr Strateji yol xəritəsinin həqiqətən də mükəmməl bir sənəd olmasını təmin edib[2]. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə strateji hədəflərin reallaşdırılması üçün əlverişli şərait və işgüzar, məhsuldar mühitin formalaşdırıldığını qeyd etmək mümkündür. Yaxın perspektivdə, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının modelləşdirilməsində əsaslı irəliləyişlərin əldə ediləcəyinə inam böyükdür, amma bunun üçün milli iqtisadiyyatın kompleks və sistemli inkişafı, həm də davamlı iqtisadi inkişafı təmin edilməlidir. Nobel mükafatı laureatı Paul Kruqmanın fikrincə, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə təbii və iqtisadi resurslardan istifadənin maksimum effektivliyi, bunlarla bərabər milli iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyalaşdırılması, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin fəaliyyətinin yüksək texnologiyalar əsasında təkmilləşdirilməsi bütövlükdə iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb ola bilər [3,s.9]. Digər tərəfdən, ölkənin iqtisadi inkişaf potensialının daha səmərəli istifadə edilməsi, resurs potensialı yüksək olan iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsi, milli iqtisadi sistemin praktiki mexanizmlərinin yenilənməsi son nəticədə milli iqtisadi inkişaf modelinə müsbət təsir göstərəcək və ölkə iqtisadiyyatının manevrlik qabiliyyətini artıracaqdır. Buna görə də, iqtisadiyyatın inkişafına, dinamikliyinə, ixrac potensialının yüksəlməsinə imkan verən üstün inkişaf amilləri nəzərə alınmalı, vergilərin optimallaşdırılması tədbirləri həyata keçirilməli, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün sabit maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması təmin olunmalı və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına adekvat milli iqtisadi siyasət və onun praktiki mexanizmləri hazırlanaraq həyata keçirilməlidir[4]. Bunlarla bərabər, milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi və yeni mexanizmlərin tətbiqinin reallaşdırılmasına tələb olunan maliyyə vəsaitləri balanslaşdırılmış formada baxılmalı, milli iqtisadiyyatın əlavə dəyər yarada bilən və ixrac potensialı yüksək olan iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına üstünlük verilməlidir[5]. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, bu yuxarıda qeyd edilənlərə rəğmən belə bir fikrə gəlmək olar ki, son illərdə global iqtisadi proseslərin təsirindən ölkəmizin milli iqtisadiyyatının strukturunda üzə çıxmış zəif istiqamətlər ciddi təhlil olunmalı, öyrənilməli, araşdırılmalı, hər bir problem üzrə müasir iqtisadi çağırışlar və tələblər nəzərə alınmaqla iqtisadi inkişaf mexanizmləri hazırlanmalı, fəaliyyət alətləri yenilənməli, bu sahələrə yerli maliyyə resursları ilə bərabər, xarici kapitalın cəlb edilməsinə, həmçinin xarici investorların bu sahələrə gəlməyinin stimullaşdırılmasına ciddi zərurət qalmaqdadır [6;7;8]. S.Cefri bildirir ki, milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin investisiya cəlbəediciliyinin təmin edilməsi üçün dəstək mexanizmləri obyektiv reallıqlara söykənməlidir. Bu sırada bir sıra mühüm tədbirlərin görülməsinə, o cümlədən dövlətin özəl sektora investisiyalarının artırılmasına, biznes-kapital mühitinin fəallaşdırılmasına və s. tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır[9]. Eyni zamanda milli iqtisadiyyatın ixrac yönümlü iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının intensivləşdirilməsi üçün, qarşılıqlı fəaliyyət elementlərinin baxılması və dəyərləndirilməsi vacib amillərdəndir. Bu qəbildən olan mexanizmlərlə - sahə və beynəlxalq mühit arasındakı tarazlıq mexanizmi, sahə və milli iqtisadiyyat, sahə və fəaliyyət mühiti arasındakı tarazlıq mexanizmləri, rəqabət qanununun hərəkət və iqtisadi tsikllər mexanizmləri, multiplikativ mexanizm, kapitalın gəlirə çevrilməsi və gəlirin kapitala çevrilməsi mexanizmi və dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təsiri və xüsusiyyətləri daxil-

dirlər[10]. Bu məsələlər əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi sistemli yanaşma və ardıcıl sürətdə məqsədli tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir. Belə ki, davamlı iqtisadi inkişaf proseslərinin təşkili, maliyyələşdirilməsi, bunlarla bağlı səmərəli fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, həmçinin dövlət tənzimlənməsi mürəkkəb proseslərdir və bunlarla əlaqədar olaraq strateji aspektlərin ciddi nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Bundan əlavə, ölkənin ayrı-ayrı regionları arasında iqtisadi dispersiya fərqi davamlı iqtisadi inkişaf proseslərində özünü ciddi şəkildə büruzə verir. Digər tərəfdən, analoji vəziyyət investisiya fəallığı üçün də xarakterikdir[11]. Qeyd olunan problemlər həll edilmədən milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq xeyli çətinləşər, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının səmərəli modelləşdirilməsi tədbirləri isə effekt verməz və s. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının səmərəli modelləşdirilməsi üçün, milli iqtisadiyyatın inkişafında ölkənin resurs potensialından, əsas təbii ehtiyatlarından, maddi sərvətlərdən, ümumi şəkildə iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə uzun müddətə proqnozlaşdırılmalı və praktiki tətbiq alətləri hazırlanmalı, həyata keçirilməlidir [12]. Xüsusilə, müasir dövrdə dünya bazarlarındakı qeyri-sabitlik, maliyyə resurslarına çıxışın zəifləməsi, iri kapitalın hərəkətinin çətinləşməsi, ölkələrarası iqtisadi əlaqələrdə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, xarici ticarətin təşkilinin modern mexanizmlərinin yaradılmasına ehtiyacın yaranması, innovativ məhsulların istehsalının genişləndirilməsinin obyektiv tələb kimi qalması, yeni yanaşmalar, yeni mexanizmlər, xüsusilə milli iqtisadiyyatın inkişafına effektiv metodoloji yanaşmaların müəyyənəşdirilməsinə zərurəti ortaya çıxarmışdır. Bu halda, milli iqtisadiyyatın inkişafına təsir edən əsas amillərin müəyyənəşdirilməsinə metodoloji yanaşma zamanı bunlara, yəni iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf anlayışlarının müqayisəli təhlilinə və bir-birinə təsirinə, iqtisadi artımın kəmiyyət və keyfiyyətinin müəyyənəşdirilməsinə, iqtisadi artımın dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi olmasına ciddi fikir verilməsi məqsəduyğun hesab olunur [13]. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında bu kimi problemlərin və tendensiyaların təsirini araşdıran A.Hacıyev bildirir ki, müasir dövrün əsas vəzifələri iqtisadiyyatın diversifikasiyalaşdırılmasının sürətləndirilməsi, gələcək illərdə qeyri-neft sektoru sahələrinin neft gəlirlərindən asılı olmayaraq yüksək inkişaf tempinin təmin edilməsi, rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və ixrac imkanlarının genişləndirilməsindən ibarətdir[14].

Qeyd edək ki, son dövrlərdə əksər dünya ölkələrində milli iqtisadiyyatın inkişaf modellərinin təkmilləşdirilməsi və yenilənməsi prosesləri sürətlənməkdədir. Bundan əlavə, regional iqtisadi birliklərin, dünya ölkələrinin ticarət və kooperasiya əlaqələrinin genişləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayan ticarət sazişlərinin yenidən baxılması, təkmilləşdirilməsi, daha səmərəli və qlobal təhlükələrdən qoruna biləcək iqtisadi mexanizmlərin, iqtisadi sistemin təşkilinə səylər göstərilməkdədir. Bu proseslər təbiidir, ağır dünya maliyyə böhranı, dünyada baş verən qlobal dəyişikliklər, Avropa Birliyi ölkələri ilə Böyük Britaniya və ABŞ arasındakı ənənəvi azad ticarət siyasətindəki deformasiyalar, Böyük Britaniyanın Avropa Birliyindən çıxması prosesinin sürətlənməsi, ABŞ-ın digər dünya ölkələrinə qarşı iqtisadi siyasətindəki tendensiyalar, iri kredit və maliyyə resurslarına çıxışın məhdudlaşması fonunda hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iqtisadi siyasətində təkmilləşdirilmələrin aparılması, yeni mexanizmlərin hazırlanması problemləri yaranmışdır. Bunlarla əlaqədar olaraq, bir sıra ümumiləşdirmələr diqqət çəkir və bunlara müvafiq tədbirlərin kompleks həyata keçirilməsi təklif olunur:

- Milli iqtisadiyyatın inkişafının müasir çağırışlar və qlobal iqtisadi dəyişikliklər fonunda yeni mexanizmlər və alətlər hesabına modelləşdirilməsi obyektiv reallıqdan irəli gəlir;
- Milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin, xüsusilə qeyri-neft sektoru sahələrinin strateji

yol xəritələrində nəzərdə tutulan strateji hədəfləri əsas götürülməklə, davamlı və sürətli inkişafının təmin edilməsi üçün kompleks tədbirlərin görülməsi reallaşdırılmalı və bunlarla bağlı bütün strateji aspektlər ciddi dəyərləndirilməlidir;

- Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının səmərəli modelləşdirilməsi, onların rəqabətqabiliyyətliliyinin, ixrac potensialının artırılması üçün bu sahələrin davamlı və etibarlı maliyyələşdirilməsi təmin olunmalı, xarici investisiyaların cəlbinin sürətləndirilməsi məqsədilə əlavə tədbirlər görülməli, stimullaşdırıcı mexanizmlər tətbiq olunmalı, dünya bazarlarına çıxarılması üçün yüksək standartlara malik ixrac yönümlü mal və məhsulların çeşidi genişləndirilməlidir və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il. <http://www.president.az>.
2. Strateji yol xəritəsi təsdiqləndi. <http://www.iqtisadiislahat.org>.
3. Krugman Paul. Development, Geography and Economic Theory. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts London, England. 1995. -118 p.
4. Brendan O., Terence H., David H., Patrick L. Searching for the Inclusive Growth Tax Grail: The Distributional Impact of Growth Enhancing Tax Reform in Ireland //The Economic and Social Review, by Thomson Reuters, Web of Science Impact Factor: 0,522.Vol. 47, No. 1, Spring, 2016, P. 155-184.
5. Gerard T., Darragh F., Stephen Mc. A Needs and Resources Assessment of Fiscal Equalisation in the Irish Local Government System // The Economic and Social Review, by Thomson Reuters, Web of Science Impact Factor: 0,522. Vol. 46, No. 3, P. 459-484.
6. Əliyev Ş.T. Sumqayıt sənaye mərkəzi: mövcud potensialdan istifadə, modernləşdirmə və müasirləşdirmə prioritetləri. Bakı: «Elm və təhsil», 2012.-196 s.
7. Алиев Ш.Т. Проблемы и пути развития ненефтяных секторов экономики Азербайджана в нынешних условиях //Germany, Leipzig. International Scientific Conference economy and society: modern foundation for human development. October 31-th, 2016. Proceedings of the Conference. Part I.-P.38-40.
8. Əliyev Ş.T. Milli iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsində sənaye klasterlərinin tətbiqini şərtləndirən amillər //Audit jurnalı, № 4, 2015.-S.73-79.
9. Сакс Д. Джеффри. Экономика устойчивого развития. <http://www.inosmi.ru>.
10. Щербенко Е.В. Вопросы экономической теории. Макроэкономика//Проблемы современной экономики, №3(27), 2008. <http://www.m-economy.ru>.
11. Мельников Р.М. Теория и механизм регулирования пропорций пространственного развития национальной экономики. Дисс. д-ра экон. наук. Москва, 2008.-332 с.
12. Васильева А.С. Обеспечение экономической безопасности устойчивого развития национального хозяйства России. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2013. – 220 с.
13. Александрова Е.Н. Система факторов экономического роста национальной экономики. Дисс. канд. экон. наук. Краснодар, 2004.-199 с.
14. Гаджиев А.В. Развитие ненефтяного сектора экономики Азербайджана //Журнал Актуальные вопросы экономических наук. Выпуск №50-2, 2016.-С. 86-91.

*Kazımova Ə.X. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORU SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFININ MODELLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ STRATEJİ ASPEKTLƏR

Məqalədə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının modelləşdirilməsində strateji aspektlər tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında qeyri-neft sektorun sahələrin rolu üzrə təhlillər aparılmışdır. Qeyri-neft sektoru sahələrin xüsusiyyətləri və mühüm aspektləri qiymətləndirilmişdir. Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsində qeyri-neft sektoru sahələrin strateji inkişaf istiqamətləri baxılmışdır.

Məqalənin sonunda müasir iqtisadi çağırışlar kontekstində Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafının modelləşdirilməsində strateji aspektlərə dair bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Кязимова А.Х. д.ф.п.э.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 Ю М E

СТРАТЕГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ НЕНЕФТЯНЫХ СЕКТОРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье исследованы стратегические аспекты моделирования развития сферы ненефтяных секторов в Азербайджане в современных условиях. С этой целью анализируется роль сферы ненефтяных секторов в формировании и развитии национальной экономики. Оценены важные аспекты и особенности сферы ненефтяных секторов. Рассмотрены стратегические направления развития сферы ненефтяных секторов в обеспечении устойчивого развития национальной экономики.

В конце статьи даны предложения и рекомендации по стратегическим аспектам моделирования развития сферы ненефтяных секторов в Азербайджане.

*Kazimov A.X. Dr.Ph. of econ.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

STRATEGIC ASPECTS OF MODELING DEVELOPMENT OF SPHERE THE NON- OIL SECTOR IN AZERBAIJAN

The sphere of the strategic aspects of modeling development the non-oil sector in Azerbaijan in modern conditions is explored in the article. The role of the sphere of the non-oil sectors in the formation and development of the national economy are analyzed with this purpose. The important aspects and features of the sphere of the non-oil sectors are appreciated. The strategic directions of development of the sphere of non-oil sectors in the sustainable development of the national economy are considered.

The suggestions and recommendations on the strategic aspects of modeling development of the sphere of non-oil sector in Azerbaijan are given at the end of the article.

*Cəfərli H.A. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT: 338.242:338.22.021.1

MÜASİR İQTİSADI ÇAĞIRIŞLAR ZƏMİNİNDƏ MİLLİ İQTİSADIYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFININ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, müasir iqtisadi çağırışlar, milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, milli iqtisadiyyatın metodoloji xüsusiyyətləri, effektivlik.

Ключевые слова: национальная экономика, современные экономические вызовы, устойчивое развитие национальной экономики, методологические особенности национальной экономики, эффективность.

Key words: the national economy, modern economic challenges, sustainable development of the national economy, methodological features of the national economy, efficiency.

Müasir dövrdə qlobal təhlükələrin artdığı, qlobal təsirdən ciddi dəyişikliklərin baş verdiyi bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafının metodoloji yanaşmalarının və üsullarının əsaslandırılaraq müəyyənləşdirilməsi, seçilməsi, iqtisadi sistemə tətbiqinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının metodoloji xüsusiyyətləri ölkənin formalaşdırdığı və inkişafına nail olmaq üçün daim axtarışlar və təkmilləşdirmələr aparılan milli iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Hökumətlər o iqtisadi inkişaf modelinə üstünlük verməlidirlər ki, bu iqtisadi inkişaf istiqamətinin resurs potensialının təmin edilməsi və milli iqtisadi inkişafın davamlılığının gücləndirilməsi üçün ölkədə münbit şərait olsun və bununla əlaqədar olaraq, iqtisadi inkişaf siyasətinin formalaşdırılması mövcud reallıqlar üzərində aparılmış olsun. Bundan əlavə, milli iqtisadiyyatın inkişafının artım komponentlərinin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etmək üçün təkmilləşdirilmiş dövlət iqtisadi siyasəti ilə yanaşı, bu siyasətin reallaşdırılması mexanizmləri, işlək praktiki alətləri hazırlanmalı və tətbiq olunmalıdır. Ardıcılıq, sistemlilik, komplekslik, reallıq, obyektivlik, uzaqgörənlik və s. bu kimi prinsiplərə söykənməyən milli iqtisadi inkişaf mexanizmləri çətin ki, milli iqtisadiyyatın strukturunun genişləndirilməsinə, onun manevr qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, ixrac potensialının artırılmasına, dünya iqtisadi sistemində möhkəmlənməsinə, davamlı iqtisadi inkişaf meyarlarına cavab verə bilsinlər. Bu halda, milli iqtisadi inkişafın mexanizmləri və alətləri milli maraqlar və milli resurs potensialı kontekstində dərinlən öyrənilməli, araşdırılmalı, inkişafın daha səmərəli istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, müasir iqtisadi prioritetlər nəzərə alınmaqla strateji iqtisadi hədəflərə doğru real və maksimum effektiv ola biləcək milli iqtisadi inkişaf sahələrinin perspektivliyi dəyərləndirilməli və kompleks tədbirlər görülməlidir. Əslində hər bir ölkə və ölkə hökumətləri milli iqtisadiyyatın inkişafının təminatı və bununla bağlı iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin konseptual formada baxılması və reallaşdırılmasına səy göstərir. Bunlar isə təbiidir, belə ki, milli maraqlar milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün hər bir imkandan yararlanmağı, daha effektiv və maksimum adekvat olan metodoloji yanaşmalardan istifadə etməyi, bununla əlaqədar olaraq milli iqtisadi inkişaf proseslərində istifadə olunan metodoloji meyarların hər birinin xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını, onların effektivlik səviyyəsinin qiymətləndirilməsini şərtləndirir. P.Samuelsən və V.Nordhaus iqtisadi inkişaf proseslərində dövlətin rolu və onun əsas funksiyaları nədən ibarətdir? - sualına bu cür yanaşmışlar: bunlar üçdür: səmərəlilik, ədalətlilik, sabitlik. Səmərəlilik funksiyası dedikdə nəzərdə tutulur ki, dövlət bazarın inhisar kimi “səhvini” düzəldir. Dövlətin ədalətlilik proqramı kasıbların və

miskinlərin (dilənçilərin) xeyrinə gəlirləri yenidən bölür. Sabitlik siyasəti nəticəsində işgüzar tsiklin qalxıb-enməsi, işsizliyin və iflyasiyanın səviyyəsi, iqtisadi artım tənzim edilir[1]. Dövlət bütün hallarda ədalətlik prinsiplərini qorumaq meyarları sırasında, ön sırada iqtisadi resursların milli maraqlar çərçivəsində tənzimlənməsini, istifadəsini, onlarla bağlı cəmiyyətin, əhalinin, bütövlükdə, ictimai münasibətin nəzərə alınmasını prioritet vəzifələrdən biri kimi qəbul etməli və həyata keçirməlidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi proseslərində M.Blauq istehsal amillərinə olan tələbat problemlərinə önəmi qabartmış və iqtisadi resursların qarşılıqlı asılılığının yüksək olmasını əsaslandırmışdır[2]. Amerika iqtisadçıları K.Makkonell, S.Bryu və S. Flin milli sərvətlərin-iqtisadi inkişaf resurslarının işlənməsi və bölüşdürülməsi proseslərində bazar münasibətlərinin tələblərinin qorunması, milli maraqların nəzərə alınması, hüquqi bazanın təmin edilməsi və bütövlükdə bu resursların milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilməsini vacib şərtlər kimi qiymətləndirmişlər[3]. Nobel mükafatı laureatı R.Solou milli iqtisadi inkişaf modelində mühüm iqtisadi resurslardan olan əhalinin artımı və texnoloji tərəqqinin müəyyən zamanda istehsalın həcmində artmasına təsirini qeyd etmişdir[4]. Y.Domar modelinə görə isə, vacib iqtisadi resurs kimi - əmək bazarında təklif çox olduğundan qiymət səviyyəsinin qorunması mümkün olur və kapitalın axını yoxdur. Burada iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf faktiki olaraq bir resursdan - kapitaldan asılı olur[5]. Milli iqtisadiyyatın inkişafının metodoloji yanaşmaları sırasında müasir dövrün həlledici iqtisadi inkişaf amillərindən olan – texnologiyalar və innovasiya amillərinə də ciddi yanaşılması tələb olunur. Müasir texnologiyaların səmərəli tətbiqi və milli iqtisadiyyatın innovativ funksiyalar hesabına davamlı inkişafının gücləndirilməsi, milli iqtisadiyyatın və onun əsasını təşkil edən milli təsərrüfat sisteminin bütün səviyyələrinin komplekslik və sistemlilik metodoloji prinsipləri əsasında aparılmasını şərtləndirir. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın integrativ proseslərdə fəallığının təmin olunması, beynəlxalq bazarlarda milli iqtisadiyyat sahələrinin və milli məhsulların ixtisaslaşmasının gücləndirilməsi, region və dünya ölkələri ilə kooperasiya – təsərrüfat əlaqələrinin genişləndirilməsi, makroiqtisadi səviyyədə milli iqtisadiyyatın inkişaf indikatorlarının maksimum effektiv qiymətləndirilməsi və milli iqtisadi prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin inkişafının sürətləndirilməsi, regional səviyyədə iqtisadi fəallığın artırılması, məhsuldar qüvvələrdən səmərəli istifadənin təmin edilməsi vacib şərtlər kimi diqqət cəkilir. Bundan əlavə, ölkənin iqtisadi inkişaf prioritetlərinin balanslaşdırılması, bütün ölkə ərazisində resurs potensialından məhsuldar və qənaətlı istifadə olunması məqsədilə, milli iqtisadiyyatın komplekslik xüsusiyyətlərinə malik sektorlarının – yanacaq-energetika, hərbi-sənaye və aqro-sənaye komplekslərin inkişafının sürətləndirilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində və seçilməsində metodoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması və öyrənilməsində milli iqtisadiyyatın inkişafının inklüziv xüsusiyyətinə daha çox önəm verilməkdədir. Əlavə dəyər yarada biləcək, zəncirvari effekt verən milli iqtisadi inkişaf sahələrinin fəaliyyətinin prioritetliyinə üstünlük verilməsi başa düşüləndir, belə ki, bu proseslər milli iqtisadiyyatın artımına əlavə stimullar və mənbələr verməklə bərabər, eyni zamanda davamlı iş yerlərinin yaradılmasına, sosial-iqtisadi problemlərin həllinə, əhalinin iqtisadi fəallığının gücləndirilməsinə və onun həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır. Dünya İqtisadi Forumu çərçivəsində bir qrup mütəxəssislərin və tədqiqatçıların hazırladıqları və inklüziv artıma və inkişafa həsr olunmuş məruzədə qeyd olunur ki, məruzədə 112 ölkənin 140-dan çox kəmiyyət göstəriciləri, iqtisadi inkişaf və iqtisadi artım komponentləri əsasında təhlillər aparılmışdır[6]. Məlum olmuşdur ki, ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi islahatların əksər hissəsi başa çatdırılsa da, iqtisadi artım tempinin qorunmasında və milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsində problemlər qalmaqdadır. Buna əsas səbəblərdən biri kimi milli iqtisadiyyatların inkişaf istiqamətlərinin

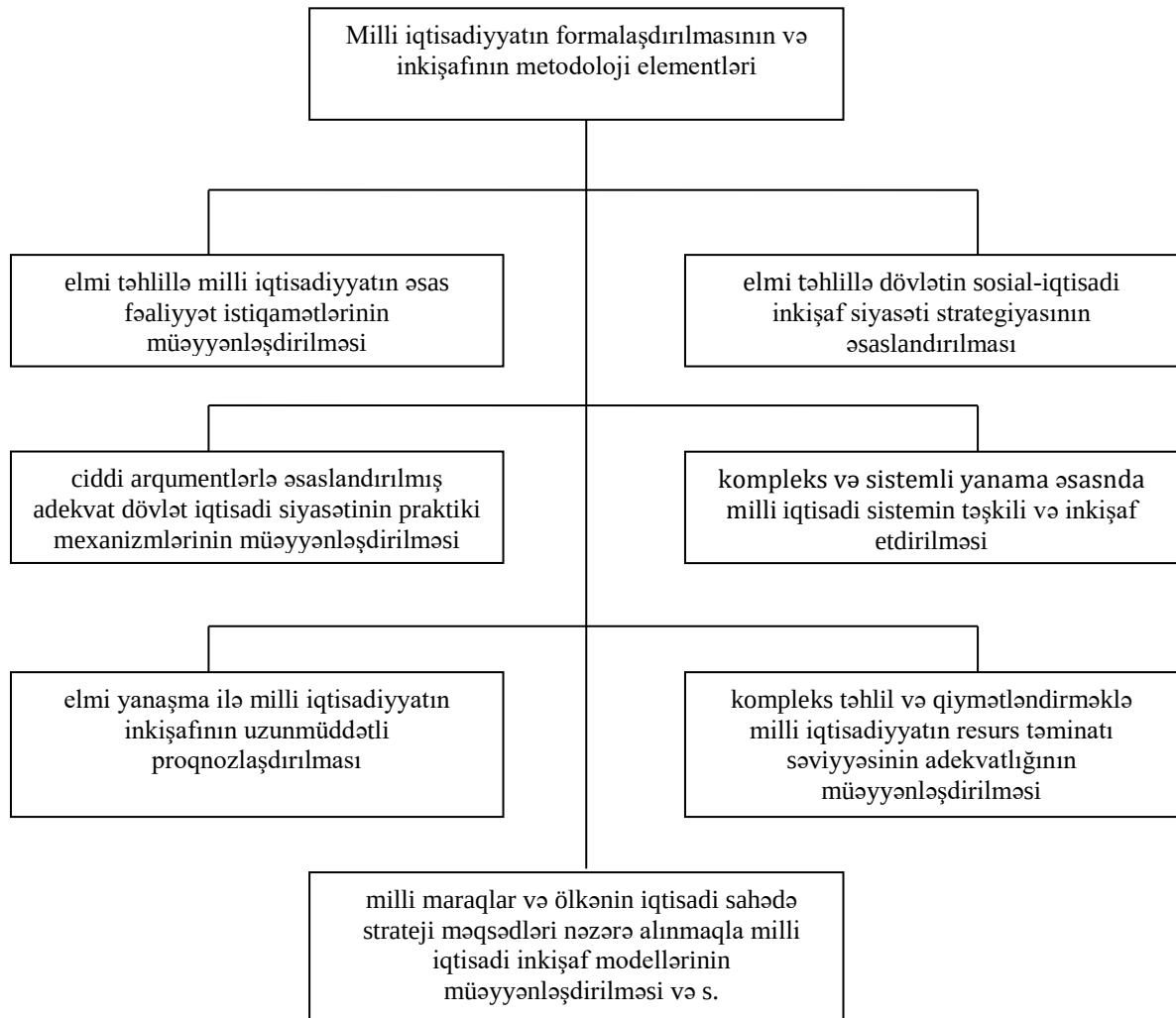
müəyyənləşdirilməsində və seçilməsində metodoloji yanaşmalarda buraxılmış səhvlər göstərilir. Bir çox ölkələr daha yaxşı iqtisadi nəticələrə və təcrübəyə malik ölkələrin praktiki təcrübəsini öz ölkələrinin milli iqtisadi sistemlərinə adaptivlik meyarları nəzərə alınmadan tətbiqinə səy göstərmişlər. Bir qrup ölkələr isə beynəlxalq qurumların, beynəlxalq təşkilatların və donor təşkilatların məsləhət və tövsiyələri əsasında müəyyən iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına çalışmışlar. Amma bunların heç biri yüksək səviyyəli iqtisadi inkişaf arzusunda olan dövlətlərin ümidlərini doğrultmamışdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafının təminatı üçün dünya təcrübəsi, beynəlxalq səviyyəli təşkilatların məsləhətləri ilə bərabər, hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının özünəməxsus və milli maraqları özündə əks etdirən iqtisadi inkişaf prioritetləri və praktiki fəaliyyət mexanizmləri olmalıdır[7]. Bunun üçün, optimal metodoloji yanaşma və milli iqtisadi inkişafın metodoloji xüsusiyyətlərini maksimum öyrənilməsi, dəqiq müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. E.Havens qeyd edir ki, metodoloji yanaşmanın obyektivliyi və səmərəli olması, əslində həllini gözləyən problemin aradan qaldırılacağına əsaslı inam yaradır və bunun üçün göstərilən səylərin birləşdirilməsinə, ümumi məqsəd və konkret hədəfə çatmaq üçün əlverişli şəraiti təmin edir[8]. Metodoloji xüsusiyyətlər və onlarla bağlı sistemləşdirilmiş metodoloji yanaşmalar milli iqtisadiyyatın müəyyən sahəsinin bütün inkişaf seqmentlərinin və determinantlarının obyektiv qiymətləndirilməsinə, çatışmayan cəhətlərin adekvat baxılmasına və nəzərə alınmasına imkan verir. Digər tərəfdən, balanslaşdırılmış və inkişaf üçün “silahlandırılmış” iqtisadi inkişaf modelinin nəzəri və praktiki xüsusiyyətlərinin incələnməsi, öyrənilməsi sonrakı proseslərdə hər bir detalın qiymətləndirilməsinə və effektivlik səviyyəsinin təmin edilməsinə imkan yaradır. Ümumiyyətlə, metodoloji yanaşmanın müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi, baxılan problemlərin metodoloji xüsusiyyətlərinin dərinədən öyrənilməsi üçün müxtəlif qarışıq komponentlərin və iqtisadi inkişafa təsir edə biləcək elementlərin sistemli, kompleks baxılması vacib şərtlərdəndir[9]. Milli iqtisadiyyatının inkişafının hər bir istiqaməti, səviyyəsi milli bazar seqmentləri, iqtisadi-təşkilati və iqtisadi-hüquqi mexanizmləri, müxtəlif mülkiyyət formalarının bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləkliliyi və səmərəliliyi, təkrar istehsal proseslərinin effektivliyi sistemli şəkildə öyrənilməli, təhlil edilməli və nəzərə alınmalıdır. Milli iqtisadiyyatın inkişafının metodoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində və qiymətləndirilməsində milli iqtisadiyyatın strukturunun özünün xüsusiyyətləri də baxılmalıdır. A.Koşelev belə hesab edir ki, milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas parametrlərini və istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən onun strukturunun iqtisadi aspektləri ilə yanaşı, qeyri-iqtisadi struktur elementlərinə də kompleks münasibət göstərilməlidir. Əks halda milli iqtisadiyyatın inkişafında disporsiyalar və uyğunsuzluqlar, ayrı-ayrı iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf səviyyələri arasında əsaslı fərqlər yarana bilər[10]. Məsələ burasındadır ki, milli iqtisadiyyatın iqtisadi strukturları onun əsasını təşkil etsələr də, qeyri-iqtisadi strukturların, məsələn səhiyyə və mədəniyyətin, xüsusilə təhsilin əsas iqtisadiyyat sahələri ilə komplekslik və sistemlilik metodoloji prinsipləri əsasında baxılması lazım gəlir. Belə ki, təhsilin inkişafı olmadan müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin ixtisaslı kadrlarla təminatı qeyri-mümkündür. Və yaxud, səhiyyə və mədəniyyətin yüksək səviyyədə inkişafı təmin edilmədən əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlılığını qorunması və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi mümkün olmazdı. Bu amillər isə insanların fəal olaraq müxtəlif iqtisadiyyat sahələrində çalışmasına, işləməsinə, öz intellektlərini və bacarıqlarını nümayiş etdirməsinə əngəl olardı.

Buna görə də milli iqtisadiyyatın inkişafına onun metodoloji xüsusiyyətləri baxımından yanaşarkən, milli iqtisadiyyatın istehsal, sosial və bazar infrastrukturunun xüsusiyyətləri vahid formada öyrənilməli və baxılmalıdır. İstehsal infrastrukturunun əsas xüsusiyyətləri onların fasiləsizliyi, fasiləsiz ictimai istehsal və təkrar ictimai istehsal tsikllərindən ibarət olmasıdır.

Sosial infrastruktur isə insanların normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Nəhayət, bazar infrastrukturunu bir çox mühüm fəaliyyət elementlərini – subyektlərini, məsələn ticarət təşkilatlarını, birjalrı, bank sistemini, qeyri-bank təşkilatlarını və nəqliyyat sistemini özündə birləşdirir. Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının təşkili və davamlı iqtisadi inkişafın metodoloji elementləri Şəkil 1.-də öz əksinin tapmışdır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının təşkili və davamlı iqtisadi inkişafının metodoloji elementlərini özündə əks etdirən Şəkil 1-in təhlilinə baxsaq görürük ki, əsas və mühüm metodoloji yanaşmalar və elementlər kimi elmi əsaslarla milli iqtisadiyyatın fəaliyyət istiqamətlərinin müəyyənəşdirilməsi, dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti strategiyasının əsaslandırılması, bu siyasətin praktiki mexanizmləri və alətlərinin müəyyənəşdirilməsi milli iqtisadiyyatın inkişafının uzunmüddətli proqnozlaşdırılması, milli maraqlar, ölkənin iqtisadi sahədə strateji məqsədləri nəzərə alınmaqla milli iqtisadi inkişaf modellərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi daha çox diqqət çəkir. Milli iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif aspektlərini və xüsusiyyətlərini müəyyənəşdirərkən bu qeyd olunan amillərə, fəaliyyət istiqamətlərinin xüsusiyyətlərinə ciddi diqqət yetirmək lazımdır.

Şəkil 1. Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasının təşkili və davamlı iqtisadi inkişafın metodoloji elementləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Milli iqtisadiyyatın davamlı iqtisadi inkişafının əsas mərkəzində insan amili və əhəlinin yaşayış səviyyəsinin durması kontekstində, resursların bölünməsinə ədalətliyi qorunması, mənəvi və hüquqi aspektlərin nəzərə alınması, bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin inkişafının dərinləşməsinə baxmayaraq sosial problemlərin həllinin diqqətdə saxlanması vacib şərtlər kimi qiymətləndirilir. Akademik O.Doronina qeyd edir ki, hazırda dünya ictimaiyyəti son maliyyə böhranının problemlərini həll etməklə məşğuldur. Bu ilk növbədə dünya ölkələrinin davamlı iqtisadi inkişafda ümumi maraqlarının olması müqabilində mümkünləşə bilər. Amma, təəssüf ki, davamlı iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün tələb olunan resurslar dünyada ədalətli bölüşdürülməyib, bunlarla əlaqədar olaraq millətlər və dövlətlər arasında disporsiyalar qalmaqdadır[11]. Bunların aradan qaldırılması, yaxud bu problemlərlə bağlı məsələlərin nisbətən həllinin sürətləndirilməsi məqsədilə milli və beynəlxalq səviyyələrdə maliyyə və iqtisadi tənzimləmə mexanizmləri yaradılmalı, inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilməli, investisiya layihələri hazırlanmalı, bu sahələrdə ki, disbalanslılıq azaldılmalı, idarəetmə riskləri sisteminin gücləndirilməsi təmin olunmalı, dünya iqtisadi proseslərinə ciddi təsir göstərən iri transmilli kompaniyaların fəaliyyətinin şəffaflığına çalışmalı, iqtisadi inkişaf hədəfləri və iqtisadi artım prioritetləri üzrə qanunvericilik bazası gücləndirilməlidir.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf modellərinin yeni formalarının yaradılması və adaptivliyinin təmin edilməsi, ilk növbədə global xarakter daşıyan iqtisadi-sosial problemlərin həllinə kifayət edən resurs mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, iqtisadi proseslərdə yeni impulsların, strateji tendensiyaların obyektiv qiymətləndirilməsi, təbii və iqtisadi resurslardan yüksək texnologiyalar əsasında ekoloji aspektlər nəzərə alınmaqla, maksimum effektiv istifadənin təmin olunması ilə bilavasitə bağlıdır[12]. Milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin formalaşdırılması prosesləri iqtisadi inkişafın bütün istiqamətləri üzrə səmərəli fəaliyyət mexanizmlərini və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinə verə biləcəyi praktiki töhfənin səviyyəsini nəzərə almalıdır. Bu halda, milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin ölkənin iqtisadi inkişafı proseslərinin sürətləndirilməsi prioriteti ilə bərabər, həm də milli maraqların qorunması kontekstində formalaşdırılmasına şərait yaranar. Digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin əksər elementləri kifayət qədər məhsuldar və hərtərəfli effekt verə biləcək iqtisadi inkişaf determinantları kimi xüsusiyyətlərə malik olmalı və ümumi fəaliyyət prosesində davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə ciddi töhfə verə bilmək iqtidarında olmalıdırlar. Əks halda, milli iqtisadiyyatın inkişafını özündə əks etdirən konsepsiyaların və strategiyaların reallaşdırılması prosesləri çətin olar və yaxud bu proseslərin səmərəliliyi xeyli aşağı səviyyədə tamamlanar. Milli iqtisadi inkişafın konseptual elementləri və konseptual baxışları vahid dövlət iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış etməli və adekvat reallaşdırma mexanizmlərinə malik olmalıdırlar[13].

Beləliklə, müasir iqtisadi çağırışlar zəminində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının metodoloji xüsusiyyətləri və mühüm aspektləri bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını şərtləndirir:

- milli iqtisadiyyatın inkişaf modelinin müasir iqtisadi və global çağırışlar əsasında baxılması və təkmilləşdirilməsi kompleks tədbirlərin hazırlanmasını və milli iqtisadiyyatın uzun müddətə yol xəritəsi, strateji vəzifələri, prioritet fəaliyyət sektorları, əlavə milli məhsul və dəyər yarada biləcək iqtisadiyyat sahələrinin inkişafını zəruri edir;
- milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, onun səmərəli modelinin formalaşdırılması, milli

iqtisadi inkişafın mühüm mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin baxılmasını və həll edilməsini tələb edir;

- bu proseslərdə iqtisadi aspektlərlə bərabər, əhalinin real vəziyyətinin dərinlən öyrənilməsi və obyektiv qiymətləndirilməsi, sosial məsələlərin maksimum nəzərə alınması vacibdir. Belə ki, milli iqtisadi inkişaf modelləri əsasən iqtisadi aspektlər, iqtisadi determinantlar, iqtisadi inkişaf mexanizmləri üzərində qurulduğu halda, ölkənin bütün regionları və resurs potensialı kontekstində sosial-iqtisadi problemlərin həlli baxımından konseptual və kompleks yanaşmanın təmin edilməsi çətinləşir, milli iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı, konkret olaraq iqtisadi artım müstəvisində inkişafı, sosial prioritetləri kölgədə qoya bilər və sosial-iqtisadi problemlərin artmasına səbəb olar və s.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. Economics. McGraw-Hill/Irwin; 19th edition.- 2009.
2. Mark Blaug. Economic Theory in Retrospect.-1962.
3. McConnell C., Brue S., Flynn S.. Economics: Principles, Problems, & Policies. McGraw-Hill Series in Economics. Edition: 20th-2014.
4. Solow Robert Merton. The Economic of Resources and the Resources of Economics, 1974.
5. Domar E. Essays in the Theory of Economic Growth, 1957.
6. Samans Richyard., Blanke Jennifer., Corrigan Gemma., Drzeniek Margareta. The Inclusive Growth and Development Report. Word Economic Forum Geneva. 2015. -106 p. <http://www.weforum.org>.
7. Krugman P. The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008. Norton, New York. 2009.
8. Havens Eugene. Methodological Issues in the Study of Development. Land Tenure Center University of Wisconsin-Madison. -24 p. <http://www.pdf.usaid.gov>.
9. Miyamura Satoshi. Pattenden Jonathan & Selwyn Benjamin. Class dynamics of development: a methodological note.//Third World Quarterly: Vol 37, No 10. 2016. <http://www.tandfonline.com>.
10. Кошелов А.Н. Национальная экономика. Национальная экономика: понятие, структура и виды. Москва, Эксмо, 2008. <http://www.ereport.ru>.
11. Доронина О.Д. Устойчивое развитие как эффективный инструмент повышения качества жизни человека//Устойчивое инновационное развитие: проектирование и управление. Том 8 №1 (14), 2012.-С.1-19. <http://www.rypravlenie.ru>.
12. Стратегические приоритеты. Стратегия перехода цивилизации к устойчивому развитию. <http://www.spmagazine.ru>.
13. Бабурин С.Н., Урсул А.Д. Политика устойчивого развития и государственно-правовой процесс. Москва, 2010.-557 с.

*Cəfərli H.A. dos.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜASİR İQTİSADI ÇAĞIRIŞLAR ZƏMİNİNDƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFININ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Məqalədə müasir iqtisadi çağırışlar zəminində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının metodoloji xüsusiyyətləri və aspektləri tədqiqi olunmuşdur. Bu məqsədlə milli iqtisadiyyatın formalaşması, inkişafı və onun mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təhlillər aparılmış, nəzəri baxışlarla bərabər, metodoloji xüsusiyyətlər araşdırılmışdır. Metodoloji xüsusiyyətlərin əsas elementlərinin məzmununa baxılmış və onların milli iqtisadiyyatın inkişafında əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir.

Məqalənin sonunda müasir iqtisadi çağırışlar zəminində milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının metodoloji xüsusiyyətləri və aspektləri üzrə ümimiləşdirmələr aparılmış, bir sıra təkliflər və tövsiyələr verilmişdir.

*Джафарли Г.А. доц.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВЫЗОВОВ

В статье исследованы методологические особенности и аспекты устойчивого развития национальной экономики в контексте современных экономических вызовов. С этой целью осуществлён анализ по формированию, развитию и совершенствованию механизмов национальной экономики. Оценена важность методологической особенности в развитии национальной экономики и рассмотрены сущность её основных элементов.

В конце статьи обобщены и даны предложения, рекомендации по методологическим особенностям и аспектам устойчивого развития национальной экономики в контексте современных экономических вызовов.

*Jafarli Q.A. assis .prof.
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE METHODOLOGICAL FEATURES AND ASPECTS OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY IN THE CONTEXT OF THE MODERN ECONOMIC CHALLENGES

The methodological features and aspects of the sustainable development of the national economy in the context of the modern economic challenges are investigated in the article. The formation, development and improvement of the national economy mechanisms are analyzed with this purpose. The importance of the methodological features of the development of the national economy and with the essence of its basic elements is appreciated.

The proposals, recommendations on methodological features and aspects of the sustainable development of the national economy in the context of the modern economic challenges are summarized and given at the end of the article.

*Qəribov A.H. i.ü.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT-339.924

BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏMƏKDAŞLIĞINDA AZƏRBAYCANIN İŞTİRAKI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: beynəlxalq ticarət, ixrac siyasəti, iqtisadi mexanizmlər, xarici əlaqələr, tranzit.

Ключевые слова: международный торговля, экспортная политика, экономические механизмы, кредит, внешние отношение, транзит.

Keywords: international trade, export politics, economical mechanisms, foreign connections, transit.

Azərbaycan Respublikası dövlət suverenliyi əldə etdikdən sonra onun xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində sərbəst, müstəqil siyasət yeritməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir, digər tərəfdən isə bunun üçün zəruri zəminlər yaranmışdır. Ölkə SSRİ-nin tərkibində olduğu illər ərzində xarici ölkələrlə, hətta sabiq müttəfiq respublikalarla öz mənafeyini, ehtiyac və imkanları baxımından müstəqil iqtisadi əlaqələr həyata keçirmək imkanına malik deyildi. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin təhlili göstərir ki, son illərdə başlanmış meyl – ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması, idxal və ixracın strukturu və coğrafiyasının genişləndirilməsi, ölkəmizin xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı və bu təşkilatların qayda və metodlarını öz xarici ticarət siyasətinə tətbiqi və s. ticarət sferasında müsbət meyllər əmələ gəlmişdir.

Azərbaycan, demək olar ki, dünyanın bütün qitələri ilə ticarət iqtisadi əlaqələrə malikdir. Lakin istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin dünya bazarlarında aşağı olduğuna görə, respublika əsasən xammal ixrac edir. Son vaxtlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiya güclənmişdir. Artıq hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı milli sərhədlərdən çıxaraq dünya iqtisadiyyatına qovuşur. Deməli, elə etmək lazımdır ki, ölkə dünya əmək bölgüsündə hazır məhsulla daha çox təmsil olunsun. Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələr dünya bazarına əsasən hazır məhsul, qabaqcıl mütərəqqi texnologiya, daha çox elm tutumlu məhsullar çıxarır. Həmin texnologiyanı alan ölkələr isə tez bir zamanda onu tətbiq edərək, milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafını sürətləndirirlər.

Azərbaycanın idxal və ixrac balansının təhlili göstərir ki, ölkəyə Avstraliya, Belçika, Bolqarıstan, Çin, Çexiya, Fransa, Almaniya, Macarıstan, İran, İsrail, Cənubi Koreya, Polşa, İsveçrə, Suriya, Türkiyə, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Böyük Britaniya, ABŞ kimi güclü inkişaf etmiş ölkələrdən texniki tərəqqinin əsasını təşkil edən sənaye sahələrinin məhsulları ilə bərabər, Azərbaycanda inkişafı və istehsalı üçün bütün imkanlar və amillər olan sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları da gətirirlər. Yuxarıda göstərilən ölkələrdən Azərbaycana ət, süd məhsulları, quş əti, çay, düyü, günəbaxan yağı, tünd spirtli içkiləri, üzüm, alma, armud, kolbasa, qənnadı məmulatları, meyvə-tərəvəz şirələri, siqaretlər, makaron məmulatları, mineral sular, bir sıra tərəvəzlər, məişət mebelləri, xalça və xalça məmulatları, elektrik cihazları, telefon aparatları, ayaqqabı, pambıq parçalar, kauçuk və rezin məmulatları, elektrik naqilləri və kabellər, sintetik yuyucu vasitələr, boyalar və s. gətirilir. Halbuki, həmin məhsulların

istehsalı üçün ölkəmizdə bütün imkanlar və amillər mövcuddur. Həmin məhsulların istehsalı uzaq məsafələrdən səmərəsiz yükdaşımaların qarşısını alar, istehsalın səmərəliliyinin artmasını təmin edər, sosial geriliyi azaldar, milli gəliri artırır. Bütün bunların hamısı birlikdə əhalinin yaşayış səviyyəsinin artmasını təmin edər.

Milli iqtisadiyyatımızın inkişafının əsas istiqamətlərindən biri də ictimai əmək bölgüsüdür ki, bunu da təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi və milli amillər şərtləndirir. Ticarət əlaqələrinin inkişaf səviyyəsi, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı ilə bilavasitə əlaqədardır. Ticarət əlaqələrinin dinamikliyi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri, müəssisələr arasında uzun müddətə sabit istehsal əlaqələrinin olmasını tələb edir. Yükdaşımaların ümumi həcmində neft, qara metal, tikinti, meşə, yeyinti məhsulları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Respublikadan kənara çıxarılan yüklərin strukturu ölkələrarası əmək bölgüsünün xarakterini müəyyən edir. Belə ki, Azərbaycandan kənara göndərilən yüklərin yarısından çoxu neft məhsullarının payına düşür(1, s. 57).

İqtisadi-ticarət əməkdaşlığı və ictimai əmək bölgüsü ölkə miqyasında əmək məhsuldarlığının artmasının təmin olunması, məhsul istehsalına sərf olunan maddi və əmək məsrəflərini, həmçinin iqtisadiyyatın bütün sahələrində kapital qoyuluşunun və yüklərin nəql edilməsinə sərf edilən məsrəflərin ixtisar edilməsidir. Bu ictimai əmək bölgüsünün əsas məqsədi və istehsalın səmərəliliyinin əsas göstəricisidir. Ölkəmizin ticarət əlaqələri səmərəli əmək bölgüsünə və istehsalın kooperasiyasına əsaslanmalıdır. Bunun nəticəsində istehsal məsrəfləri azalar və əmək məhsuldarlığı yüksəlsə, ölkələrarası mal mübadiləsi qarşılıqlı faydalı olar.

Xarici ticarət əlaqələrinin və onunla bağlı milli iqtisadiyyatın inkişafının tarixi xüsusiyyətləri, müxtəlif təbii və iqtisadi şərait, ölkənin əlverişli nəqliyyat iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədardır. Azərbaycan Avropa ilə Asiyanın kəsişməsində yerləşməklə, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və səmərəli nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr üçün olduqca əlverişli vəziyyətə malikdir. Azərbaycan ildən-ilə digər ölkə və regionlar üçün nəzərdə tutulmuş məhsullar istehsalında öz xüsusi çəkisini artırır, eyni zamanda ictimai əmək bölgüsü və ölkələrarası əmək bölgüsü daha da dərinləşir, iqtisadiyyatın ixtisaslaşması və kompleks inkişafı güclənir. Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin güclənməsi əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Əmək bölgüsünün dərinləşməsi təbii sərvətlərin mənimsənilməsini və müxtəlif sənaye sahələrinin yaranmasını təmin etməklə, məhsuldar qüvvələrin yerləşməsində güclü dəyişiklik etmiş, ticarət əlaqələrinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Azərbaycan öz tələbatının böyük hissəsini digər respublikalardan alınan xalq istehlakı malları hesabına ödəyir. Ümumiyyətlə, ərzaq məhsullarının 70 faizi digər regionlardan gətirilir. Xalq sənaye istehlak mallarından Azərbaycana avtomobillər, elektrik avadanlıqları, pambıq və yun parça, ayaqqabı və s. daxil olur, yüngül sənaye məhsullarına olan tələbatın 45%-i gətirmə məhsullarla ödənilir. Beləliklə, Azərbaycan ictimai əmək bölgüsünə, ixtisaslaşma və kooperativləşməyə, iqtisadi inteqrasiyaya aktiv daxil olur. Hazırda Azərbaycan güclü inkişaf etmiş yanacaq-energetika, maşınqayırma, neft-kimya ölkəsidir ki, bu sənaye sahələrinin inkişafı bilavasitə neft və qazın çıxarılması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən isə, xalq təsərrüfatının tələbatını ödəmək üçün qara və əlvan metallurgiya inkişaf etmişdir. İldən-ilə müxtəlif təbii sərvətləri mənimsəməklə, onların istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşırıq və bu da milli iqtisadiyyatımızın inkişafına gətirib çıxarır (2, s.79).

Azərbaycanın iqtisadi və təbii şəraiti, istehsalın və ərzi təşkilinin xüsusiyyətləri,

mühüm məhsul növlərinin istehlakı, nəqliyyat sisteminin inkişafı və formalaşmasına əsaslı təsir edir. Göstərmək lazımdır ki, vahid nəqliyyat sisteminin və ticarət əlaqələrinin inkişafı bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır.

Bu onunla izah olunur ki, vahid nəqliyyat şəbəkəsi daşımaların həcm və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən edir. Vahid nəqliyyat şəbəkəsi geniş ölkələrarası ticarət-iqtisadi əlaqələr yaratmaqla, istehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsinin təmin etməklə təbii sərvətlərdən, bütün təbii-coğrafi və digər ehtiyatlardan tam istifadə etməyə imkan verir. Məhz buna görə də respublikamızda xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə ardıcıl iş aparılmalıdır:

- ölkənin ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsi və onun inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- idxalın obyektiv tələbat həcmının tapılması;
- idxal əvəzedici sahələrin inkişaf imkanları və perspektivlərinin araşdırılması;
- xarici maliyyə-kredit resurslarının ölkəyə cəlb olunması;
- İqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənməsi və reallaşdırılması;
- integrasiya proseslərinin tənzim edilməsi və təkmilləşdirilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatlarında iştirakı imkanları genişlənir. Belə ki, hazırda Azərbaycanda sərbəst bazar iqtisadiyyatına keçid, mülkiyyətin çoxnövliyyə, iqtisadiyyatın tədricən liberallaşdırılması, xarici ticarətin və bütövlüklə xarici İqtisadi əlaqələrin sərbəstləşdirilməsi, «açıq qapı» siyasətinin həyata keçirilməsi, müxtəlif gömrük rüsumlarının və gömrük məhdudiyyətlərinin ləğv edilməsi və s. istiqamətində dövlət tərəfindən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı sahibkarlığın inkişafı, azad iqtisadi ticarət zonalarının təşkili, xarici ticarət üzərində dövlət inhisarının qaldırılması və beynəlxalq əmək bölgüsündə ölkənin müqayisəli üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməsi üçün əlverişli şərait yaradır(3,s. 63). Respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyət prinsipə yeni normativ hüquqi bazaya və dövlət tənzimlənməsi mexanizminə əsaslanmaqla, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verməli, ölkənin dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasını təmin etməlidir. Integrasiya da əsasən ölkənin beynəlxalq iqtisadi-ticari təşkilatlarda iştirakı ilə şərtlənir. Bu da beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinə, mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsinə, elmi-texniki əməkdaşlığın həyata keçirilməsinə və əhalinin tələbatının hərtərəfli ödənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan, inkişaf etməkdə olan ölkələrin və dövlətlərin beynəlxalq ticarət sistemində integrasiyası, onların inkişaf strategiyasının vacib komponenti olub, onların öz xarici ticarətini inkişaf etdirmək, öncədən bəlli və stabil ticarət mühiti yaratmaq hüququ var. Xarici ticarətin beynəlxalq normalar səviyyəsində təşkilini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq niyyətindədir. 1998-ci ilin iyul ayında ölkəmiz ÜTT-də müşahidəçi statusu almışdır. Artıq Azərbaycan xarici ticarət rejimi haqqında memorandum hazırlayıb ÜTT-yə təqdim etmişdir və yaxın vaxtlarda onun ÜTT-yə üzv olması gözlənilir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması, ölkəmizə aşağıdakı üstünlükləri qazandıra bilər:

1) ixrac-idxal əməliyyatları ilə məşğul olan şəxslər unifikasiyalanmış hüquqi əraziyə çıxış əldə edəcək;

2) xarici dövlətlərin tətbiq edə biləcəyi daxili vergilərin, aksizlərin, gömrük yığımlarının diskriminasiyasından qorunmaq imkanı qazanacaq, texniki maneələrin istifadəsindən qorunacaq, xarici ticarəti gələcəkdə daha səmərəli inkişaf edəcək;

3) ölkənin xarici ticarət və digər maraqlarını qorumaq üçün mübahisəli və münaqişəli məsələlərin həlli mexanizmindən istifadə hüququna malik olacaqdır.

Azərbaycan hökuməti üçün bu təşkilata üzv olmağın pozitiv və neqativ nəticələrindən bəhs etmək daha çox maraq doğurur. Lakin, bu zaman əldə olunacaq uduş və itkiləri ənənəvi olaraq ixracatçıların və idxalatçıların mövqeyindən qruplaşdırmaq məqsədəuyğundur. Təbii ki, hər iki kontekstdə cəmiyyətin də uduş və itkiləri olduğundan ona da ayrıca münasibət bildirmək olar. İxracatçıların uduşuna aşağıdakıları aid etmək mümkündür. Onlar:

a) ÜTT institutları vasitəsilə geniş məkanlı və zəngin tərkibli informasiyaya çıxış əldə edir, eyni zamanda bu institutların köməyi ilə ticarət mübahisələrinin ədalətli həllinə nail olurlar:

b) ÜTT-yə üzv olan bütün dövlətlərin bazarına təminatlı çıxış imkanlarına malik olurlar;

c) çoxtərəfli ticarət danışıqlarında tam və bərabər hüquqlu üzv dövlət olaraq iştirak edir və dünya ticarət siyasətinə təsir imkanları qazanırlar (4, s. 28).

İdxalatçıların uduşlarına isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- idxal rüsumunun azaldılması nəticəsində milli bazarda rəqabət qabiliyyəti artır;

- istehlakçılar daha ucuz və keyfiyyətli mal alırlar;

- tariflərin aşağı düşməsi xammal və materialların yarımfabrikatların və kompleksləşdirici hissələrin ucuzlaşmasına gətirib çıxarır ki, onun da üzərində qurulmuş istehsalın nəticəsi olaraq buraxılmış məhsulun və görülmüş işin (xidmətin) maya dəyəri aşağı düşür, beləliklə də istehlakçıların xərci azalır.

Bütövlükdə cəmiyyətin uduşlarının siyahısı isə daha genişdir. Bu siyahıya aşağıdakıları daxil etmək olar:

- milli qanunvericiliyin beynəlxalq qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması və bu sferada progressiv ölkələrin standartlarının tətbiqi vasitəsilə iqtisadi inkişaf və daxili bazar islahatları sürətləndirilir;

- iqtisadiyyatın idarə olunmasında, xüsusən də xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində dövlətin rolu aşağı düşür, bu isə xarici ticarət və investisiya əməkdaşlığını stimullaşdırır, bu sferada islahatları motivləşdirir;

- ölkəyə inam artır, onun investisiya və kredit cəlb ediciliyi riski azalır;

- ÜTT üzvü olan bütün ölkələrin ərazisindən təminatlı tranzit hüququ əldə olunur;

- xarici ticarət prosedurlarının sadələşdirilməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının uçotu və hesabatı sisteminin şəffaflaşdırılması, süni bürokratik əngəllərin aradan qaldırılması nəticəsində gizli ticarət dövryyəsinin və korrupsiyasının həcmi azalır (5, s. 38).

Təbii ki, Azərbaycanın ÜTT vasitəsilə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasından uduşlarla yanaşı itkilər də mümkündür. İtkiləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- milli bazarda rəqabətin artımı nəticəsində rəqabətqabiliyyətli olmayan malların buraxılışı və xidmətlərin göstərilməsi sahəsində adaptasiya tənəzzülü baş verir;

- dövlət büdcəsinin gömrük rüsumları və vergiləri maddəsi üzrə daxilolmaları azalır və onun mədaxilində qısamüddətli, bəzən isə orta müddətli dövr ərzində gərginlik yaranır;

- texnologiyaların idxalı üzrə patentlərdən istifadəyə görə komisiyon haqların ödənişi sənayenin xərclərini artırır və onların qiymət rəqabətində uduşunu azaldır;

- dövlətin yerli sənayenin müdafiəsi məqsədilə birbaşa və dolaylı subsidiyaları tədricən ləğv olunur və həmin sahələrin də adaptasiya böhranı yaranır;

- tənzimlənən qiymətlərin dünya bazar səviyyəsinə çatdırılması istehlakçıların xərclərini

artırır və onun da sosial fəsadları keçid dövrünü yaşayan və siyasi cəhətdən kövrək olan milli hakimiyyətlər üçün təhlükə törədir;

- hazır məhsulun idxalının üstün gəlirliyi baxımından idxalı əvəz edə biləcək sahələrdə investisiya qoyuluşu səmərəliliyi aşağı düşür və nəticədə milli iqtisadiyyata ümumi investisiya qoyuluşu azalır.

Digər tərəfdən də ümid var ki, dünyanın aparıcı bankları və sığorta şirkətləri üzv dövlətin iqtisadiyyatına sərmayə qoyacaq və nəhayət ki, normal maliyyə sektoru formalaşacaq, böyük pullar və uzunmüddətli kreditlər milli iqtisadiyyatların kapital problemlərini həll edəcək. Lakin, çox güman ki, investisiyalar və kreditlər məhsul satışı sarıdan çətinlik çəkən sahələrə yönəlməyəcəyəm. Buna görə də, bizim fikrimizcə, ilk növbədə iqtisadiyyatın özünü hazırlamaq və rəqabətli mühitdə fəaliyyətə uyğunlaşdırmaq vacibdir. Bunun üçün isə milli sənayenin dirçəliş proqramı işlənilməsi və həmin proqramın qeyri-neft sektoru üzrə reallaşdırılması tələb olunur.

Əslində bu gün müzakirələrin bu sual ətrafında aparılması və üzvlük məsələsinin belə qoyuluşu düzgün deyildir. Çünki, Azərbaycanın bu təşkilata üzvlük məsələsi artıq həll olunmuş hesab oluna bilər. Lakin, burada daha çox maraq doğuran və əhəmiyyət kəsb edən bu məsələ üzrə prosedurların nə vaxt başa çatmasıdır. Göründüyü kimi, bununla bağlı lehinə və əleyhinə kifayət qədər ciddi arqumentlər mövcuddur.

Azərbaycan hökumətinin ÜTT-yə üzvlük məsələsinə münasibəti bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, rəsmlər yaxın gələcəkdə bu təşkilata qəbula hazırlaşmırlar. Çünki, ÜTT-yə münasibətin formalaşmasında çox sadə bir formul qüvvədədir və bunu həmin təşkilata üzv olan ölkələrin təcrübəsi də sübut edir. Belə ki, ÜTT-yə üzvlük o ölkələr üçün daha faydalıdır ki, onlar hazır məhsul ixrac və xammal idxal edirlər. Çünki, həmin ölkələr ÜTT-yə minnətdar olmaqla onlar öz məhsulları üçün yeni satış bazarlarına və bunun müqabilində həm də ucuz təbii resurslara daha yaxşı çıxış əldə edirlər. Əgər nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın ixrac məhsullarının funksional tərkibində neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisi 90%-dən, idxal mallarının strukturunda isə hazır məhsulun payı 70%-dən çoxdur, onda bir həqiqət inkar olunmazdır ki, aparıcı sənaye dövlətləri – Azərbaycan xammalının başlıca ixracatçıları sözsüz ki, Azərbaycan bazarının dünya ölkələrinin «üzünə» açılmasından udurlar. Bir məqamı da diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, BVF və Dünya Bankından fərqli olaraq ÜTT-nin şərtləri daha standartdır və bu təşkilatla sövdələşmək imkanları məhduddur. Bu o deməkdir ki, ÜTT-yə üzv olduqdan sonra vəziyyəti dəyişmək imkanları bizim təsir dairəmizdən çıxır və biz mütləq qaydalara əməl etmək məcburiyyətində qalıyıq. Buna görə də ÜTT-yə girməmişdən əvvəl Azərbaycan iqtisadiyyatı belə dəyişikliklərə hazır olmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə milli iqtisadiyyatın daxili strukturu və ölkənin biznes-mühiti barəsində fikirləşməliyik. Bu istiqamətdə ən ağırlı yerimiz aqrar sahə hesab oluna bilər.

Azərbaycanla İƏT arasında əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsinə düzgün yanaşma, bu əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişafı problemlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli yollarının axtarılmasına əsaslanmalıdır. Azərbaycanın İƏT ilə əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsində başlıca problemlər aşağıdakılardır:

1) İƏT çərçivəsində Türkiyə, İran və Pakistan arasında liderlik uğrunda rəqabətin getməsi;

2) Təşkilatın qəbul etmiş olduğu və respublikamızı da əhatə edən layihələrin reallaşdırılmasını ləngidən səbəblərdən biri də üzv ölkələrin iqtisadi inkişaflarının müxtəlif

istiqamətliliyi (5, s. 29).

Azərbaycanla İƏT arasında əməkdaşlığın tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün təşkilat daxilində islahatlar üzrə İƏT komissiyasının yaradılması məqsədəuyğun olardı. Komissiyanın vəzifələri aşağıdakıları təyin edə bilər:

- üzv ölkələrin iqtisadi islahatlar təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi;
- üzv ölkələrin milli təsərrüfatlarının iqtisadi-hüquqi şəraitinin yaxınlaşdırılması və yaxınlaşdırılması üçün konkret təkliflərin hazırlanması;
- həmin təkliflərin regionda tətbiqi mexanizminin müəyyən edilməsi və nəticələrin proqnozlaşdırılması.

Respublikamızda ticarət təşkilatları arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. İnteqrasiya qruplaşmaları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsində Azərbaycanın vasitəçi səlahiyyətlərində çıxış etməsinə nail olmaq. Əlbəttə, ölkəmizin vasitəçi rolunu yerinə yetirməsi mənafeələrinin daha çox nəzərə alınması baxımından səmərəli ola bilər və ölkənin beynəlxalq aləmdə nüfuzunu xeyli qaldırır. Perspektivdə bu cür vasitəçilik əməliyyatları respublikamızın üzv olmadığı başqa təşkilatlarla (ASEAN, Ərəb Məqribi, SAPK) nəqliyyat və ticarət sahəsində vahid tariflərin əldə edilməsi üçün şərait yaradar.

2. Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatları çərçivəsində qarşılıqlı investisiya fondları mərkəzinin yaradılmasına nail olması.

3. Təşkilatlar daxilində elmi-texniki siyasətin tənzimlənməsi üzrə xüsusi komitənin yaradılmasına nail olması. Azərbaycan özünün neft, kimya, neft maşınqayırması, kənd təsərrüfatı sahələrindəki elmi potensialının yox olmasını gözləmədən, onları bu komitə çərçivəsində istifadə və inkişaf etdirmək məqsədi ilə belə qurumun yaradılmasında təşəbbüsçü olmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycanın xarici ticarət təşkilatları ilə əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi, bu təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi imkanları və istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların reallaşdırılması mexanizminin hazırlanması və tətbiqi gələcəkdə ölkəmizin ticarət əlaqələrinin artmasına, ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsinə və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Kərimov C.H., Orucov A.A., İsmailov H.A. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Nurlan, 2007, 726 s.
2. Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarına inteqrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 239 s.
3. Azərbaycan rəqəmlərdə 2012 . Bakı: Səda , 2013.34 s.
4. Vavilov E.V., Borodlina L.P., Международная торговля. Москва. Kosmos, 2008. 98 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri 2012, Bakı: Nurlar, 2013. 49 s.

*Qəribov A.H. i.ü.f.d., dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏMƏKDAŞLIĞINDA AZƏRBAYCANIN İŞTİRAKI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrinin inkişaf tarixi və ixrac siyasətinin formalaşması mərhələləri, əsas prinsipləri tədqiq edilir. Xüsusi ilə beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş qaydalar, mövcud mexanizmlər və tam hüquqlu tərəfdaş olmanın mərhələləri göstərilmişdir. Azərbaycanla dünya ölkələri arasında əlaqələrin mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir.

*Гарибов А.Г. д.ф.е.н., доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 I O M E

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПАРТНЕРСТВА АЗЕРБАЙДЖАНА

В статье рассматривается история развития международных торговых отношений и основные принципы, этапы формирования экспортной политики Азербайджана. Экономика Азербайджана является частью мировой экономики и не может успешно развиваться в отрыве от него. Главной задачей внешнеэкономических связей Азербайджана является создание благоприятных внешних экономических условий для расширенного воспроизводства внутри страны, чтобы обеспечить высокую конкурентоспособность на внешнем рынке и повысить экономическую эффективность экспорта.

*Qaribov A.Q. Ph.D.in econ.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE PROSPECTS OF THE INTERNATIONAL TRADE PARTNERSHIP OF REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Development is investigated of the international commercial relations of Azerbaijan historical and stages, basic principles of forming of the export politics in the article. Rules accepted in the international level with special, existing mechanisms and equitable partner have been shown stages of the being. Existing situation of the connections and perspectives of development have been analysed with Azerbaijan between world countries.

*Холявко Н.И. к.э.н., доц.
Черниговский Национальный
Технологический Университет Украины*

УДК 330.101

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Ключевые слова: информационная экономика, интеллектуальные ресурсы, интеллектуализация, система образования.

Key words: information economy, intellectual resources, intellectualization, education system.

Современные тенденции динамической трансформации научно-технологической и социально-экономической подсистем общества определяют коренную смену подходов и способов деятельности практически во всех сферах хозяйствования на микро-, мезо-, макро - и мегауровнях. Удержание высоких конкурентных и рейтинговых позиций требует учета экономическими субъектами: фактов широкой доступности, быстрой диффузии и активного обновления информации, объемы которой стремительно растут; модификации форм, методов и инструментов конкурентной борьбы; активизации международного обмена; вероятности возникновения кризисных явлений глобального характера.

На сегодняшний день сформировалась объективная необходимость активного развития экономическими субъектами интеллектуальных ресурсов. Последнее подтверждается интеллектуализацией глобальной экономики, что сопровождается важностью не только эффективного использования существующих знаний и навыков, а исключительной актуальностью генерирования новых, инновационных знаний и открытий. При этом отдельное внимание должно уделяться налаживанию механизма эффективного менеджмента, ориентированного на мотивирование и всестороннюю поддержку инновационной деятельности и реализации креативных решений [2-3].

Преимущественно именно ориентированность модели развития на инновации лежит в основе высокой конкурентоспособности стран группы так называемых «азиатских тигров» (Японии, Гонконга, Республики Корея, Сингапура, Тайваня). Более того, данная модель определяет перспективы развития мирохозяйственных связей в целом и постепенно переходит в тенденцию развития ведущих стран мира. В таком ракурсе основными источниками экономического роста и повышения конкурентоспособности стран на международной арене можно определить интеллектуальный потенциал и инновационные разработки при условии обеспечения их внедрения, эффективного и полного использования в практике хозяйствования экономических субъектов [1]. Таким образом, объективной необходимостью оказывается переход национальных экономик на инновационные принципы развития, на принципы экономики знаний (knowledge economy) с развитием и наращиванием веса наукоемкого сектора. Целесообразно отметить, что концепция экономики знаний находится в центре структуры глобальной экономики в целом [6].

Целью статьи является определение предпосылок формирования информационной экономики в современных условиях интеллектуализации и глобализации экономической деятельности.

В современных условиях формирования информационной экономики международная конкурентоспособность стран и их субъектов существенным образом зависит прежде всего от их способности к генерированию инноваций, что непременно должно сопровождаться ориентированием новых знаний на достижение стратегических и тактических целей социально-экономического развития, а также на доведения инновационных идей до стадии коммерциализации с целью повышения эффективности деятельности субъектов хозяйствования страны. При этом особый акцент делается на высокий уровень квалификации рабочей силы, перманентное развитие интеллектуальных ресурсов, информационной инфраструктуры и содействие эффективному функционированию инновационной системы в стране.

Анализ научных публикаций позволяет отметить формирование своеобразного мейнстрима во взглядах современных ученых – все чаще ученые публикуют научные работы, посвященные вопросам формирования информационной экономики. Ключевые признаки информационной экономики представлены на рис. 1.

Среди представленных на рисунке признаков отдельный акцент следует сделать на целесообразности развития системы образования на перманентной основе с ее нацеленностью на развитие интеллектуальных ресурсов, подготовку специалистов, способных мыслить и действовать инновационно, оперативно адаптироваться к работе с новейшими инновационными разработками и технологиями, а также ориентированных на доведение сгенерированных идей до стадии их практического внедрения [5; 7].

Рис. 1. Основные черты информационной экономики.

Это обеспечит формирование предпосылок для экономического роста, стимулирования деловой активности, развития инновационной деятельности и достижения общегосударственных целей социально-экономического развития страны.

Рассматривая основные признаки информационной экономики, следует отметить ее тесную привязку к интеллектуализации экономики как определяющей тенденции глобализации [4]. Данный тезис обосновывается тем, что информационная экономика характеризуется такими чертами, как увеличение роли человеческого капитала, преобладание объемов производства интеллектуальной продукции над объемами производства материальных продуктов, а также развитие системы образования, стимулирование креативного, нестандартного, инновационного мышления специалистов и наращивание интеллектуальных ресурсов страны.

Формирование информационной экономики – сложный многоэтапный процесс, протекающий под влиянием комплекса экзогенных и эндогенных факторов, характеризуется многокомпонентной структурой и требует полного обеспечения релевантными ресурсами. Сложность данного процесса обуславливается необходимостью достижения оптимального сбалансирования целей экономического развития с имеющимися и резервными ресурсами при создании надлежащих условий для полной реализации потенциала всех субъектов национальной экономики.

Стадийность в развитии информационной экономики можно систематизировано обосновать следующим обобщенным алгоритмом:

- 1) определение информационной экономики как одного из определяющих приоритетов развития;
- 2) согласование общенациональных, региональных, общественных и бизнес-интересов в контексте развития информационной экономики;
- 3) разработка и согласование стратегии развития информационной экономики;
- 4) разработка четких и действенных механизмов внедрения стратегии развития информационной экономики с конкретизацией тактических мер, методов, инструментов, ответственных исполнителей и т.п.;
- 5) имплементация стратегии;
- 6) корректировка положений стратегии и элементов механизма внедрения информационной экономики с целью своевременной адаптации к изменяющимся условиям внешней экономической среды.

Структурно можно выделить несколько компонентов системы развития информационной экономики, проявляющихся на микро-, мезо-, макро - и мегауровнях, а именно:

– индивидуальный – включает образовательные, квалификационные, компетентностные, личностные характеристики, профессиональные знания, навыки, умения, способность к инновационному мышлению, креативность, то есть все черты современного высококвалифицированного специалиста, который своей деятельностью закладывает реальную базу развития информационной экономики в стране;

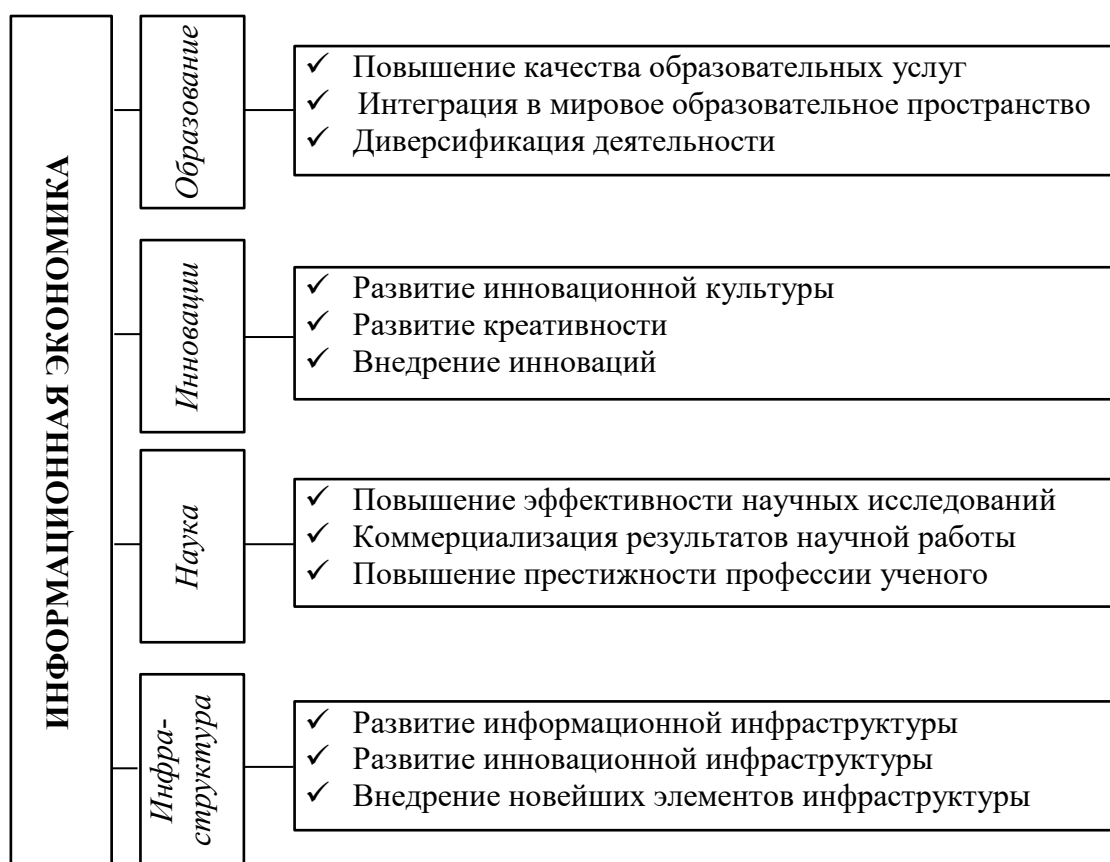
– коллективный – содержит результаты совместной исследовательской деятельности группы ученых (как теоретиков, так и практиков) в области генерирования инновационных идей и развития интеллектуальных ресурсов страны; в современных условиях данный компонент представлен, прежде всего, учебно-научными, университетскими и научно-исследовательскими учреждениями;

– национальный – включает целостную систему органов власти различных уровней в их партнерстве с инновационно активными предприятиями и ведущими высшими

учебными заведениями с ориентацией на создание благоприятных правовых, организационных и экономических предпосылок развития информационной экономики при налаженной системе коммуникации и трансфера знаний и информации;

– глобальный – включает в себя взаимосвязи между странами мира с целью налаживания эффективного сотрудничества, обмена передовым опытом и ускорения процессов становления информационной экономики.

Как показано на рис. 2, становление информационной экономики основывается на обеспечении должного уровня развития сферы образования, инновационной деятельности, инновационной культуры, повышении престижности научно-исследовательской деятельности, информационной и инновационной инфраструктуры, а также на внедрении действенных стимулов экономического стимулирования.

Источник: составлено автором.

Рис. 2. Элементы системы обеспечения развития информационной экономики.

Уровень развития и обеспеченности ресурсами и факторами определяет потенциал страны к оперативному внедрению принципов информационной экономики. Комбинирование параметров, характеризующих состояние развития интеллектуальных ресурсов, научно-технической и инновационной деятельности позволяет выделить страны-лидеры по степени их готовности к формированию информационной экономики: Австралия, Великобритания, Гонконг, Дания, Израиль, Канада, Нидерланды, Германия, Новая Зеландия, Норвегия. Таким образом, процессы интеллектуализации и становления информационной экономики целесообразно рассматривать комплексно – при учете глобальных и локальных аспектов (табл. 1).

Таблица 1.

Ключевые аспекты формирования информационной экономики

Уровень	Аспекты
глобальный	– распространение мирового опыта; – расширение масштабов международного сотрудничества; – тенденция к мировой интеграции; – активизация факторной мобильности; – проведение совместных научных исследований; – активное развитие систем коммуникации, информационно-коммуникационных технологий; – интернационализация высшего образования; – рост общественного значения и роли образования.
локальный	– локализация инновационного потенциала; – расширение практики функционирования локальных инновационных центров, технопарков; – развитие региональных кластеров; – эффективное стимулирование экономических субъектов к развитию информационной экономики, увеличению объемов наукоемкой продукции; – поддержка инновационно активных предприятий; – содействие развитию инновационности, креативности, поддержка молодежных инициатив и стартап-проектов; – поддержка исследователей и мотивация к коммерциализации результатов научных исследований; – поддержка мероприятий по повышению качества образования и научно-исследовательской деятельности.

Источник: составлено автором.

Изучение мирового опыта позволило выделить наиболее типичные мероприятия, поэтапное внедрение которых активизирует экономику знаний и ускоряет процессы формирования информационной экономики:

- мобилизация интеллектуального, финансового, материального потенциала, ресурсов и неиспользованных резервов экономики и общества;
- своевременное выявление и полный учет актуальных тенденций и запросов мировых рынков товаров и услуг;
- модернизация государственной инновационной политики с ориентацией на генерацию инноваций, на преобразование в инновационных лидеров с отходом от вектора подражания лидерам и копирования их технологических достижений;
- инвестирование в развитие инновационной инфраструктуры;
- развитие информационной инфраструктуры для обеспечения свободного трансфера знаний и информации о перспективных научных разработках;
- включение в стратегические приоритеты развития национальной экономики активизацию и всестороннюю поддержку наукоемких отраслей с разработкой соответствующих действенных механизмов достижения определенных целей при посредни-

честве четко идентифицированных релевантных методов, средств, рычагов, инструментов эффективного влияния на деятельность экономических субъектов;

- поддержка развития национальной инновационной системы и инновационной культуры в обществе;

- содействие развитию инновационности, креативности, поддержка развития технопарковых структур;

- развитие сотрудничества в рамках так называемого «треугольника знаний»;

- поддержка деятельности венчурных предприятий;

- активизация сотрудничества и согласование интересов высших учебных заведений, бизнес-структур, научно-исследовательских институтов, государственных учреждений и общественных неприбыльных организаций;

- формирование на общегосударственном уровне предпосылок для создания конкурентоспособной инновационной продукции отечественного производства и развития рынков инновационных товаров;

- развитие сферы образования;

- региональная концентрация инновационно активных предприятий по кластерам согласно имеющимся абсолютным и относительным преимуществам;

- создание благоприятной инновационной среды.

Сложность процесса формирования информационной экономики обосновывается, во-первых, необходимостью осознания того факта, что данный процесс должен охватывать как цель удержание высоких рейтинговых позиций среди стран-инноваторов, а также, что особенно важно, – достижение уровня инновационных лидеров в наукоемких отраслях и сферах деятельности. Во-вторых, следует учитывать, что данный процесс должен быть направлен на внедрение не только в инновационно ориентированных, но и в традиционных (преимущественно сырьевых-ориентированных и ресурсоемких) отраслях экономики. В-третьих, предпосылками становления информационной экономики является принятие адекватных мер в соответствии с актуальными глобальными тенденциями, демонстрируя при этом должный уровень открытости национальной экономики и поддерживая конкурентоспособные инновационные идеи и стимулируя креативность со стороны экономических субъектов. В-четвертых, целесообразным является углубление сотрудничества государства и бизнеса в направлении поиска наиболее перспективных подходов к генерированию и эффективному внедрению инноваций. В-пятых, дальнейшего развития требует национальная инновационная система с усилением акцентов на трансфере и коммерциализации инноваций.

Становление и развитие информационной экономики предусматривает активизацию деятельности и содействие повышению эффективности функционирования локальных инновационных центров. Формирование новых и усиление потенциала существующих научно-технических кластеров, технопарков, технополисов должно осуществляться при минимизации расходов, повышении производительности занятости и производительности труда, внедрении новейших технологий и развитии современных систем трансфера знаний. При этом особое внимание должно уделяться системе образования, призванной на непрерывной основе готовить высококвалифицированных специалистов, генерировать инновации, развивать креативность, осуществлять трансфер знаний и информации, а также развивать инновационную культуру в обществе.

Список использованной литературы:

1. Антонюк Л.Л. Инновации: теория, механизм разработки и коммерциализации: Монография. / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук. – К.: КНЭУ, 2003. – 394 с.
2. Дорошенко О.С. Креативная экономика в парадигме глобального развития / О.С. Дорошенко // Вестник Тернопольского национального экономического университета: серия «Экономические науки». – Вып. № 5-2. – Тернополь, 2010. – С. 76-82.
3. Дорошенко О.С. Креативная экономика как стратегия повышения экономической конкурентоспособности / О. С. Дорошенко // Крымский экономический вестник: Научный журнал. – № 1 (01). – 2012. – С. 180-183.
4. Императивы интернационализации /Отв. ред. М.В.Ларионова, О.В.Перфильева. – М.: Логос, 2013. – 420 с.
5. Каленюк И.С. Интеграция высшего образования Украины в европейское и мировое образовательное пространство: экономическое измерение: монография / И.С. Каленюк, Е.И. Гонга, Н.П. Вербовой, Н.И. Холявко; Под общей ред. д.э.н., проф. Каленюк И.С. – Чернигов: РВК «Деснянская правда», 2011. – 165 с.
6. Каленюк И.С. Развитие высшего образования и экономика знаний: монография / Каленюк И.С., Куклин О.В. – К. : Знания, 2012. – 343 с. – (Современная наука).
7. Образовательный императив общественного развития: Научная монография / Каленюк И.С., Гонга Е.И., Холявко Н.И., Сакун А.С., Демченко О.П., Дьякон А.А., Цимбал Л.И. Под общей ред. д.э.н., проф. Каленюк И.С. – Чернигов: ЧГИЭУ, 2014. – 172 с.

*Холявко Н.И. к.э.н., доц.
Черниговский Национальный
Технологический Университет Украины*

Р Е З Ю М Е**ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ
ИНФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ**

В статье актуализированы проблемы формирования информационной экономики. Автором определены ключевые черты и предпосылки формирования информационной экономики в современных условиях интеллектуализации и глобализации экономической деятельности. Отдельное внимание отведено анализу элементов и аспектов системы обеспечения развития информационной экономики.

*Kholyavko N.I. PhD in econ., assis.prof.
Chernihiv National University
of Technology of Ukraine*

S U M M A R Y**THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF INFORMATION ECONOMY
DEVELOPMENT**

The problems of information economy development are actualized in the paper. The author identifies the key features and preconditions of information economy development in the current conditions of intellectualization and globalization of economic activities. The special attention is put on the analysis of element and aspects of maintenance system of information economy development.

*Pənahov A.M. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

UOT – 338.48

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: turizm, Azərbaycan turizmi, iqtisadi inkişaf, sosial rifah, siyasət, milli turizm, sosial turizm.

Ключевые слова: туризм, туризм в Азербайджане, экономическое развитие, социальная политика, социальное благополучие, национальный туризм, социальный туризм.

Key words: tourism, Azerbaijan tourism, economic development, social well-being, the national tourism, social tourism.

Azərbaycan Respublikası Ümumdünya Turizm Təşkilatı ilə əməkdaşlıq edərək globallaşan dünyada integrasiya siyasətini prioritet seçmişdir. Müasir dövrdə dünyanın bütün ölkələrində bu integrasiyaya dövlətlər və sivilizasiyalar səviyyəsində maraq göstərilərək, beynəlxalq maliyyə qurumlarının diqqətini çəkmişdir.

Təsadüfi deyil ki, 2016-cı il, multikulturalizm ili ilə bərabər Azərbaycanda turizmin inkişaf proqramının son ili kimi də yadda qalan bir ildir. Belə ki, ölkəmizdə turizmin inkişafına yeni təkan verən “Azərbaycan Respublikasında 2007-2016-cı illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur ki, bu proqramın əsas məqsədi “Turizm haqqında” qanunda turizm sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən vasitələrdən biri kimi turizmin ölkə iqtisadiyyatının əsas istiqaməti kimi tanınması və bu sahənin səmərəliliyinin artırılmasını təmin etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublika prezidentinin (29 noyabr, 2011-ci il) “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası adlı proqramının hazırlanması üçün imzaladığı sərəncamının nəticələri iqtisadiyyatın bütün sahələrində özünü göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasında müstəqil strateji rol, daxili iqtisadiyyatın çoxşaxəli, səmərəli və innovasiyayönümlü istiqamətlərdə formalaşması və inkişaf mövqeyini möhkəmləndirdi. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış konsepsiyasının müddəaları sırasında – ölkənin uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin, qeyri neft sektorunun genişləndirilməsi hesabına davamlı inkişafa nail olması, mövcud resurslardan və coğrafi mövqelərdən istifadə olunmaqla Azərbaycanın bütün bölgələrinin sosial iqtisadi inkişafının sosial tələblər səviyyəsində tələbinin təmin edilməsi məsələləri – ölkələr arasında tolerantlıq yaradaraq Azərbaycanda turizm sektorunu inkişaf etdirdi. “Məhz mükəmməl və çevik iqtisadi inkişaf modeli həm müasir proseslərdə baş verən dəyişikliyə uyğun olub, hazırlanacaq konsepsiya üzrə tədbirlərin, proqramların, istiqamətlərin səmərəli və ciddi dəyişikliyə uğramadan həyata keçirilməsinə təkan verə bilər”

Turizm - fransız sözü olub, mənası – fiziki şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə, sağlam-

laşdırma, tanış olma, idrakı, iş-peşə, idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələridir.

“Azərbaycanın turizm potensialı artıq ölkəmizin inkişafına, xalqımızın rifah halının yaxşılaşmasına xidmət göstərir. Azərbaycanda yaradılan imkanlar dünya səviyyəsindədir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı olan bu istiqamət çox önəmlidir”. Turizmin inkişafı ilə ölkədə digər sahələrdə də iqtisadi irəliləyişlər baş verir. Belə ki, turizmin təşkili ilə iş yerləri açılaraq müəssisələr yaranır, əhali üçün yeni qazanc, əlavə gəlir mənbələri və yeni iş yerləri yaranır ki, bu proseslər də insanların rifahının yüksəlməsinə şərait yaradır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bir şəraitdə yerli özünüidarə sistemini müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətini inkişaf etdirmək, optimallaşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Turizm ölkənin və ölkədaxili regionların iqtisadi inkişafı ilə yanaşı, dövlətin milli mədəniyyəti, tarixi etnoqrafik və coğrafi resurslarının mövcud vəziyyəti ilə beynəlxalq arenaya çıxışıdır. Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün zəmin yaradan əsas səbəblərdən biri ölkəmizin Avropa və Asiya qovşağında və qədim İpək Yolunun üzərində yerləşməsi, tarixən dünya ölkələrinin və səyyahlarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra dünyanın marağını daha çox özünə cəlb etmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin qeyri-neft sektorunun inkişafına diqqət yetirməsi, beynəlxalq turizm əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratdı. Xüsusilə regionların sosial iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramında nəqliyyat yollarının, mədəni abidələrin, turizm mərkəzlərinin tikilməsi və yaxud bərpaı ölkəmizdə turizmin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdi. Nəqliyyat yollarının yenilənməsi və nəqliyyat vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, integrasiyanın və turizmin inkişafının ilkin şərtlərindən biridir. Ötən əsrin sonlarından nəqliyyat sektorunun inkişafının əsasını qoyan Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün respublikamızın şəhər və regionlarında mühüm infrastruktur dəyişikliklər üçün sərəncamlar imzalamışdı. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin davam etdirdiyi islahatlar və yeni inkişaf proqramları nəticəsində ölkədə nəqliyyat və turizm sektorunun inkişafı iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə, multikultural dəyərlərin möhkəmlənməsinə böyük təkan verdi. Qeyri-neft sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərini təşkil edərək, iqtisadiyyatın neftdən asılılığının azaldılması üçün ekspertlər klaster yanaşmanı məqbul sayırlar: “klaster yanaşma zamanı Azərbaycanda perspektivi aydın görünən bir neçə sahənin inkişaf etdirilməsi əsas götürülür ki, bunlardan da biri turizm sektorudur. Digər sektorlardan fərqli olaraq, turizm ekologiyaya zərər vurmayan, xammal və industrial texnologiya tələb etməyən, faydalı qazıntıların istifadəsinə ehtiyac duymayan bir sektordur”. [3., 211-212]. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 27 fevral 2014-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında fərman imzalanmışdır. Fərmanda “regionların inkişafının davamlılığının təmin edilməsi”, “qeyri-neft sektorunun, infrastrukturun və sosial xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması” qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulur.

Turizm, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq özünəməxsus inkişaf imkanlarına malikdir. Azərbaycanda turizmin ənənəvi və müasir sahələri mövcuddur ki, bunlara da

yerləşdirmə (mehmanxana, sanatoriya və s.), əyləncə (ovçuluq, idman və s.), mədəniyyət (tarixi abidələr, arxeologiya və s.) və təbiət (qoruqlar, milli parklar və s.) kimi istiqamətlər daxildir. Son illər turistlərin marağına səbəb olan turizm növləri xüsusilə inkişaf dairəsini genişləndirməkdədir.

Mədəni turizm - ölkənin mədəniyyət turizmi növünə incəsənət qalereyaları, milli musiqi növü – məsələn, Azərbaycan ölkəsi üçün – muğam, musiqisinin inkişafı, milli və dünya rəqsləri, ləziz dada malik zəngin milli mətbəximiz, dini və dünyəvi görüşlərə tolerantlı İslami yanaşma tərzini nümunə göstərmək olar. **Sağlamlıq turizmi** – əsasən turistin seçdiyi şəhərin sanatoriya-kurort müəssisələrində dincəlməsi və eyni zamanda müalicəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycanda bu isti və mineral bulaqlardan – İstisu, Turşsu, Badamlı, Qalaaltı, Şıxburnu, Suraxanı suları, Naxçıvandakı Badamlı, Sirab, Vayxır, Darıda, Gülüstan və s. turistlərə təqdim etmək mümkündür. Azərbaycanın ən mühüm kurort resurslarından biri də Naftalan neftidir. Naftalan neftinin köməyi ilə yel, damarlarda və hərəkət orqanlarındakı xəstəliklər uğurla müalicə olunur.

Son illər ən çox maraq göstərilən turizm növlərindən biri də - dağ, qış və xizək turizmidir. Qış turizminin başlıca mərkəzləri sayılan Avstriya, İsveçrə, Fransa, Andorra Dağların təmiz və gözəl havasından, faydalanmaq məqsədilə insanların həyata keçirdikləri turizm fəaliyyətidir. Azərbaycanın qış və xizək turizmini də inkişaf etdirmək potensialı mövcuddur. Belə ki, dağ, qış və xizək turizmi Azərbaycanda da son illər ümid vəd edən sahələrdən birinə çevrilib. Azərbaycanın şimal-şərqində, dəniz səviyyəsindən xeyli yüksəkdə yerləşən Qusar, Şahdağın ətəkləri də geniş turizm potensialına sahibdir. Təsəffü deyil ki, bu gün Azərbaycan Hökuməti 10 000 turist tutumu olan Şahdağ yay-qış turizm kompleksini yaratmışdır. Zəngin flora və fauna ilə böyük ekoturizm potensialına malik Azərbaycan ərazisi 4100-dən çox müxtəlif bitki çeşidlərin və yüksəkliyi 600-700 m-dən 1800 m-dək uçan ümumi sahəsi 1290 min hektar təşkil edən meşələrdən ibarət olması ekoloji turizm kimi də istifadə olunmaqdadır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin yeni neft strategiyasının təməl daşını təşkil edən “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın qapılarını xarici sərmayədarların üzünə açdı. Ulu öndər demişdir: “Biz belə bir addım atmaqla Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq ölkə olduğunu nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, Azərbaycanın tam müstəqil olduğunu, xalqımızın öz sərvətlərinə özünün sahib olduğunu dünyaya bir daha nümayiş etdiririk. Biz bu müqaviləni imzalamaqla Azərbaycan Respublikası ilə dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri, onların ən böyük şirkətləri arasında əlaqələr yaradıırıq... Biz bu müqaviləni imzalamaqla xarici ölkələrdən Azərbaycana investisiya qoyulması üçün böyük yol açırıq”. Beləliklə, əsrin müqaviləsi imzalandıqdan sonra Azərbaycanda turizmin inkişafına yeni yol açdı.

Qeyd etməliyik ki, dünya ölkələri ilə əlaqələri, sivilizasiyanı möhkəmləndirməkdə ölkəmizdəki səfirlərin də böyük rolu vardır. “Müstəqil Azərbaycanın 25 ili səfirlərin gözü ilə” kitabının ilk səhifəsində qeyd olunan Ulu öndərin səfirlərlə görüşü zamanı nitqindən fikirləri, müstəqil Azərbaycanın inkişafı üçün hələ uzun illər öz aktuallığını saxlayacaq: “Respub-

likamızın qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı surətdə faydalı əlaqələr yaratmaqdan və inkişaf etdirməkdən, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmləndirmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etmək deməkdir” [5.,3] .

Turizm xidmətlərinə tələbin qiymətləndirilməsi bazar münasibətlərinin bərqərar olduğu iqtisadiyyatlarda bazarın əsas göstəriciləri kimi tələb, təklif və qiymət çıxış edir. Sahənin rəqabət qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi üçün həmin sahənin məhsullarına olan tələbin strukturunun öyrənilməsi, onun kəmiyyət qiymətləndirilməsinin və gözlənilən dəyişikliklərin tədqiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 2008-ci ildə qəbul edilmiş turistlərin sayı 2004-cü ilə nisbətən 1,7 dəfə artaraq 11592 nəfərdən 19288 nəfərə qədər yüksəlmişdir. Lakin ölkəmizdə keçirilən beynəlxalq tədbirlərdən sonra son illər Azərbaycana turizm axını daha da artmışdı. Dünyanın 42 ölkəsinin təmsilçisi qatıldığı “2012 Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi”, 50 ölkənin və 10 000 idmançının mübarizə apardığı **“2015 Avropa Oyunları”**nın Bakı şəhərində, Azərbaycanda keçirilməsi və 2016-cı ilin 25-27 aprel tarixində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının Qlobal Forumuna uğurla ev sahibliyi etməsi, qloballaşma və integrasiya prosesləri kimi – Azərbaycanda yeni mərhələ kimi turizmin inkişafını da sürətləndirdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsasları. İsa Aliyev, Yaşar Məmmədov. Bakı., “Avropa” nəşriyyatı, 2012.
2. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasındakı giriş nitqi /09 yanvar 2014/ <http://www.president.az/articles/10799>
3. “Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” monoqrafiya, Bakı., 2011, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, 238 səh.
4. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. www.mdi.gov.az/files/uploader/iqtisadi_inkisaf.doc
5. “Müstəqil Azərbaycanın 25 ili səfirlərin gözü ilə”. Bakı., 2016. Dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr edilən məqalələr toplusu.
6. “Beynəlxalq turizmin coğrafiyası”, Bakı 2002. Məmmədov C.A., Soltanov H.B., Rəhimov S.H.

*Pənahov A.M. i.f.d.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikası Ümumdünya Turizm Təşkilatı ilə əməkdaşlıq edərək qloballaşan dünyada integrasiya siyasətini prioritet seçmişdir. Müasir dövrdə dünyanın bütün ölkələrində bu integrasiyaya dövlətlər və sivilizasiyalar səviyyəsində maraq göstərilərək, beynəlxalq maliyyə qurumlarının diqqətini çəkmişdir. Turizmin inkişafı ilə ölkədə digər sahələrdə də iqtisadi irəliləyişlər baş verir. Belə ki, turizmin təşkili ilə iş yerləri açılaraq müəssisələr yaranır, əhali üçün yeni qazanc, əlavə gəlir mənbələri və yeni iş yerləri yaranır ki, bu proseslər də insanların rifahının yüksəlməsinə şərait yaradır. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bir şəraitdə yerli özünü idarə sistemini müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətini inkişaf etdirmək, optimallaşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir.

*Панахов А.М. д.ф.э.н.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 Ю M E

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В сотрудничестве с Всемирной туристской организацией выбрал приоритеты интеграции в глобализованном мире. В наше время во всем мире проявляют интерес к этой интеграции на уровне государств и цивилизаций, привлекает к себе внимание международных финансовых институтов. Развитие туризма в экономическом прогрессе страны происходит и в других областях. Таким образом, организация туристического бизнеса открываются новые рабочие места, новый источник дохода для населения, дополнительные источники доходов и создаются новые рабочие места, этот процесс способствует росту благосостояния народа. В то время, когда деятельность по экономическому развитию страны системы местного самоуправления развиваться в разных направлениях, имеет большое значение для оптимизации.

*Panakhov A.M. Ph.D.
Baku Business University*

S U M M A R Y

THE PRONOTION OF TOURISM IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT TRENDS AND MULTICULTURAL VALUES

Local self-management system at a time when the countrys economy to develop its activities in various areas, is of great importanc to optimize. Dependence on the oil sector of the economy in our country, for the prevention of a number of measures are being implemen-tened. Occupies a special place in the development of tourism in this area. Its impact on all aspects of the economy, diverted to the economic development of the country.

*Quliyev R.H. i.ü.f.d.müəll
Azərbaycan Dövlət Texniki Universiteti*

UOT- 330.341: 316.4; 338:61; 331.104; 314.17

SOSIAL-DEMOKRATİK MODELİ ÖLKƏLƏRDƏ KORPORATİV SOSIAL MƏSULİYYƏT

Açar sözlər: korporativ sosial məsuliyyət, hesabat, sosial-demokratik, model, biznesin sosial məsuliyyəti, eqalitar, davamlı inkişaf, sosial siyasət.

Ключевые слова: Корпоративная социальная ответственность, отчетность, социально-демократических, модель, егалитарный, социальная ответственность бизнеса, устойчивое развитие, социальная политика.

Key words: Corporate social responsibility, social democratic, model, report, social responsibility of business, sustainable development, social policy, eqalitarizm.

Sosial-demokratik model onunla xarakterizə olunur ki, cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabərlik prinsipi sosial statusundan, maddi vəziyyətindən və s. asılı olmayaraq sosial siyasətin tətbiq edilməsində həlledici oldu.

Q.Espinq-Andersen belə hesab edir ki, tezliklə sosial-demokratlar adətən həmişə olduğu kimi, minimal ehtiyacların bərabərliyi deyil, məhz ən yüksək standartların bərabərliyini təmin edən dövlətin ümumi firavanlıq konsepsiyasını inkişaf etdirəcəklər. Onlar belə bərabərliyi əhatə və orta sinif arasındakı; dövlət və bazar arasındakı ikili standartdan üstün tuturlar. Bu məqsədə nail olmaq üçün birinci növbədə gəlirlərin səviyyəsi və xidmətin keyfiyyəti, yeni orta sinif standartları ilə müqayisə oluna biləcək səviyyədə artırılmalıdır. İkinci növbədə isə cəmiyyətin nisbətən yüksək təmin olunmuş təbəqələrində olduğu kimi, işçi təbəqəsinin hüquqlarına da eyni keyfiyyətlə riayət olunmasına zəmanət verilməlidir.

Ola bilsin ki, Q.Espinq-Andersen sosial-demokratik rejimin ən görkəmli xüsusiyyəti kimi əmək fəaliyyətini qeyd edir. Bir tərəfdən məşğulluq hüququ əmək gəlirlərinin qorunması hüququ ilə bərabər statusa malikdir. Digər tərəfdən isə ümumi firavanlıq sisteminin dəstəklənməsinə çəkilən xərclər böyükdür. Bu o deməkdir ki, bütün qüvvələr sosial problemlərin maksimal həllinə və gəlirlərdən maksimum dərəcədə səmərəli istifadə edilməsinə doğru istiqamətlənməlidir. Belə məqsədlərə çatmaq üçün ən məqsədəuyğun vasitə məşğulluğun səviyyəsinin artırılması və sosial ayırmalar hesabına yaşayanların sayını azaldılmasıdır.

Beləliklə sosial-demokratik yanaşmanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- bütün vətəndaşların bərabər sosial təminat hüququ;
- işəgötürənlə işçi arasındakı münasibətlərə dövlət tərəfindən ciddi nəzarət olunur;
- sosial tədbirlərin istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi;
- sosial tədbirlərin maliyyələşməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir;
- vergilərin yüksək səviyyəsi;
- icbari sosial sığorta.

Yuxarıda sadalanan amillərə əsasən sosial-demokratik model bürokratiyanın ən yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir. Çünki dövlət digər modellərlə müqayisədə əhalinin sosial müdafiəsi

üzrə aparıcı rolu öz üzərinə götürür. Belə modelli ölkələrdə dövlət xərclərinin payı ÜDM 50%-dən çoxdur. Bu xərclərin əsas hissəsi sosial əhəmiyyətli obyektlərin ehtiyaclarının ödənilməsinə gedir. Onların içində kifayət qədər əhəmiyyətli yeri həm də transfer ödəmələr tutur. Onların hesabına əhalinin az təmin olunmuş təbəqələrinin xeyrinə milli məhsulun bölüşdürülməsi prosesi aparılır.

Sosial-demokratik modelin daha bir fərqləndirici xüsusiyyəti istehsal demokratiyasının inkişaf etmiş sistemi, ayrı-ayrı müəssisələr və sahələr səviyyəsində deyil, ümummilli səviyyədə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi və təsirli vasitələrdən istifadə edərək işsizliyin səviyyəsinin minimuma endirilməsidir.

İsveç.

Ən məşhur model İsveç sosial dövlət modelidir. Məhz o bir qayda olaraq tədqiqatçılar tərəfindən sosial-demokratik modelə misal kimi göstərilir.

İsveç qeyd etdiyimiz kimi sosial-demokratik modelin parlaq ifadəsini İsveçdə alıb. Bu modelə bəzən eqlitar (Eqlitar-əmlakın bərabər bölünməsi üzərində əsaslanır) model kimi də adlandırırlar. Bunun əsası 1913-cü ildə müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmış hər bir şəxsə pensiyaların ödənilməsi barəsində qərar verilməsi ilə başladı. O vaxtdan bəri dövlət sağlam-larla xəstələr; uşaqly ailələrlə uşaqsız ailələr; işləyənlərlə işsizlər arasında “horizontal və vətəndaşlararası” bərabərləşdirmə uğrunda; varlılarla kasıblar arasında isə “şaquly” bərabərləşdirmə uğrunda mübarizə aparıb. Tibbi və sosial yardım peşəsindən və gəlirindən asılı olma-yaraq hər bir şəxs üçün mövcuddur. İsveç tərəfindən seçilmiş inkişaf yolu istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində dəfələrlə tənqidlərə məruz qalıb. İsveç kapitalizminin belə aydın sosial istiqaməti böhran dövrlərində xüsusilə tənqid olunub, baxmayaraq ki, bütün bunlar ölkəyə bu yolla getməyə və onun həyat qabiliyyətini nümayiş etdirməyə mane olmurdu.

Sözsüz ki, sosial siyasətin belə “eqlitar” xüsusiyyəti iqtisadiyyatın məhdudlaşdırıcı xüsusiyyətinə səbəb oldu. Belə məhdudlaşdırma əhalinin şəxsi gəlirinə kimi, eləcə də sahibkar-ların gəlirinə aid olur və əvvəlcə bölüşdürülmüş gəlirlərin əhəmiyyətli hissəsini dövlət büdcəsinə geri qaytarmağa imkan verən mütərəqqi vergi sisteminin köməyi ilə həyata keçirilir. Öz növbəsində sərt vergi sistemi müxtəlif növ transfer ödənişləri və yüksək keyfiyyətli sosial xidmətlərin geniş şəbəkəsinin yerləşdirilməsi üçün maliyyə bazası rolunu oynayır. Transfer ödəmələrinin əhəmiyyətli rolu öz ardınca İsveç dövlətini sosial təminat (sığorta) orqanlarının fəaliyyətinə aktiv müdaxiləyə cəlb edəcəkdir. Bütün bunlar ciddi surətdə dövlət nəzarəti altındadır və əsasən dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşir. Ona görə də təəccüblü deyil ki, İsveçdə vergilərin səviyyəsi dünyada ən yüksək yerdəndir.

Qeyd olunmuş institusional tədbirlər hər şeydən əvvəl cəmiyyət olaraq iri və mərkəz-ləşdirilmiş institutların üstünlüyü ilə xarakterizə oluna bilər. A.Lindbekin nöqteyi-nəzərindən onun əsas elementləri aşağıdakılardır:

- dövlət sektorunun vacib xərcləri və yüksək vergilər cəmiyyətin ambisiyalarını əks etdirən ümumi rifah;
- müdaxilənin yüksək dərəcəsi ilə səciyyələnən sabitləşmə siyasəti, əvvəlcədən müəssisə üçün nəzərdə tutulmuş tam məşğulluğun əmək bazarında mühüm bir vasitə kimi fəal siyasətin birləşməsi;
- dövlətin ümumi əmanət səviyyəsinə təsiri cəhdləri, kredit və investisiya təklifləri,

eləcə də onların dövlət əmanətlərinin köməkliyi ilə yerləşdirilməsi, kapital bazarının, vergilərin, subsidiyaların tənzimlənməsi;

- mərkəzi hakimiyyət tərəfindən yerli administrasiyalara ciddi nəzarət;
- milli səviyyədə mərkəzləşdirilmiş əmək haqqının yaradılması;
- özəl sektorda qəbul olunmuş qərarların mərkəzləşdirilməsinin yüksək səviyyəsi: istehsalçıların içərisində iri firmaların kiçik bir qrupu hökmranlıq edir, maliyyə aktivlərinə malik olma, o cümlədən səhmlər bir neçə institutlarda-üç və ya dörd bankda, altı sığorta şirkətində və bir neçə investisiya korporasiyalarında cəmlənmişdir;
- azad ticarət.

Dövlətin belə fəallığı İsveçlilərin həyat keyfiyyətinə təsir etməyə bilməzdi (sosial problemlərin aktuallığı səviyyəsində).

Lindbek qeyd edir ki:

- cini əmsalı (əhalinin pul gəlirlərinin diferensiyasını, fərqi əks etdirir) dünyada ən aşağı əmsallardandır;
- yoxsulluğun nisbətən aşağı səviyyəsi müşahidə olunur;
- kişi və qadın əmək haqları arasındakı müxtəliflik də həmişə azalmışdır;
- ABŞ və Böyük Britaniyanın bir çox şəhərlərində cinayət ocağı gecəqondular İsveçdə demək olar ki, yoxdur;
- İsveçdə işsizlik ən aşağı səviyyədədir;
- əsasən dövlət tərəfindən təmin olunan sosial xidmətlərin yüksək standartları.

Bütün bunlar cəmiyyətin biznesin sosial məsuliyyətinə olan münasibətinə öz möhürünü vurub. Bir tərəfdən kifayət qədər yüksək həyat səviyyəsi sosial gərginliyi azaldır, bu səbəbdən müvafiq olaraq KSM-in bir çox alətlərinin aktuallığı bu gərginliyin azalmasına kömək edir (məsələn, xeyriyyəçilik). Digər tərəfdən İsveç cəmiyyəti biznesə qarşı olan yüksək tələbkarlığı ilə fərqlənir və xüsusi olaraq etik normalara riayət olunmasına ciddi nəzarət edir, xüsusən də sahibkarlıq fəaliyyətində.

Bir neçə fakta nəzər yetirək.

2010-cu il üzrə ümumdünya iqtisadi qurumunun “Gender bərabərliyi üzrə beynəlxalq hesabatında” göstərilir ki, İsveç və digər Skandinaviya ölkələri “əsl liderlər arasında gender bərabərliyi sahəsində öz praktiki nailiyyətlərinə doğru irəliləyirlər və beləliklə beynəlxalq müqayisələr üçün xüsusi bir modeldir”. Bu reyting ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadi, siyasi və təhsil meyarları, eləcə də səhiyyə göstəriciləri əsasında cinslər arasındakı boşluğu ölçür.

“Corporate Knights” jurnalı şirkətlərin iqtisadi, sosial və idarəetmə göstəricilərinin təhlili əsasında ixtisaslaşır. Onun 2010-cu il üçün “Global 100” reytinginə görə İsveç kompaniyaları olan H&M(4), Atlas Copco(34) və SCA(63) korporativ sosial və ekoloji məsuliyyət üzrə dünya lideri olan 100 şirkətin içərisində yer alıb. Reyting karbon oksidi tullantıları, idarəetmə diversifikasiyası, vergi intizamına əməl etməsi kimi meyarları nəzərə alır.

Korporativ sosial məsuliyyətin daha bir ölçü vahidi Dou-Consu davamlı inkişafının dünya indeksidir. Bu reytingə ancaq o kompaniyalar daxildir ki, hansı ki, fəaliyyəti ətraf mühitə münasibətdə, əmək mühafizəsi və insan haqları üzrə ən yüksək tələbləri təmin edir. 2010-cu ildə dünyanın 29 ölkəsindən 392 kompaniya bura daxil oldu. Bunların içərisində Atlas Copco, Lextrolux, Sandvik, SKF, SCA, Swedbank, Telia Sonera və Volvo kimi İsveç

şirkətləri də var. Doy-Cons davamlı inkişaf indeksi “Davamlı inkişaf məcmuəsi” əsasında yaradılır. 2010-cu ildə üç İsveç kompaniyası orada qızıl və gümüş sinfinin liderləri adıandırılıb: Lectrolux(qızıl); SKF və SCA(gümüş).

Goldman Sachs və UBS kimi iri dünya investisiya bankları və qiymətli kağızlar üzrə mütəxəssislər davamlılıq baxımından İsveç kompaniyalarının fəaliyyətinə adətən yüksək qiymət verirlər. Belə ki, davamlılıq problemləri üzrə Goldman Sachs qrupu dünya arenasında Volvo və SKF konsernlərini özünün ayrılmaz favoritləri sırasına daxil edir, ancaq bu firmalar həm də sənaye sahələri üzrə ən yaxşı onluğa daxildir. Bank hesab edir ki, İsveç şirkətləri öz liderlikləri ilə iqtisadi və sosial problemlərə münasibətdə xüsusilə şəffaflıq və geniş informasiya açıqlığına (şəffaflığına) borcludurlar. UBS həmçinin davamlılıq sahəsində İsveç şirkətlərinin yaxşı təsir bağışlayan nailiyyətlərini də tapır (xüsusilə Assa Abloy, Atlas Copco, Sandvik və SKF şirkətlərinin münasibətlərini fərqləndirərək). İsveç dünyada ilk dəfə olaraq dövlət şirkətlərinə davamlı inkişaf üzrə hesabatları təqdim etmək tapşırığı verdi. Bu hesabatlar hesabat üzrə davamlı inkişaf sahəsində beynəlxalq təşəbbüslər (Global Reporting Initiative, GRI) standartlarına cavab verməlidir. GRI davamlılıq üzrə hesabatların qlobal standartlarını saxlamağa çalışır və kompaniyaların iqtisadi, ekoloji və sosial göstəricilər üzrə müqayisəsini və qiymətləndirmə imkanlarını asanlaşdırır.

İsveç dövlət sisteminin pensiya təminatına dörd fondu - AP1, AP2, AP3 və AP4 (Allmanna Pensionsfonder və ya universal sığorta-pensiya fondu) - bazar ilə etik məsələlər üzrə öz şurası çərçivəsində əməkdaşlıq həyata keçirirlər. Bu şura öz fəaliyyətində İsveç hüduqlarından kənarda şirkətin işində müsbət dəyişikliklər əldə etməsinə nail olur. Məsələn, geyim şəbəkəsi olan H&M dünya üzrə 2000-ə yaxın mağazası var. Yaxınlarda onun çeşidləri arasında Conscious Collection brendinin yeni ekoloji geyim xətti meydana çıxdı. H&M öz təchizatçıları ilə fəal iş aparır, istehsalatda çalışanların hüquqlarının qorunmasına və ətraf mühitə dəyən zərərli təsirlərin azaldılmasına çalışır. H&M məhsulları təxminən 700 istehsalçı tərəfindən daxil olur. Onların bir çoxu uşaq əməyindən istifadə olunan və iş yerində təhlükəsizlik əvvəlki kimi problem yaradan ölkələrdir. H&M-də tərkibi 70 nəfərdən ibarət olan müfəttiş qrupu fəaliyyəti göstərir. Onlar təchizatçılar tərəfindən kompaniyanın korporativ davranış koduna riayət olunmasına nəzarət edirlər. H&M əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə təchizatçılar üçün təlim də keçirir.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ciddi qanunvericilik İsveç kompaniyalarını ətraf mühitin qorunması və onların fəaliyyəti üzrə məsələlərin həllini səmərəli və innovativ yola yönəldib. İstehsal texnologiyaları, xüsusilə də sənaye istehsalı sahəsində ətraf mühitə zərər verməyən texnologiyalar indi təmiz İsveç ixracının əsas obyektidir.

İsveç kompaniyaları təmiz və təmizləyici - “klientek” texnologiyalar sahəsində dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tuturlar. “Klientek” termini əmtəə və xidmətləri ifadə etmək üçün istifadə olunur, hansı ki, istismar xüsusiyyətlərini, məhsuldarlığı və səmərəliliyi təkmilləşdirərək, xərclərin azaldılmasına, xammal sərfiyyatına, enerji istehsalına kömək edir. Belə texnologiyaların tətbiqi İsveç sənayesinin artımına və rəqabət qabiliyyətliliyinin güclənməsinə kömək edir.

İsveçdən başqa digər Skandinaviya ölkələri də KSM-ə oxşar bir yanaşma həyata keçirirlər, bu zaman onlar öz xüsusiyyətlərini nümayiş etdirirlər.

Danimarka.

Danimarkada dövlətin sosial-siyasətə fəal müdaxiləsi İsveçdən başladı və bu daha kiçik miqyaslı idi. Ancaq buna baxmayaraq Danimarka sosial-demokratik modelli ölkələrə cəsarətlə aid edilə bilər. X.Kristoffersen qeyd edir ki, "Danimarkalılar üçün belə bir fikir xarakterik idi ki, bazar ciddi məhdudiyyətlər qoyur və buna görə də, əgər məqsəd ən yüksək rifah halının təmin olunmasından ibarətdirsə, onda onun əhəmiyyətli dərəcədə düzəlişlərə ehtiyacı var". Buna görə də vətəndaşların bazarda öz əksini tapan arzularına ümumi rifah prizmasından çıxış edərək düzəlişlər etmək lazımdır. Onu da qeyd etməmək olmaz ki, Danimarkada bazarın tənzimlənməsində dövlətin rolu kifayət qədər yüksəkdir.

B.Britaniyanın ardınca 16 dekabr 2008-ci ildə Danimarkada bütün iri kommersiya təşkilatlarını sosial məsuliyyət sahəsində öz fəaliyyət haqqında maliyyə hesabatlarının təqdim etməyi məcbur edən qanun (Act amending the Danish Financial Statements Act (Accounting for CSR in Large businesses)) qəbul olundu. Bu qanunun qəbulu 14 may 2008-ci ildə (Action Plan for Corporate Social Responsibility) təqdim olunan hökumət planının bir hissəsi idi. Bu planda korporativ sosial məsuliyyətin inkişafı və kommersiya təşkilatlarını sosial məsuliyyət məsələlərinə stimullaşdırma məqsədi təqib olunurdu.

Bununla belə bu və ya digər sosial müavinətlərin verilməsində əsas rolu vətəndaşların hüquqları və vəzifələrinin ölçülməsi oynayır. Bu halda iki vacib məsələ müzakirə olunur: KSM proqramının həyata keçirilməsində dövlətin və sosial tərəfdaşların rolu nədən ibarətdir və kapitalist bazarının dinamikliyini və çevikliyini pozmadan sosial problemləri həll etmək üçün dövlət siyasətini və biznes marağını bir-birilə necə əlaqələndirilməli. Danimarka modeli (liberal ilə oxşarlıq var) bunun üçün əsas prinsip könüllülükdür. Bu prinsip bir neçə ciddi problemi doğurur.

Cəmiyyət üçün biznesin sosial məsuliyyəti - daha integrativ sosial dövlət və yumşaldılmış segmentasiya ilə yeni növ əmək bazarının siyasi obrazdır. Biznes üçün sosial məsuliyyət-maraqlı tərəflərin gözləntilərini qanuniləşdirmək və mənfəət əldə etmək tələblərinə cavab olaraq meydana çıxan strategiyadır. Sosial məsuliyyət strategiyası ilə bağlı ən çətin həll olunan problemlərdən biri cəmiyyətin problemləri ilə biznes marağının birləşməsindən ibarətdir.

Almaniyada olduğu kimi, Danimarkada da əsas diqqət əmək bazarında sosial məsuliyyətə ayrılır. Bu xüsusiyyət Danimarka modelini kontinental modellə yaxınlaşdırır.

Aşağıdakı cədvəldə Danimarkanın sosial siyasətinin əmək bazarında yer tutan KSM-in standart şərhini verilmişdir.

Faktiki olaraq əmək bazarında fəal dövlət siyasəti milli prioritet olmuşdur və bu da təsadüfi deyildir. Yan Xetland Uyollar qeyd edir ki, "Biznes-etika Danimarkada məhdud əmək bazarında kadrların saxlanması və cəlb olunması üçün əsas amildir. KSM məsələlərinə məhəl qoymayan sahibkarlar gələcəkdə ixtisaslı peşəkar kadrların çatışmamazlıqları ilə qarşılaşacaqlar. Bu da onların beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyini təhlükə altına qoyacaqdır.

Buna görə də sosial siyasətin belə istiqamətləri sağlamlığın qorunması və təhlükəsizliyi təmin olunması, məhdud fiziki imkanı olan vətəndaşların əməyə cəlb olunması, gənclərlə iş, işsizlərin tezliklə işə düzəldilməsi üçün onların təlimi və yenidən hazırlanması və s. kimi tədbirləri KSM-in əsas istiqamətləri oldu. Cəmiyyət bu istiqamətləri biznesdən gözlədiyi kimi, eləcə də dövlətdən gözləyir.

Danimarkada biznesin sosial məsuliyyətinin standart şərhı

KSM istiqamətləri	Məqsəd	Nümunə alətləri
Daxili sosial məsuliyyət	İşçi qüvvəsindən xaric olunanların qarşısını almaq	Sağlamlığın qorunması və əmək təhlükəsizliyi ilə bağlı tədbirləri, xəstəliyə görə məzuniyyətlərin azaldılması metodları; ailə münasibətlərinin saxlanması üçün əlverişli məşğulluq rejimi; hər bir kəs üçün işə düzəlmə imkanı; bütün həyatı boyu öyrənmək; təqaüdə çıxmaq üçün çevik proqramlar.
	İşçi qüvvəsindən risk edərəkən aşkar olunub xaric olunan işçiləri saxlamaq	Xəstələnməyə meyilli olan və yaşlılıqda məhdudlaşmış əmək qabiliyyətliliyi, fiziki və əqli xəstəlikdə şəxslərə fəal kömək; qeyri rəsmi “cəld” və “yumşaq” iş yerləri; kollektiv müqavilələrdə sosial bəndlər.
Xarici sosial məsuliyyət	İşçiləri və işçi qüvvəsindən xaric olunanları integrasiya etmək	İş yerlərini yaradılması: ümumi və ixtisaslaşdırılmış iş yerləri, əmək haqqının rəsmi sxemi(cəld və yumşaq); özəl və dövlət sektorlarının iş yerlərində təlim; təhsil və peşəkar hazırlıq.

Belə siyasətin daha bir istiqaməti yaşlı vətəndaşların fəallığının artırılması oldu ki, onlarda əməkqabiliyyətli əhalinin payının artırılmasına tövə verirlər. Sosioloqlara görə Danimarka yaşlılara ən yüksək münasibət olan ölkədir. Bu ölkədə pensiyaya çıxmaq bu insanın sosial həyatdan təcrid edilməsi anlamına gəlmir. Əksinə o mühüm sosial rol oynamaqda davam edir və fəal həyat tərzı sürməyə geniş imkanları vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1) Esping-Anderson G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton University Press, 1990, 260 pp.
- 2) 2005 Report on socially investing trends in the United States. URL: <http://www.sociatinvest.org/>
- 3) С.Г.Божук, В.В.Кулибанова, Т.Р.Тэор корпоративная социальная ответственность, Санкт-Петербург, 2012. (учебник)
- 4) А.Д.Зарецкий, Т.Е.Иванова корпоративная социальная ответственность: мировая и отечественная практика Учебное пособие. Краснодар, 2012.
- 5) Э.М.Короткова Корпоративная социальная ответственность, учебник, Москва, Юрайт, 2013.
- 6) Г.Л.Тульчинский корпоративное социальное инвестиции и социальное партнерство: технологии и оценка эффективности. Санкт-Петербург, 2012, учебное пособие.

*Quliyev R.H. i.ü.f.d.
Azərbaycan Dövlət Texniki Universiteti*

X Ü L A S Ə

SOSIAL-DEMOKRATİK MODELİ ÖLKƏLƏRDƏ KORPORATİV SOSIAL MƏSULİYYƏT

Müəllif məqalədə sosial-demokratik ölkələrin korporativ sosial məsuliyyət sahəsində əsas xüsusiyyətlərini göstərmişdir. İsveç və Danimarkada dövlətin sosial siyasətə fəal müdaxiləsi ətraflı şərh olunmuşdur.

Dünyada ilk dəfə olaraq İsveçin, ardınca da Danimarkanın dövlət şirkətlərinə davamlı inkişaf üzrə hesabatların təqdim etməsi məqalədə öz əksini tapmışdır. Bu hesabatların hesabat üzrə davamlı inkişaf sahəsində beynəlxalq təşəbbüslər standartına cavab verməsi də məqalədə qeyd olunmuşdur.

*Кулиев Р.Х. к.э.н.,
Азербайджанский Государственный
Технический Университет*

P E 3 I O M E

КОРПОРАТИВНАЯ СОЦИАЛЬНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ В СОЦИАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ СТРАНАХ

Автор в статье рассматривает основные особенности корпоративно социальной ответственности в социально-демократических стран. В материалах обстоятельно комментируется активное вмешательство государства в социальную политики Швеции и Дании.

В статье нашло свое отражение впервые в мире сначала в Швеции, а в след за ним в Дании государственным концернам было представлено отчеты о развитии устойчивости.

Также в статье было отмечено международная инициатива стандартов этих отчетов о устойчивости развития.

*Guliyev.R.H. Ph.D.e.s.,
Azerbaijan State Technical University*

S U M M A R Y

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN COUNTRIES WHERE HAVE SOCIAL DEMOCRATIC MODEL

The main features of social-democratic countries in the field of corporate social responsibility have been provided by the author in the article. The active intervention of the state social policy in Sweden and Denmark is described in details.

For the first time, to submit reports on sustainable development to Swedish and after Denmark's state-owned companies is reflected in the article. The reports in the field of sustainable development report in Global Reporting Initiative have been noted in the article.

*İmamquliyeva G.S. doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

UOT- 338.45

EMAL SƏNAYESİNƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

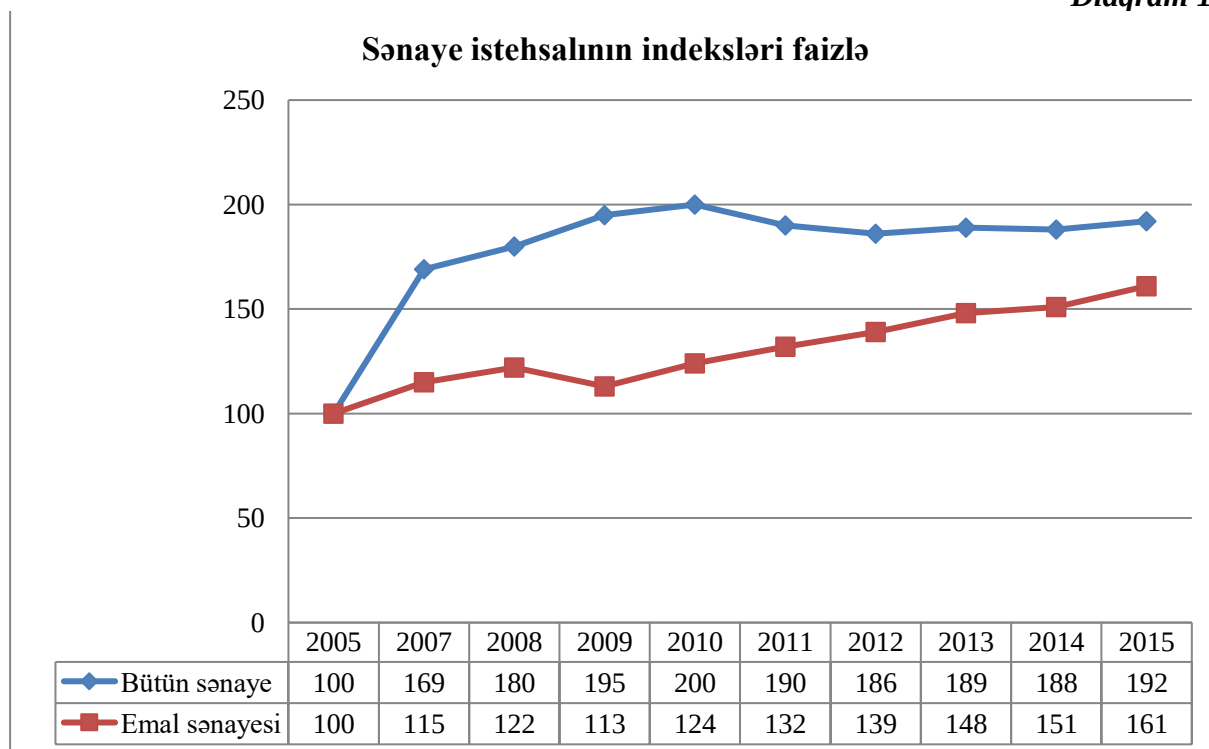
Açar sözlər: emal sənayesi, investisiyaların təşviqi, investisiya layihələri, sənaye parkları.

Ключевые слова: отрасль переработки, стимулирование инвестиций, инвестиционные проекты, промышленные парки.

Key words: processing industry, investment promotion, investment projects, industrial parks.

Müasir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasətin və geniş islahatların nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı dinamik surətdə inkişaf edir. Bu istiqamətdə qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə həyata keçirilən tədbirlər xüsusi rola malikdir. Bu sektorun yüksəlişinin əsas şərtlərindən biri emal sənayesinin dinamik inkişafının təmin edilməsidir. Emal sənayesinin inkişafı iqtisadiyyatda artımın davamlı olmasına şərait yaradır. Emal sənayesi iqtisadiyyatın diversifikasiyasında mühüm və qalıcı rol oynaya bilər. Eyni zamanda 1-ci diaqramdan da göründüyü kimi uzunmüddətli dövrdə emal sənayesinin artım tempi bütün sənayedən aşağıdır. Emal sənayesinin artım tempində qeyri stabillik müşahidə edilir. Bu da artımda davamlılığın təmin edilməsi baxımından əlverişli hesab edilə bilməz.

Diaqram 1.

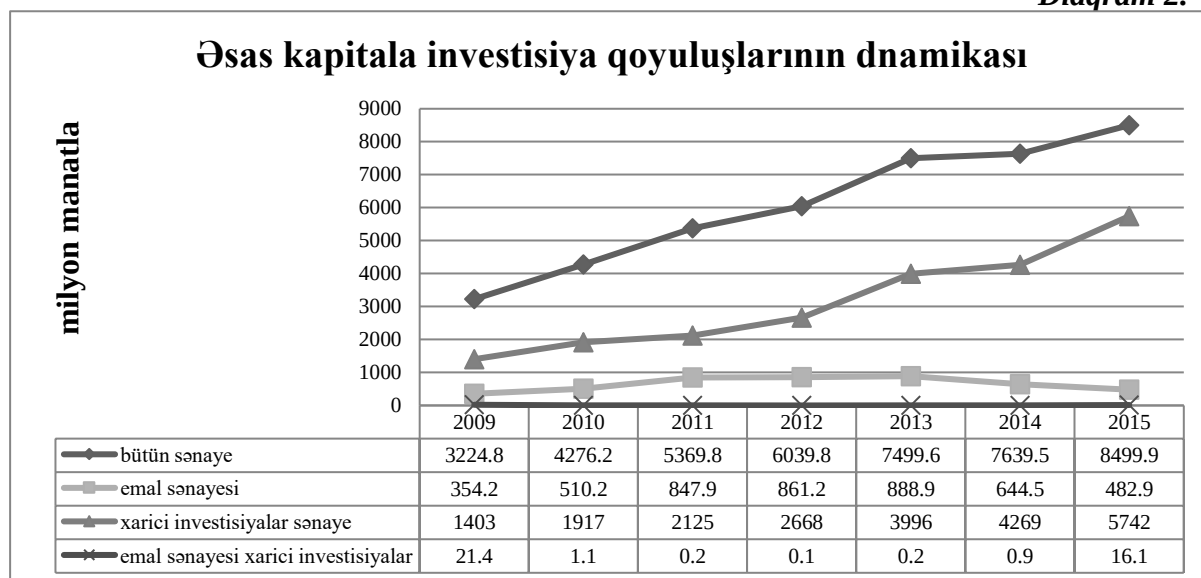
Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi.

2005-ci ildə ÜDM-nin 6,5 faizi, 2011-ci ildə 4,4 faizi 2015-ci ildə emal sənayesində yaradılmışdı. Son illərdə emal sənayesinin iqtisadiyyatda payının artmasına baxmayaraq bu göstərici hələlik kifayət qədər yüksək deyildir.

Müasir şəraitdə emal sənayesinin dinamik inkişafını təmin etmək üçün ilk növbədə bu sahəyə yönəldilən investisiyaların ardıcıl sürətdə çoxaldılması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu istiqamətdə son illərdə ciddi irəliləyişlər baş vermişdir. Bunun nəticəsində sənayenin bir sıra sahələrində yeni müasir texnologiyalar əsasında işləyən müəssisələr fəaliyyətə başlamış, məhsul istehsalının əhəmiyyətli sürətdə artırılmasını təmin edən istehsal gücləri yaradılmışdır.

Bununla bərabər 2-ci diaqramdan göründüyü kimi birincisi, emal sənayesində əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının artım sürəti bütün sənaye üzrə əsas kapitala qoyulan investisiyaların artım sürətindən çox aşağıdır. Nəticədə bununla əlaqədar bu sferanın sənayeyə əsaslı vəsait qoyuluşlarındakı payı aşağı düşmüşdür. İkinci digər əlverişsiz cəhət 2014-cü ildən başlayaraq emal sənayesinə qoyulan investisiyaların həcmində azalmadır. 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə investisiya qoyuluşlarının həcmi 28%, 2015-ci ildə isə 46% azalmışdır. Üçüncüsü, bu sahəyə xarici investisiya qoyuluşlarının həcmində kəskin sürətdə azalmalar müşahidə edilmişdir. Belə vəziyyət ən yeni texnologiyaların tətbiq miqyaslarının genişləndirilməsinə imkan vermir.

Diaqram 2.

Mənbə: DSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əsas kapitala qoyulan xarici investisiyaların həcmi 2015-ci ilə qədər olan dövrdə kəskin sürətdə azalmışdır. 2010-2014-cü illər ərzində emal sektoruna qoyulan xarici investisiyaların cəmi 2.5 mln. manat olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunanları aradan qaldırmaq üçün ölkəmizdə emal sənayesinə investisiyaların stimullaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bu sahədə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun, o cümlədən emal sənayesinin investisiyaların stimullaşdırılması ilə bağlı ölkəmizdə müvafiq istiqamətlər üzrə ixtisaslaşmış institutların yaradılması mühüm rola malikdir. Bu sahədə ilk növbədə “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılmasını və fəaliyyətini nəzərə almaq lazımdır.

“Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” (AİŞ) Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2006-cı il 30 mart tarixli 1395 nömrəli “İnvestisiya Fəaliyyətinin Təşviqi üzrə Əlavə Tədbirlər haqqında” sərəncamı əsasında mövcud və yeni kommersiya

müəssisələrinə yerli və xarici investorlar cəlb etməklə və öz vəsaiti hesabına müddətli investisiya qoyuluşları vasitəsilə Azərbaycan ərazisində iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədi üçün yaradılmışdır[2].

2014-cü ilin oktyabr ayından etibarən ölkədə sənaye məhəllələrinin fəaliyyətinin təşkili və tənzimlənməsi də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq fərmanı ilə "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC-nə həvalə edilmişdir. Ölkənin müxtəlif bölgələrində sənaye məhəllələrinin yaradılması Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sənaye sahələrinin inkişafı və əhalinin sənaye məşğulluğunun təmin edilməsi AİŞ-nin fəaliyyət istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Bu istiqamətdə Şirkətin başlıca fəaliyyəti sənaye məhəllələrində sənaye istehsalının və müvafiq xidmət sahələrinin təşkili üçün zəruri infrastrukturunu və biznes şəraitini yaratmaq, sənaye məhəllələrinin sənayeləşmə siyasətinin icrasında əsas vasitələrdən birinə çevirməkdir.

Yerli və xarici investorlar birgə investisiya qoyuluşu vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafına dəstək mexanizmlərindən olan "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" indiyədək 1.1 mlrd. manat dəyərində investisiya layihələri həyata keçirmişdir. Bu layihələrə 450 mln. manat birbaşa xarici investisiya cəlb olunmuşdur [2]. Lakin xarici investorları daha da çox cəlb etmək üçün daha əlverişli və səmərəli tədbirlər planı hazırlanaraq əsas kapitalla xarici investisiyaları stimullaşdırmaq zəruridir.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti kənd təsərrüfatı sektoru üzrə 10.3% həcmində, Səba ASC, Ağstafa Aqroservis MMC, Azərtoxum MMC, həmçinin qida sənayesi üzrə 3.1% Azərbaycan duz istehsalı birliyi QSC, Milko PRO MMC, ağır sənaye üzrə isə 74.9%, Bakı Gəmiqayırma zavodu MMC, Holcim şirkətlərində öz vəsaiti hesabına müddətli investisiya qoyuluşları vasitəsilə investisiyaların təşviqini həyata keçirmişdir [2].

Göründüyü kimi "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" ASC investisiya qoyuluşlarının artmasına köməklik göstərir. Lakin şirkətin uzun müddət fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alsaq bu sahədə daha çox sayda və daha çox həcmdə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi səmərəli olardı.

Məhz bu yolla AİŞ-in emal sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsi əsasında emal sənayesinin inkişafında rolunu yüksəltmək mümkündür. Dövlət və özəl sektorun birgə təşəbbüsü olan Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən 2003-cü ildə təsis edilmişdir.

Təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri xarici investorlar, yerli istehsalçılar və hökumət arasında körpü funksiyasını həyata keçirməkdən ibarətdir. AZPROMO-nun missiyası iqtisadiyyatın Balanslaşdırılmış inkişafı, qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların yatırılmasının təşviqi və ixracyönlü sektorların inkişafı yolu ilə iqtisadi artımı təmin etməkdir.

Müstəqil təşkilat olan Fondun əsas məqsədi ölkə iqtisadiyyatının həm sektor, həm də region baxımından tarazlı inkişafına nail olunması və ölkədə, xüsusilə də regionlarda, yoxsulluğun azaldılması strategiyası çərçivəsində yeni iş yerlərinin açılması üçün investisiyaların cəlb edilməsi və Azərbaycandan xaricə ixracatın təşviqi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirir.

Emal sənayesinə cəlb edilən investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasında ölkəmizin sənaye infrastrukturunun inkişafının mühüm istiqaməti olan sənaye parkları və sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyət mexanizmləri əlverişli imkan açır.

Sənaye istehsalının inkişafı ilə bağlı ölkədə yaradılan sənaye parkları və sənaye məhəllələri çərçivəsində müxtəlif istiqamətlər üzrə güzəştlərin tətbiqi emal sənayesində əsas kapitalla investisiyaların stimullaşdırılmasının əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 aprel tarixli, 865 nömrəli fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə"yə görə sənaye parkı və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2015-ci il 13 may tarixli, 186 nömrəli qərarı ilə təsdiq olunan "Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə"yə

görə sənaye məhəlləsi ilə bağlı aşağıdakı stimullaşdırıcı tədbirlər müəyyən edilə bilər:

- vergi və gömrük sahəsində stimullaşdırıcı tədbirlər (Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə əsasən, sənaye parklarının rezidentləri üçün geniş güzəştlər tətbiq edilir. Qanunvericiliyə əsasən rezidentlər 7 il müddətinə əmlak, torpaq, mənfəət vergisindən, eləcə də istehsal məqsədi ilə idxal etdikləri avadanlıqlara görə ƏDV-dən azad olunurlar);

- sənaye parkının infrastrukturla təmin edilməsi;
- torpaq sahəsinin icarə haqqının aşağı həddində müəyyən edilməsi;
- güzəştli kreditlərin verilməsi;
- inzibati prosedurların sadələşdirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün xidmətlərin təşkili;
- istilik və elektrik enerjisinin, suyun və qazın satışına, tullantı suların axıdılmasına və məişət tullantılarının yığılmasına görə güzəştli tariflərin tətbiqi.

İnvestisiyaların stimullaşdırılması, o cümlədən əməl sənayesində əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həvəsləndirilməsi sahəsində xüsusi təşviq tədbirlərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu istiqamətdə mühüm işlər görülür. Bunlardan biri də investorlara “İnvestisiya təşviqi” sənədinin verilməsi qaydasıdır.

İnvestisiya təşviqi sənədi - sahibkarlara Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində və “Gömrük tarifi haqqında” qanununda müəyyən edilmiş güzəştləri əldə etməyə əsas verən sənəddir. “Gömrük tarifi haqqında” qanunda müəyyən edilmiş güzəştə aiddir:

- idxal edilən texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların gömrük rüsumundan azad olunması.

Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş güzəştlərə isə aşağıdakılar aiddir;

- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin və (və ya) fiziki şəxslərin gəlir vergisinin 50% güzəştə ödənilməsi;

- hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların torpaq və əmlak vergisindən azad olunması;

- texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların idxalda ƏDV-dən azad olunması.

Bu isə öz növbəsində qeyri-neft sektorunun inkişafına, əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcmində artmasına da zəmin yaradacaq və yeni iş yerlərinin açılması ilə də nəticələnəcək. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2016-cı il 20 aprel tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “İnvestisiyanın həyata keçirildiyi iqtisadi fəaliyyət sahələri, investisiya layihəsinin həcmi ilə bağlı minimal məbləğ və investisiya layihəsinin həyata keçiriləcəyi inzibati ərazi vahidləri” əməl sənayesinin əsas sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsilə yanaşı həm də investisiyaların regionlar üzrə təkmilləşdirilməsində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən fərmanda müəyyən edilmiş qaydalar əməl sənayesinin Bakı Abşeron rayonundan kənarda daha sürətlə inkişafına yol açır. Belə ki, regionlarda stimullaşdırma obyekti olan investisiyalar üçün daha aşağı məbləğlər müəyyən edilmişdir. Bununla belə bütün rayonların əməl sənayesinin inkişafında potensialının tam reallaşdırılması baxımından 4-cü region üçün də 5-ci regiona şamil edilməsi məqsədəuyğun olardı (məs: bütün məmulatlarının istehsalı, qida məhsullarının istehsalı, içki istehsalı, geyim istehsalı və.s). Bundan əlavə metallurgiya sənayesinin kompleksli inkişafına investisiyaların stimullaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə metal filizlərinin hasilatı və əməli layihələri üçün 4-cü regiona təşviqin şamil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər [3].

Nəzərdə tutulan tədbirlər şübhəsiz ki, əməl sənayesinin investisiya qoyuluşlarının artırılması sahəsində mühüm rol oynayacaq və əsaslı irəliləyişlərə yol açacaqdır. Bununla yanaşı ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun aparıcı sahələrində olan əməl sənayesinin uzunmüddətli dövr baxımından ardıcıl yüksəlişinə təminat yaratmaq üçün investisiyaların, xüsusilə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə ümumi işgüzar mühitin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilən islahatların dərinləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

*İmamquliyeva G.S. doktorant
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti*

X Ü L A S Ə

EMAL SƏNAYESİNƏ INVESTISIYA QOYULUŞLARININ STIMULLAŞDIRILMASI ISTIQA MƏTLƏRİ

Məqalədə emal sənayesinə investisiyaların stimullaşdırılması istiqamətləri araşdırılmışdır. Emal sənayesinə investisiyaların stimullaşdırılması ilə bağlı ölkədə yaradılan institutların fəaliyyəti təhlil edilmiş, sənaye istehsalı sahəsində formalaşdırılmış infrastrukturun rolu açıqlanmışdır. Həmçinin əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının həvəsləndirilməsi sahəsində xüsusi təşviq tədbirlərinin tətbiqi göstərilmiş və müvafiq təkliflər verilmişdir.

*Имамкулиева Г.С. докторант
Азербайджанский Архитектурно-
Строительный Университет*

P E 3 Y O M E

ТЕНДЕНЦИИ СТИМУЛИРОВАНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ОБРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

В статье исследованы направления стимулирования инвестиций обрабатывающей промышленности. Были анализированы и даны соответствующие предложения по применению специальных мер в отрасли мотивации инвестиционных вложений в основной капитал промышленно-производственной инфраструктуры, соответствующих институтов по стимулированию инвестиций обрабатывающей промышленности.

*Imamquliyeva.G.S. cand. for a degree
Azerbaijan Architecture and
Construction University*

S U M M A R Y

PROMOTION OF INVESTMENT IN THE PROCESSING INDUSTRY TRENDS

The article investigates directions of stimulating of investment in the manufacturing industry. The application of specific incentive arrangements analyzed and relevant recommendations have been made to the institutions related to the promotion of the investment in the manufacturing industry, infrastructure of industrial production as well as investment in the field of fixed capital.

Hüseynov T.F. baş müəll.
Bakı Biznes Universiteti

UOT- 338: 004; 330.47; 338: 002.6

İNFORMASIYA TƏMİNATI VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Açar sözlər: informasiya tarixi, informasiya cəmiyyəti, kənd təsərrüfatı, aqrar şəbəkə, internet, ərzaq təhlükəsizliyi.

Ключевые слова: история информации, информационное общество, сельское хозяйство, аграрный сеть, интернет, продовольственная безопасность.

Keywords: information history, information society, agriculture, agrarian network, the internet, food security.

Nitqin yaranması ilə ibtidai insan cəmiyyətinin həyatında köklü dəyişiklik baş verdi - qazanılan biliklərin informasiya formasında ötürülməsi biliklərin yayılması və nəsildən-nəsilə ötürülməsinə imkan yaratdı. Yazının və kitab çapının meydana gəlməsi isə bu prosesdə təkanverici amil oldu. Kompüterin və internetin kəşfi informasiyanın yığılması və yayılması sahəsində inqilabi dəyişiklik yaratdı.

Əvvəllər insanlar arasında şifahi, yazılı və yaxud digər yolla (şərti siqnallar, texniki vasitələr) ötürülən məlumatları ifadə edən informasiya (latınca informatio-izah, şərh), XX əsrin ortalarından etibarən insan və insan, insan və avtomat, avtomat və avtomat arasında məlumat mübadiləsinə ehtiva edən elmi anlayışa çevrildi.

Cəmiyyətin inkişaf tarixində informasiyanın rolunu qiymətləndirən Amerika filosofu Alvin Toffler 1980-ci ildə çap etdirdiyi “Üçüncü dalğa” (The Third Wave) əsərində informasiya əsaslı yeni mədəniyyət haqqında xəbər verdi. Onun öncül müddəası mürəkkəb və ziddiyyətli bəşər tarixini sivilizasiyada baş verən dəyişiklikləri təsvir etmək üçün *üç dalğaya* bölməsidir: a) *Aqrar cəmiyyət* - Eramızdan əvvəl 2000-ci ildə başlayan Birinci Dalğa; b) *Sənaye cəmiyyəti*-1750-ci ildə başlayan İkinci Dalğa; c) *İnformasiya cəmiyyəti*-1950-ci ildə başlayan Üçüncü Dalğa.

O iddia edir ki, sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçidi yaxşı anlamaq üçün aqrar cəmiyyətindən sənaye cəmiyyətinə keçidi nəzərdən keçirmək lazımdır. Birinci dalğa köçəri ovçu-yığıcıların əkinçiliyə keçməsi ilə başlayır. Əmək alətlərinin təkmilləşməsi ilə başlayan ikinci dalğanın sonunda inkişaf prosesi informasiyanın iqtisadiyyatda aparıcı rol oynamasına səbəb oldu. Bu zaman sənaye cəmiyyətinin əsasını təşkil edən kapital və əmək informasiya cəmiyyətində öz yerini bilik və informasiyaya verdi (1).

Beləliklə, insanların böyük hissəsinin müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiyanın və onun ali forması olan biliyin istehsalı, saxlanması, emalı və ötürülməsi ilə məşğul olan informasiya cəmiyyəti yarandı.

Hazırda informasiya cəmiyyətinin ölçü kriteriyaları, inkişaf indeksləri və başqa cəhətləri öyrənilir və tədqiq olunur (2). Lakin fikirimizcə, informasiya cəmiyyətinin formalaşmasının yaratdığı imkanlardan iqtisadiyyatın klassik sahələrinin inkişaf etdirilməsində faydalanmaq

məsələlərinin öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu aspektdən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayan aqrar sahədə yeni yanaşmaların tətbiqi imkanlarının araşdırılması faydalı ola bilər.

Kənd təsərrüfatı sahəsində informasiyanın yayılması qədim tarixə malikdir. Elmə məlum ilk nümunə eramızdan əvvəl 1800-ci ildə Mesopotamiyaya (təxminən indiki İraq ərazisi) aiddir. Arxeoloqların torpaq altından çıxardığı gil lövhələrdə kəndlilərdən yığılan vergilərdə potensial itkilərin qarşılınması üçün mühüm olan məhsulların suvarılması və gəmiricilərdən qorunma barədə məsləhətlər yazılıb.

Kənd təsərrüfatına aid ilk kitab 1304-cü ildə Pietro de Crescenzi tərəfindən latın dilində yazılıb. Sonralar başqa dillərdə də aqrar sahədə elmi yanaşmalar barədə kitablar yazıldı. XVIII əsrin ortalarında Avropada sahibkarların məlumatlandırılması üçün qəzetlər də buraxılmağa başladı. (3)

Burada əsas məsələ insanların ərzaq təminatında əvəzsiz rol oynayan kənd təsərrüfatı istehsalının təkmilləşdirilməsində informasiyanın təkanverici roluna diqqət yetirməkdir.

Azərbaycanda da bu sahədə tarixi ənənə mövcuddur. 1875-ci ilin iyul ayının 22-də Həsən bəy Zərdabi tərəfindən nəşrinə başlanan "Əkinçi" qəzeti ilə Azərbaycan dilində milli mətbuatın əsası qoyuldu. Azərbaycan dilində yeganə mətbuat orqanında aparıcı mövzu kənd təsərrüfatı olmaqla yanaşı təbiətşünaslıqla bağlı elmi xəbərlər, tibb elminə dair xəbərlər, botanika və zoologiya sahəsinə aid xəbərlər, kənd təsərrüfatı (meşəçilik, heyvandarlıq, baytarlıq, əkinçilik, bostançılıq) sahəsi ilə bağlı elmi xəbərlər, tarix, coğrafiya və digər ictimai elmlərlə bağlı məlumatlar, mədəniyyətşünaslıq və iqtisadiyyatla bağlı xəbərlər, statistika sahəsinə aid xəbərlər, hüquq və kriminalistika sahəsi ilə bağlı xəbərlər əsaslı şəkildə işıqlandırılırdı. (4)

Sonrakı dövrlərdə də aqrar sahəyə aid mətbuat orqanları aqrar sahəyə aid elmi informasiyaların yayılmasında və bu sahənin inkişafında mühüm rol oynayıb. Fikrimizcə, informasiya cəmiyyətinin açdığı imkanlar Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün aqrar sahənin inkişafı istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən istifadə olunmalıdır.

"Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyasında göstərilir ki, "2020-ci ildə Azərbaycan iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş, rəqabətqabiliyyətli ölkə olacaqdır. Azərbaycanın ən ucqar kəndlərində belə, vətəndaşların rahat gündəlik həyatı üçün lazım olan bütün kommunikasiyalar (rabitə, internet, bank xidmətləri, kommunal xidmətlər, yollar və sair), səhiyyə və təhsil xidmətləri təmin ediləcəkdir" (5).

Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli strategiyada "sosial-iqtisadi inkişafın prioritet sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm və digər sahələrdə İKT və elektron hökumət həllərinin tətbiqinin genişləndirilməsi" nəzərdə tutulur (6). Bu baxımdan Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş perspektivlər açır.

Kənd təsərrüfatında sahibkarların kompüter və internetlə işləmək bacarığının aşağı olması, xərclərin aşağı salınmasında rolunun birbaşa hiss olunmaması və əlavə xərc tələb etməsi onların bu işə marağını azaldır. Lakin dövlətin bu sahəyə məqsədli investisiyaları

sahibkarların informasiyadan faydalanmaq imkanlarını artırma və ölkədə çeşid və həcm üzrə rəqabətqabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında əhəmiyyətli inkişafa səbəb ola bilər.

Regionlar üzrə müəssisələr və ev təsərrüfatlarında kompüterlərin sayı və internetə çıxış imkanları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Regionlar üzrə kompüterlərdən istifadə edən müəssisələrin sayı, vahid (7).

Cədvəl 1.

Regionlar	2005	2010	2015	2015-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən, dəfə
Ölkə üzrə:	4160	7 809	12 100	3
Bakı şəhəri (qəsəbələrle)	2476	3 959	5 958	2
Abşeron	186	349	458	2
Gəncə-Qazax	283	584	940	3
Şəki-Zaqatala	153	426	631	4
Lənkəran	140	330	537	4
Quba-Xaçmaz	113	287	452	4
Aran	437	1 017	1 605	4
Yuxarı-Qarabağ	53	166	362	7
Kəlbəcər-Laçın	25	60	206	8
Dağlıq Şirvan	82	283	352	4
Naxçıvan	212	420	599	3

Cədvəldən görünür ki, 2005-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə kompüterlərdən istifadə edən müəssisələrin sayı ölkə üzrə 7940 vahid, Bakı şəhəri (qəsəbələrle) üzrə 3482, Abşeron üzrə - 272, Gəncə-Qazax - 657, Şəki-Zaqatala - 478, Lənkəran - 397, Quba-Xaçmaz - 339, Aran - 1168, Yuxarı-Qarabağ - 309, Kəlbəcər-Laçın - 181, Dağlıq Şirvan - 270, Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə isə 387 vahid artmışdır. Təhlil nəticəsində görürük ki, yenə liderlik Bakı şəhərinin üzərinə düşür, regionlardan yalnız Aran iqtisadi rayonu kompüterlərdən istifadə edən müəssisələrin sayına görə öndədir.

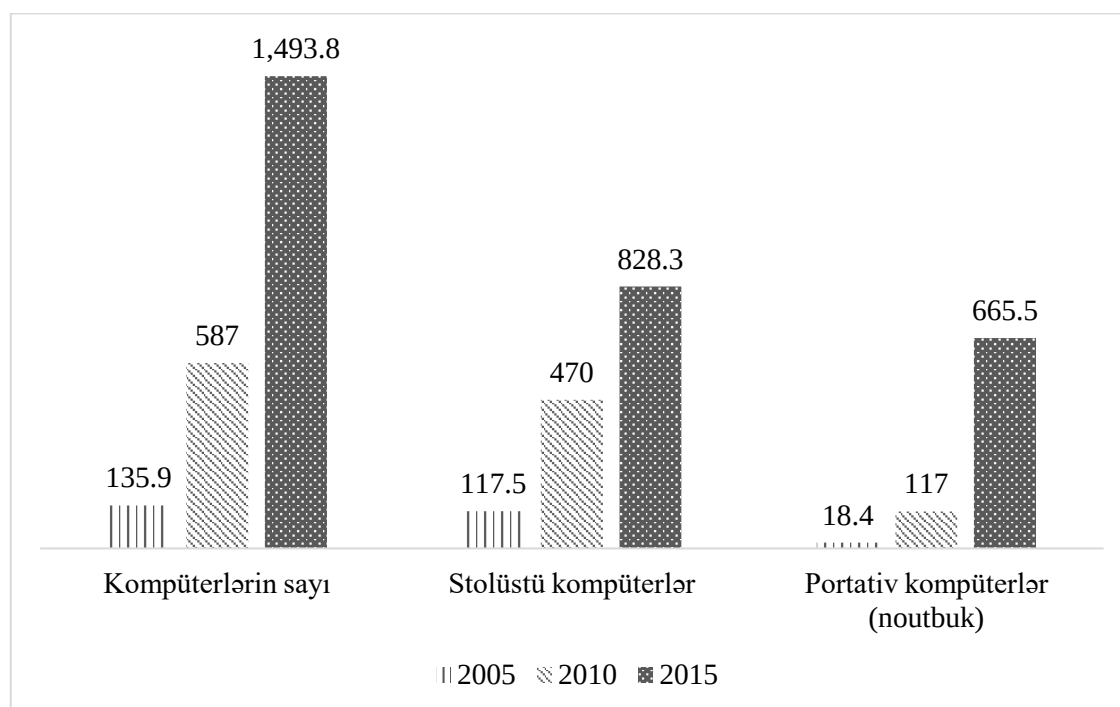
Regionlar üzrə internetə çıxışı olan müəssisələrin sayında da artımlar müşahidə edilir və bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Regionlar üzrə internetə çıxışı olan müəssisələrin sayı, vahid (7)

Cədvəl 2.

Regionlar	2005	2010	2015	2015-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən artım
Ölkə üzrə	760	4 600	9712	8952
Bakı şəhəri (qəsəbələrlə)	573	2 647	5039	4466
Abşeron	42	246	413	371
Gəncə-Qazax	38	324	808	770
Şəki-Zaqatala	22	189	530	508
Lənkəran	7	133	425	418
Quba-Xaçmaz	10	124	312	302
Aran iqtisadi	51	479	1142	1091
Yuxarı-Qarabağ	1	75	211	210
Kəlbəcər-Laçın	-	31	100	100
Dağlıq Şirvan	8	84	233	225
Naxçıvan Muxtar Respublikası	8	268	499	491

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə regionlar üzrə internetə çıxışı olan müəssisələrin sayı ölkə üzrə 13 dəfə, Bakı şəhəri (qəsəbələrlə) üzrə 9, Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 10, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 21, Şəki-Zaqatala rayonu üzrə 24, Lənkəran iqtisadi rayonu üzrə 61, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu üzrə 31, Aran iqtisadi rayonu üzrə 22, Yuxarı-Qarabağ iqtisadi rayonu üzrə 211, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu üzrə 100, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu üzrə 29, Naxçıvan iqtisadi rayonu üzrə isə 62 dəfə artmışdır. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, internetə çıxış imkanları olan müəssisələrin sayı xeyli artmışdır. Bu müəssisələrin informasiya cəmiyyətinin yeniliklərindən istifadə etməyə geniş yollar açır.

Şəkil 1. Ev təsərrüfatlarında kompüterlərin mövcudluğu, min ədəd (7).

Məlumatların təhlilindən aydın olur ki, ev təsərrüfatlarında kompüterlərin mövcudluğu 2005-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə 1357,9 min ədəd və ya 11 dəfə artmışdır. 2015-ci ildə 1493,8 min ədəd kompüterlərdən 55 faizini stolüstü kompüterlər, 45 faizini isə noutbuklar təşkil etmişdir.

İnternetə çıxışı olan ev təsərrüfatlarının bütün ev təsərrüfatlarında xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 16,6 faiz, 2010-cu ildə 45,1 faiz, 2015-ci ildə isə 2005-ci ilə nisbətən 4,6 dəfə artaraq 76,7 faiz təşkil etmişdir.

Statistik məlumatların təhlilindən görürük ki, 2005-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə ev təsərrüfatlarının internetə çıxışı və kompüterlərdən istifadə artmışdır, lakin intensivləşmə hələ də təmin edilməmişdir.

İnternetə çıxışı olmayan ev təsərrüfatlarının səbəbləri müxtəlifdir, onlar aşağıdakı cədvəldə qruplaşdırılmışdır.

Cədvəl 3.

İnternetə çıxışı olmayan ev təsərrüfatlarının səbəbləri, faizlə

Göstəricilər	2005	2010	2015
Kompüter avadanlığının baha olması	34	35,0	40,6
Kifayət qədər anlayışın olmaması	24,3	19,8	22,0
Ehtiyac duymamaq (lazımsız hesab etmək)	19,7	16,5	11,3
İstifadə haqqının yüksək olması	7,2	11,4	7,9
Ərazidə texniki imkanların olmaması	4,9	2,9	1,0
Digər səbəblər	9,9	14,4	17,2
CƏMİ	100	100	100

Cədvəldən aydın olur ki, 2005-ci ilə nisbətən 2015-ci ildə kompüter avadanlığının baha olması 6,6 faiz, istifadə haqqının yüksək olması 0,7 faiz, digər səbəblər 7,3 faiz artmışdır. Kompüter avadanlığının baha olması səbəbi hər üç ildə yüksək olaraq qalır.

Ölkə üzrə Aqrar Şəbəkə yaradılması, sahibkarların sürətli internetə girişinin təmin edilməsi ilk addım ola bilər. Müasir dövrdə kompüter və internet tədqiqatçı alimlərin sahəsi olmaqdan çıxıb və kompüter savadı baza təhsilə aid olub.

Bu zaman mütəxəssislərin iştirakı ilə ölkənin regionları üzrə bitkilərin becərilməsi və heyvanların bəslənməsi üzrə nümunəvi tövsiyələr hazırlanıb sahibkarlara təklif oluna bilər. Düzgün aqrotexniki tövsiyələr sahibkarlara məhsul istehsalının intensiv üsulla artırılması yolu ilə hər manata düşən xərclərin səviyyəsini azaltmağa və gəlirlərini artırmağa imkan verir.

Ölkə üzrə proqnoz və planlaşdırma işlərində də Aqrar Şəbəkə mühüm rol oynaya bilər. Sahibkarlar öz istehsal planları haqqında şəbəkəyə məlumat daxil etdikdə ölkə üzrə istehsal olunacaq məhsulların miqdarını planlaşdırmaq və qiymətləri proqnozlaşdırmaq olar. Bu da ölkədə tələbatdan artıq məhsul istehsalı gözlənildikdə qiymətlərin həddən artıq aşağı düşməsindən sahibkarların ziyan çəkməsinin qarşısının alınması üçün vaxtında adekvat tədbirlər görməyə-ixracı stimullaşdırmağa, sahibkarlara digər növ məhsul istehsalına keçməyi təklif etmək və s. imkan yaradar. Qabaqcıl təcrübələrin yayılması da Aqrar Şəbəkə vasitəsi ilə təşviq edilə bilər. Məlumdur ki, sahibkarların həcmcə böyük yazılı informasiyalara marağı az olur. Ona görə də səsli və şəkilli informasiyalar, filmlər daha faydalıdır.

Müasir dövrdə nisbətən uzunmüddətli hava proqnozlarını müəyyən etmək mümkündür. İqlim şəraitindən asılı olan kənd təsərrüfatında bu olduqca mühümdür.

İstehsalın əsasən mövsümi xarakter daşdığı kənd təsərrüfatında maliyyə vəsaitlərinə ehtiyac yaranır. İnternet bankçılığın sahibkarlara çatdırılması onların maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün çevik sistemin formalaşmasını təmin edə bilər.

Aqrar Şəbəkənin yaradılması informasiya cəmiyyətinin üstünlüklərinin ərzaq istehsalında özünü büruzə verməsinə imkan yaradar.

Ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin informasiya cəmiyyətinin yaratdığı üstünlüklərin kənd təsərrüfatı sahəsində reallaşdırılmasına imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Alvin Toffler, The Third Wave, 1980.
2. Measuring the Information Society, 2013, Executive summary, International Telecommunication Union.
3. Improving agricultural extension. A reference manual, FAO, (Sitatların mənbələri: Ahmed, A. (1982). The role of the information system in development. Studies Series, No. 314. Baghdad, Iraq: Ministry of Culture and Information; Bne Saad, M.H.A. Al-h. (1990). An analysis of the needs and problems of Iraqi farm women: Implications for agricultural extension services. Unpublished doctoral thesis, University College, Dublin.).
4. K.Hacıyeva, "Əkinçi" qəzetinin "Elm xəbərləri" bölməsi mənbə kimi, Tarix və onun problemləri, № 4, 2009.
5. "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyası, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün MİLLİ STRATEGİYA, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2014-cü il 2 aprel tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
7. Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti – 2016. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı - 2016. 162 s.

*Hüseynov T.F. b/müə.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

İNFORMASIYA TƏMİNATI VƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Məqalədə informasiyanın iqtisadiyyatın və cəmiyyətin inkişafında roluna diqqət verilir. Kənd təsərrüfatının inkişafında informasiyanın yayılması tarixi nəzərdən keçirilir. Ərzaq təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində Aqrar Şəbəkənin yaradılması yolu ilə İnformasiya Cəmiyyətinin yaratdığı üstünlüklərdən faydalanmaq təklif edilir.

*Гусейнов Т.Ф. ст. препод.
Бакинский Университет Бизнеса*

P E 3 İ Ü M E

ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЕ БЕЗОПАСНОСТЬ

Статья посвящена роли информации в развитии экономики и общества. Рассмотрена история распространения информации в развитии сельского хозяйства. Предлагается использования преимуществ Информационного Общества в развитии сельского хозяйства для обеспечения продовольственной безопасности путем создания Аграрной Сети.

*Huseynov T.F. senior lecturer
Baku Business University*

S U M M A R Y

INFORMATIONAL SUPPORT AND FOOD SAFETY

The paper focuses on the role of information in the development of economy and society. Has been viewed the history of spreading of information in development of agriculture. Has been suggested deriving benefits of the Information Society in the development of agriculture for ensuring food security by creating Agrarian Network.

*Zeynalova A.T. müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT- 339.9 (479. 24)

YENİ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ TİCARƏTİN İQTİSADİ ASILILIQ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: beynəlxalq standartlar, proqnozlaşdırma, modelləşmə.

Ключевые слова: интернациональные стандарты, прогнозирование, моделирование.

Key words: international standards, forecasting, modeling.

İxracın monostrukturunu və onun diversifikasiyasının qısa zaman kəsiyində praktiki cəhətdən mümkünsüzlüyü bütün aspektlərin ümumi qoyuluşu çərçivəsində ən azı iki istiqamətli asılılıq meydana çıxara bilər:

1. Bir məhsuldan asılılıq.
2. Bir ölkədən (integrasiya blokundan) asılılıq.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında ixracın rolunu müəyyən edərkən xammal və yanaçağın idxalına böyük yer verilir. Təbii xammal sintetik məhsullarla, orqanik yanacaq, məsələn atom enerjisi və s. ilə əvəz etmək imkanı verən ETT-nin müvəffəqiyyətlərinə baxmayaraq, əsas mineralların idxalı nəinki azalır, əksinə artmaqdadır. Hətta ABŞ, təbii resurlarla təmin olunmuş və inkişaf etmiş bir ölkə 80-ci illərdə özünün əsas növ mineral xammal ilə təminatının yarısını idxalın hesabına reallaşdırırdı, əsas strateji xammal üzrə isə bu göstərici 80 faizə çatırdı. Yaponiyada və Qərbi Avropa ölkələri isə strateji xammala təminatının demək olar ki, hamısını idxalla reallaşdırırdı.

Xarici ticarətin səmərəliliyini müəyyən edən əsas faktorlara ixrac və idxal qiymətləri, gəlir və qiymətlər üzrə ixrac və idxala tələbin elastikliyi, xarici ticarətin strukturunda sahəvi və coğrafi irəliləyişlər, həmçinin ixrac və idxalın nisbəti və s. aid etmək olar. Makro səviyyədə müqayisəli üstünlüklər faktorlarının iqtisadi səmərəliliyi xarici ticarətin sabit qiymətlərlə fiziki həcmnin artması ilə, maliyyə səmərəliliyi isə xarici ticarətin cari qiymətlərlə artması ilə ölçülür. Mütləq üstünlüklər kriteriyası üzrə bu faktorların səmərəliliyi səmərəliliyi ölkənin ticarət balansına ilə xarakterizə olunur. Xarici ticarətin mütləq üstünlüyü ixracatda və iqtisadiyyatın idxalı əvəzləyişi sahələrində amillərin sərfinin dinamikası ilə müəyyən olunur.[1]

Müasir dövrdə ixracın səmərəliliyini müəyyən edən tendensiya onun «intellektləşdirilməsi»dir. Bu ilk növbədə ticarət əlaqələrində xammal, materialların xüsusi çəkisinin azalması, yüksək texnologiyalı məhsulların, «nou-hau», lisenziya, patentlərin satqısının xüsusi çəkisinin artması ilə izah olunur.

İxracın səmərəliliyi və dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərdən biri də integrasiya prosesləridir. Məhz bu proseslərin təsiri nəticəsində regional bazarlar formalaşır və inkişaf edir. Bu ilk növbədə «az» iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrə aid edilir (Belçika, Hollandiya, Danimarka, İsveç, İsveçrə, Norveç, İslandiya və s.).

İxracın uzunmüddətli səmərəliliyinin artırılmasının əsas şərtlərindən biri xarici ticarət siyasətinin liberallaşdırılmasıdır. Bu ilk növbədə beynəlxalq mübadilə qeyri-tarif maneələrinin və kəmiyyət məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir.

Mütləq üstünlüklərin artırılmasının ən səmərəli metodlarından biri iqtisadiyyatın ixrac sektoruna xarici birbaşa investisiyaların cəlb edilməsidir. Xarici birbaşa investisiyalar yüksək texnoloji məhsulların istehsalı üçün lazım olan avadanlıqların, «nou-hau»nun idxalı ilə müşayiət olunur.

İxracın səmərəliliyinin artırılmasının vacib şərtlərindən biri də onun beynəlxalq ixtisaslaşma və ticarətə uyğun diversifikasiyalaşması yüksək səviyyədə emal olunmuş hazır məhsulun xüsusi çəkisinin artırılmasını, idxalın diversifikasiyalaşması isə, ərzaq və istehlak mallarının idxaldan az asılılığını tələb edir.

Bu planda turizm xidmət növü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra ölkələr (ABŞ, İspaniya, Yunanıstan, İtaliya, Fransa, Avstriya, Türkiyə, transformasiya olunan ölkələr arasında Bolqarıstan, Çexiya, Baltika ölkələri və s.) beynəlxalq turizmi xarici iqtisadi əlaqələrin ən güclü sahəsinə çevirmişlər. Turizmin «industriya»sı bir çox ölkələrdə ölkəyə valyuta axınını, tədiyyə balansının yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Bu mənada Azərbaycanda aşağıdakı işlər görülməlidir:[2]

- daxili və xarici turizmin inkişafına dövlət yardımı;
- turizm sahələri obyektlərinin özəlləşdirilməsinin sürətlənməsi;
- təbii və tarixi-mədəni mühitin bərpası və rəşional istifadəsi;
- beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq viza, rüsum və sərhədyanı rəşmiləşmənin sadələşdirilməsi və s.

Məlumdur ki, bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətdə sosial-iqtisadi səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə ölkənin xarici ticarət şəraiti arasında düzmütənəşib asılılıq mövcuddur. Bu asılılıq, daxili iqtisadi tənəşimlənməni də əhatə etməklə, əslində iqtisadi inkişafın mümkünliyi sualına cavab verən əsas cəhətdir. Kiçik tutumlu bazara malik, ələlxüsüs keçid iqtisadiyyatı səciyyə dəşiyən ölkələrdə qeyd edilən aspekt daha qabarıq və daha konkret şəkildə təzahür edir.

Deməli, müasir dövrdə artıq qərarlaşmış situasiyada köklü keyfiyyət dəyişikliklərinin aparılması heç bir vəchlə bir istiqamətli yaxud bir istiqamətin prioritetliyi yönümündə həyata keçirilə bilməz. Belə ki, paralel səciyyə dəşiməyən inkişaf prosesini komplekslik keyfiyyətiindən uzaqdadır və ən yaxşı halda ölkənin ixrac sektorunun dünya bazarının «anklavına» çevrilə bilər. «Anklav» xarakterli inkişaf isə sonuc etibarını ilə regional bağıllılığın dönməzliyini ortalığa qoymaqla biliteral asılılığın mütləqləşdirmək iqtidarındadır. Düzdür, apardığımız araşdırmalar göstərir ki, dünyanın bir sıra ölkələrindən fərqli olaraq Azərbaycan regional aspektli asılılıq baxımından daha əlverişli vəziyyətdədir. Sabiq SSRİ dövründə formalaşmış vahid iqtisadi məkanının dezintegrasiyası milli dövlət müstəqilliyi baxımından xüsusi ilə təhlükəli olan biliteral asılılığın aradan qaldırılmasına imkan vermişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət döşriyyəsində əsas ticarət tərəfdaşlarından heç birinin payı 25%-lik dərəcəli həddi aşmır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, ölkənin xarici ticarət siyasətində optimallaşdırma istiqamətli dəyişikliklərin aparılmasına ehtiyac yoxdur. Xarici

ticarət əlaqələrinin xüsusi ilə də ixracın coğrafiyası və dinamikasının aydın şəkildə görünən meyl və təmayülləri belə bir təhlükənin gözlənilən olduğunu şübhə qoymur. Problemin regional aspektləri baxımından ən çox müxtəliflik doğuran cəhd MDB və onun gələcəyi ilə bağlı olan məsələlərdir. MDB daxili integrasiyanın əsasən başlıca olaraq tədavül sferasını əhatə etməsi bir tərəfdən, integrasiya blokunun uzunömürlülüyünü şübhə altında qoyursa, digər tərəfdən kiçik tutumlu bazara malik ölkələrin, o cümlədən də Azərbaycanın biliberal asılılıq «tələsinə» düşməyi nöqtəyi-nəzərdən əlverişli situasiya yaradır.

Əlbəttə, beş ölkənin daxil olduğu Gömrük İttifaqından kənarda qalmaq yuxarıda göstərdiyimiz anlamda region bağlılığının formalaşması prosesini xeyli ləngidir, lakin təhlükəni bütünlüklə aradan qaldırmır. Eyni zamanda, MDB daxili qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin sistemli təhlili və əldə olunan yekunlara əsaslanmaqla birmənalı şəkildə elə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Gömrük İttifaqı üzv-ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına heç bir təsir göstərməyəcəkdir. Belə ki, əvvəla, integrasiya blokunda regional istehsal münasibətlərinin qarşılıqlı faydalılıq bazasında formalaşdırılması baxımından həlledici rol oynaya biləcək lider ölkə yoxdur. Başqa sözlə istehsal problemi ilə üzləşən, dünya standartları səviyyəsində məhsul buraxa bilməyən, dünya bazarından rəqabətliyi ifrat dərəcədə aşağı olan ölkələrin Gömrük İttifaqı çərçivəsində integrasiyası heç bir səmərə verə bilməz. Həqiqətən də, istehsal fəaliyyətinin yenidən bölgüsü imkanlarının məhdudluğu (hətta yoxluğu) üzündən inkişaf etməkdə olan ölkələrin gömrük birlikləri çərçivəsində regiondaxili ticarətin genişləndirilməsi perspektivi demək olar ki, yoxdur. MDB daxili gömrük ittifaqı həm istehsal, həm də istehlak effekti baxımından tam yararsızdır. Düzdür, bəzi tədqiqatçılar belə bir fikir irəli sürürlər ki, «... sənaye malları üzrə idxalatı əvəz edəcək istehsal sahələrinin yaradılması hətta ticarət axınının blok daxili istiqamətə yönəldiyi təqdirdə də istehlak səmərəsi verə bilər». MDB gerçəkliyi bu qənaətin heç bir real məzmun daşımadığını göstərir. Əvvəla, bunun üçün Birlik ölkələri tərəfindən optimal xarici tarif tətbiq edilməlidir ki, bu da müasir situasiya çərçivəsində qeyri-mümkün haldır. İkincisi, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, istehsal probleminin həllinə təkan verə biləcək lider-ölkə yoxdur və bu hal öz-özlüyündə gömrük ittifaqının istehsal effektini bəri başdan mümkünsüz edir.

Nəzəri təhlil və əldə olunan nəticələr açıq-aydın göstərir ki, qlobal kontekstdən ölkənin xarici ticarətinin inkişaf strategiyasının sırf metodoloji-məntiqi yanaşma mövqeyindən rəqabət üstünlükləri konsepsiyası bazasında formalaşdırılması daha məqsəduyğundur. Bunu aşağıdakılarla şərtləndirmək olar: [3]

1. Məlumdur ki, hər bir ölkənin inkişafının maddi bazası üç məqama əsaslanır: Statik rəqabət üstünlükləri – ölkədə potensial resursların mövcudluğu (yeraltı, yerüstü sərvətlər, coğrafi vəziyyət, iqlim şəraiti, torpaq resursları və s.); Dinamik rəqabət üstünlükləri (inkişaf etmiş infrastrukturun mövcudluğu, istehsal edilən məhsul və xidmətlərin dünya standartlarına uyğunluğu, rəqabətətlilik dərəcəsi və s.); kadr potensialı.

2. Müqayisəli üstünlüklər əbədi deyil. Ölkə müəyyən tarixi dövr ərzində bu və ya digər məhsul yaxud xidmət istehsalında malik olduğu üstünlükləri itirə bilər.

3. Müqayisəli üstünlüklər prinsipi rəqabətətliliyin inkişafını statik üstünlüklərlə, istehsal amilləri ilə bağlayır.

Göründüyü kimi, keçid dövrünün spesifik özünəməxsusluğu və iqtisadi gerilik problemi rəqabət üstünlükləri (hələ ki,) sırf-nəzəri əhəmiyyət daşıyan prinsiplər kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Bununla belə, dünya iqtisadiyyatında gedən proseslərin daxili məntiqi və inkişaf təmayülləri ölkənin xarici ticarət strategiyasının təməl prinsipini, vahid metodoloji platformasını müəyyənləşdirməyi tələb edir.

Fikirimizcə, müasir reallıqdan çıxış etməklə qlobal kontekstə Azərbaycanın xarici ticarətinin perspektiv inkişafının metodoloji əsaslarını aşağıdakı kimi formalaşdırmaq məqsədəuyğun olardı:

I. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında roluna və yerinə «kiçik» ölkə hipotezi mövqeyindən yanaşılmalıdır, yəni:

- kiçik tutumlu bazarın spesifik özəllikləri mütləq nəzərə alınmalıdır;
- müasir qloballaşma prosesində kiçik tutumlu bazarın özünüqoruma mexanizmi formalaşdırılmalı və qlobal əlaqələr sistemində tam şəkilli «ərimə»nin qarşısı alınmalıdır;
- bazarın həm biliteral, həm də multilateral münasibətlərinin optimal mütənasibliyi gözlənilməlidir;
- bazar subyektlərinin regional və qlobal bazarlar sistemində bazar paylarının təmərgüzləşməsi və iriləşmə prosesinə hökumət tərəfindən yaxından yardım edilməlidir.

II. Əsasən tarixi mahiyyət daşıyan keçid dövrünün xarici ticarət əlaqələrinin metodoloji sxemi müqayisəli üstünlüklər > dinamik üstünlüklər > rəqabət üstünlükləri tiradasını özündə ehtiva etməlidir.

III. Eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, rəqabət üstünlükləri ümumbəşəri xarakteristikada daha çox milli məzmunla malikdir. Yəni, rəqabət üstünlüklərinin tətbiqi sferasında hansısa bir modeldən istifadə edilməsi mümkünsüzdür. Yaradılan rəqabət üstünlüklərinin «milliləşdirilməsi» qaçılmaz zərurətdir.[4]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikası prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 sayılı fərmanı ilə təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında idxal- ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları».
2. Həsənov R.T. İqtisadi inkişaf və makroiqtisadi siyasət. Bakı: «Yeni nəsil», 2001, 604 s.
3. Андрианов В.Д. «Новые промышленные страны в мировом капиталистическом хозяйстве», М, МО, 1989.
4. Дюмулен И.И. «Всемирная Торговля Организация», М., 1997.

*Zeynalova A. T. müəllim
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

YENİ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ TİCARƏTİN İQTİSADI ASILILIQ PROBLEMLƏRİ

Məqalədə belə bir qənaətə gəlmək imkanı verir ki, mövcud inkişaf modelləri arasında iqtisadi mexanizmin seçilməsi daha məqsədə müvafiq olardı. Fikrimizcə, ölkənin xarici ticarət strategiyasının əsas istinad bazası regional iqtisadi inteqrasiya çərçivəsi daxilində yaradılan azad ticarət blokları ola bilərdi. Hal-hazırda Azərbaycan Avrasiya məkanında yeganə ölkədir ki, eyni zamanda dörd regional qruplaşmada iştirak edir. Azərbaycanın xarici ticarət strategiyası bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas məsələlərindən biri olmaqla ilk növbədə milli rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və inkişafına əsaslanmalıdır.

*Зейналова А.Т. препод.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 Y O M E

В УСЛОВИЯХ НОВЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ВНЕШНЕЙ ТОРГОВЛИ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

В статье дает возможность прийти к такому выводу, что существующие модели экономического развития между соответствующими механизма отбора было бы еще цели. На наш взгляд, основной упор база региональной экономической интеграции, созданные блоки могли быть свободной торговли в рамках стратегии внешней торговли страны. В настоящее время Азербайджан является единственной страной на пространстве Евразии, что в то же время принимает участие четыре региональных группировку. Стратегия страны в целом экономической системы безопасности, одним из основных вопросов является, в первую очередь, должно основываться на формирование и развитие конкурентоспособности национальных приоритетов внешней торговли Азербайджана.

*Zeynalova A.T. teacher
Azerbaijan State University of Economics*

S U M M A R Y

IN THE CONTEXT OF NEW ECONOMIC RELATIONS FOREIGN TRADE ECONOMIC DEPENDENCE PROBLEMS

The article provides an opportunity to come to the conclusion that the current model of economic mechanism would be more appropriate to elect. In our opinion, the main reference base could be established in the framework of regional economic integration and free trade bloc of foreign trade strategy. Currently Azerbaijan is the only country that also involved in four regional groups in Eurasia. Foreign trade strategy should be based on the formation and development of the national security system of the country is one of the main issues being competitive advantage in the first place.

*Muradova N. müəl.
Bakı Dövlət Universiteti*

UOT – 338: 504; 574

AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TARAZLIĞIN DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA ROLU

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf, ekoloji tarazlıq, ekologiya, milli program.

Key words: Sustainable development, ecological balance, national program.

Ключевые слова: Устойчивое развитие, экологический баланс, национальная программа.

Təbiətdən səmərəli istifadə olunması üçün bir neçə elm sahəsinin birgə fəaliyyət göstərməsi vacibdir ki, bunlardan ən əsası iqtisadiyyat və ekologiyadır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın intensivləşməsi, inkişafın dərinləşməsi təbii resurslardan istifadə məsələlərini daha da aktuallaşdırmışdır. Hazırkı mərhələdə, cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı əlaqələrinin inkişafı mərhələsində mövcud olan çoxsaylı ekoloji problemlərin həlli üçün əsas baza iqtisadiyyatın tarazlı inkişafı, ekoloji cəhətdən dayanıqlı olması və düzgün idarə olunmasıdır.

XX əsrin sonunda böyümüş iqtisadiyyatların gücü, qloballaşmanın mənfi tendensiyaları böyük bir dağıdıcı gücə çevrildi. Hər zaman insanlığın inkişafını dəstəkləyən təbiətin özünü bərpa qabiliyyətinin sərhədsiz olmadığı ortaya çıxdı. Dünyada hökm sürən sosial-siyasi, iqtisadi və ekoloji problemlərin həll olunması üçün yeni inkişaf modelinə ehtiyac duyuldu. 1970-ci illərdə müzakirə edilməyə başlamış dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ekoloji elmi biliklərin və sosial iqtisadi inkişafın məntiqi davamı kimi başa düşülürdü. Elə həmin illərdə təbii ehtiyatların məhdudluğu, insan həyatının və iqtisadi fəaliyyətinin əsasını təşkil edən təbii mühitin çirklənməsi məsələlərinə bir sıra elmi işlər həsr olunmuşdur. Alimlərin bu narahatlığına cavab olaraq, yer kürəsində global prosesləri öyrənən bir neçə beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları yaradılmışdır. Bunlara misal olaraq Beynəlxalq sistemli analiz institutun, Roma klubunu (özünün məşhur “İnkişafın məhdudiyyətləri” məruzəsi ilə), SSRİ miqyasında isə Ümumittifaq sistemli tədqiqat institutunu göstərmək olardı [1].

1972-ci ildə BMT-nin Stokholm konfransı və həmin konfransda BMT Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) yaradılması dünya ictimaiyyətinin diqqətini bu sahəyə yönəltdi. Bu dövrdən etibarən ekoloji siyasət və diplomatiya, ekoloji hüquq və əlbəttə ki, yeni institusional komponent olan ətraf mühitin qorunması üzrə nazirliklər yaradıldı. Bu prosesin davamı olaraq ekoinkişafdan, ekosistemlərin qorunmasının vacibliyindən, ətraf mühitə zərər vermədən istehsalın təşkil olunması məsələləri üzrə müzakirələr başlanmış və ilk dəfə olaraq 1980-ci ildə qəbul olunmuş Ümumdünya Ətraf Mühit Strategiyası adlı beynəlxalq sənəddə “dayanıqlı inkişaf” termini istifadə olunmuşdur.

1992-ci il Rio de Janeyro konfransında Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Birləşmiş Millətlər Konfransı – (UNCED) bütün dünya ictimaiyyətinin kursu dəyişdirmək üçün tarixi bir qərar

qəbul edir. 179 ölkə liderlərinin və hökumət başçılarınin iştirakı ilə keçirilən bu konfransda ümumdünya səviyyəsində yeni bir inkişaf planı qəbul edilir. Konfransın əsas sənədli “XXI əsr gündəliyi”nin 4 bəndində dayanıqlı inkişafın əsas həlqələri açıqlanır ki, bunlara da sosial iqtisadi və ekoloji problemlərin birgə həlli aiddir. Bu konfransda dünyada mövcud olan ətraf mühit problemlərinin həlli yolları çox ciddi şəkildə nəzərdən keçirilmiş və mühüm qərarlar, o cümlədən artıq bütün Beynəlxalq ekoloji təşkilatların proqram sənədinə çevrilmiş «Dayanıqlı inkişaf» konsepsiyası qəbul edilmişdir. Bu konsepsiyada iqtisadi inkişafın ekoloji tarazlıqla vəhdət təşkil etməsi, burada üstünlüyün ətraf mühitin qorunmasına verilməsi, ekoloji problemlərin ilk növbədə həll olunması, gələcək nəsillərin imkanları məhdudlaşdırılmadan çağdaş nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılması ön xəttə çəkilmişdir. Buna nail olmaq üçün ilk növbədə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ətraf mühitin qorunması təmin olunmalıdır [2].

Rio de Janeyroda keçirilmiş bu konfrans ekoloji problemlərin həllində hər bir ölkənin ətraf mühitin qorunması problemini ümumbəşəri kontekstə çıxartmışdır. Bu gün artıq ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri aparıcı beynəlxalq təşkilatların proqram sənədlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu yaxınlardək hətta NATO, ATƏT kimi təşkilatlar belə yalnız məhəlli münafişələrin həlli və təhlükəsizlik problemləri ilə məşğul olurdularsa, indi onlar ekoloji problemləri ciddi şəkildə gündəliklərinin başlığına çıxarırlar.

Ekoloji iqtisadiyyatın formalaşdırılması çərçivəsində yeni bir nəzəri yanaşma ortaya çıxmışdır ki, bu da özündə sosial sferaya zərər vermədən iqtisadi artımı özündə ehtiva edir. Bu yanaşmanın tərəfdarlarını dəstəkləmək üçün 2004-cü ildə “Stabil iqtisadi inkişaf mərkəzi” yaradılmışdır. Məşhur amerikan eko-iqtisadçısı Herman Deyli (*Herman Edward Daly*) “sabit dayanıqlı iqtisadiyyat” anlayışını araşdırır. Bu anlayışa görə məhdud fiziki komponentlər zamanla dəyişikliyə uğramır. Kanadalı iqtisadçı Peter Viktor (Peter A. Victor) artan deyil, sabit iqtisadiyyata nail olmaq üçün interaktiv model təklif edir. Bu model sabit iqtisadiyyatların tədqiqini nəzərdə tutur. Model göstərir ki, hətta ümumi qəbul olunmuş yanaşmaya baxmayaraq, sabit dayanıqlı iqtisadiyyata nail olmaq olar [3].

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası üç əsas sahənin: iqtisadi, sosial və ekoloji sahənin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Qeyd olunan sahələrin hər birinin bu anlayışa öz yanaşma tərzini mövcuddur. İqtisadi yanaşma konsepsiyası Hiks-Lindalın məcmu gəlirin maksimum axını nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu konsepsiya özündə məhdud resursların optimal istifadəsini ehtiva edir. Yeraltı sərvətlərin istifadəsinin minimumlaşdırılması, ekoloji məhsulların istehsalına üstünlük verilməsi, tullantıların təkrar istehsalı kimi məsələlər daxildir. Lakin bu nəzəriyyədə hansı kapitalın (fiziki, təbii və yaxud insan kapitalının) qorunması vacibdir sualına cavab tapmaq çətinləşir.

Dayanıqlı inkişafa sosial yanaşma konsepsiyası insan inkişafı, sosial tarazlıq və hətta qloballaşma şəraitində mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasını nəzərdə tutur. Əlavə olaraq insanlar arasındakı konfliktlərin minimuma endirilməsini nəzərdə tutur ki, əsas aspekt kimi də gəlirlərin ədalətli bölgüsü nəzərdə tutulur.

Ekoloji yanaşma konsepsiyasına əsasən isə dayanıqlı inkişaf təbii sistemin bioloji və fiziki bütövlüyünü qoruyub saxlamalıdır. Ekosistemlərin sağlamlığına xüsusi əhəmiyyət verilir ki, bu da ümumi qlobal biosferin sabitliyi deməkdir.

Bütün bu sahələrin dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına baxışlarını ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün hər üç komponent balanslaşdırılmış şəkildə istifadə olunmalıdır. Bu üç sahənin bir-birinə təsir mexanizmi də çox önəmlidir. İqtisadi və sosial elementlərin bir-birinə təsiri nəticəsində cəmiyyət arasındakı sosial problemlərin mövcudluğu və onların həll olunması istiqamətində bir çox işlər görülməyə başlanmışdır.

Ümumiyyətlə, dayanıqlı inkişaf cəmiyyəti özündə iqtisadi artımdan dayanıqlı inkişafa keçidi ehtiva edir. Böyüyən iqtisadiyyatlar istehsalın və istehlakın artması ilə enerjiyə və təbii sərvətlərə tələbatın artdığını göstərir. İqtisadi artım istehsalın miqyasının artımı başqa sözlə məhsul istehsalının kəmiyyətinin artması deməkdir, lakin iqtisadi inkişaf istehsalın elmi-texniki tərəqqiyə əsaslanan keyfiyyət artımını göstərir. Dayanıqlı iqtisadiyyat inkişaf edə bilər, lakin böyüyə bilməz. Obrazlı şəkildə Yer kürəsinə bənzədə bilərik ki, eynən yer kürəsində inkişaf edilir, lakin həcmi dəyişməz qalır [4].

Hər ötən ili müsbət makroiqtisadi göstəricilərlə başa vuran Azərbaycan son illər özünün liberal prinsiplərə əsaslanmış inkişaf modelini formalaşdırılmaqla yanaşı, həm də beynəlxalq imicini, geoiqtisadi və geosiyasi rolunu artıraraq regionun lider dövlətinə və global miqyasda söz sahibinə çevrilib. Bu inkişaf strategiyasını prezident İlham Əliyevin qətiyyəti, yüksək siyasi və liderlik keyfiyyətləri ilə həyata keçirməsi bugünkü nailiyyətimizi təmin etməkdədir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən düşünülmüş, çevik və qətiyyətli, uzaqgörən siyasət nəticəsində ölkəmiz mühüm siyasi-iqtisadi və sosial uğurlara nail olub. Azərbaycan bu gün siyasi və makroiqtisadi baxımdan sabit, davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafa malik ölkə, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında etibarlı tərəfdaş, global enerji və nəqliyyat layihələrinin iştirakçısı, beynəlxalq tədbirlər məkanı kimi tanınır. Diqqətçəkən mühüm məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, bir çox ölkələr siyasi-iqtisadi böhran problemləri ilə üzləşdiyi bir vaxtda Azərbaycan dayanıqlı inkişafa yönəlmiş yeni strateji vəzifələrini uğurla həyata keçirir.

Dinamik inkişaf tempinə malik olan Azərbaycanın iqtisadi tərəqqisinin əsasında duran mühüm faktorlardan biri də çoxsaylı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsidir. Bu gün paytaxtda olduğu kimi, respublikamızın regionlarında da sosial infrastrukturun inkişafı maksimum diqqətdə saxlanılır. Məhz qəbul və icra olunan regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları çərçivəsində çoxsaylı, əhəmiyyətli infrastruktur layihələri həyata keçirilib və bu davam etdirilir. Məqsəd Bakı və onun mərkəzi ilə yanaşı, ətraf qəsəbələr və bölgələr arasında fərqi aradan qaldırmaqdır.

Azərbaycan Respublikası son illər sosial və iqtisadi inkişaf sahələrində kifayət qədər nailiyyətlər əldə etmişdir ki, bu tərəqqi də milli və beynəlxalq sənədlərdə təsdiqlənmişdir. Sosial və iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin artmasının dayanıqlı olması ölkə tərəfindən əsas prioritet kimi qəbul edilmişdir. Nəzərdə tutulur ki, daha optimal nəticələr ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqramın (bundan sonra - Milli Proqram) hazırlanması və həyata keçirilməsi əsasında əldə edilə bilər. Mütərəqqi bəşəriyyətin qəbul etdiyi «Dayanıqlı inkişaf» konsepsiyasının prinsiplərinin həyata keçirilməsinə xidmət edən Milli Proqram «Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan

Respublikası qanununun tətbiq edilməsi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 26 dekabr tarixli 612 nömrəli fərmanının 19-cu bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən hazırlanmışdır [5].

Ölkənin ümumi inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsi olan bu Milli Proqramın işlənməsi ətraf mühitin qorunması sahəsində fəaliyyətin koordinasiyasının gücləndirilməsi yolu ilə milli, regional və beynəlxalq səviyyələrdə təbii ehtiyatların mühafizəsi, elmə əsaslanan inkişaf prinsiplərinin tətbiqi, indiki və gələcək nəsillərin maraqlarını təmin edərək iqtisadi və insan resurslarının istifadəsində davamlılığın təminatına yönəlmişdir. Bu Milli Proqram dayanıqlı inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə müvafiq tədbirlər sistemini əhatə edir.

Milli Proqram dayanıqlı inkişaf sahəsində dünyada toplanmış ən yeni biliklər nəzərə alınaraq zamanın sınağından çıxmış ekoloji prinsiplərə, milli mədəniyyətə və təcrübəyə əsaslanır. Milli Proqram Azərbaycan Respublikası üçün mövcud problemlərin həllinin ilkin mərhələsi olaraq, 2003-2010-cu illərdə həyata keçiriləcək tədbirlər planını əhatə edir.

Dayanıqlı inkişafa sosial yanaşma konsepsiyasına əsasən son 10 ildir ki, büdcənin sosialyönümlü olmasına dövlət xüsusi diqqət yetirir. 2016-cı ilin büdcəsinin müzakirəsi prosesində də bu tendensiyanın davam etdiyinin şahidi oluruq. Ümumiyyətlə 2016-cı il dövlət büdcəsi sosialyönümlü büdcə hesab olunur. Büdcə vəsaitinin 31.6%-i sosial xərclər üçün nəzərdə tutulub [6].

Azərbaycan hökumətinin yoxsulluqla mübarizə, resursların əhali arasında bərabər və ədalətli bölüşdürülməsi, təbii resursların səmərəli istifadəsi, ümumilikdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə qarşıya qoyduğu və müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi mühüm işlər ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli şaxələndirilmiş inkişafını nəzərdə tutur. Bu gün neft sektorundan əldə olunan gəlirlərin qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilməsi hesabına ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinin davamlı inkişafı başlıca hədəf kimi götürülür.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Peter A. Victor. «Managing without Growth. Slower by Design, not Disaster». 2008. [Edward Elgar Publishing].
2. Məmmədov Q.Ş., Xəlilov M.Y. Ekoloqların məlumat kitabı. "Elm" nəşriyyatı. Bakı: 2003. 516 s.
3. Jackson, Tim (2009). «Prosperity Without Growth»: 79-81. Проверено 8 September 2012.
4. Мантатов В.В. Мантатова Л.В «Этика устойчивого развития и информационную эпоху» монография.
5. Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair MİLLİ PROQRAM.
6. 2016-cı ilin dövlət büdcəsi əhalinin sosial müdafiəsinin möhkəmlənməsinə xidmət edəcək. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=80563> 14 Oktyabr 2015.

*Muradova N. müəll.
Bakı Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

AZƏRBAYCANDA EKOLOJİ TARAZLIĞIN DAYANIQLI İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA ROLU

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf konsepsiyası 1992-ci ildə Rio-de-Janeyroda keçirilmiş BMT-nin Ətraf mühitin qorunması üzrə ümumdünya konfransında qəbul olunmuş qərarların əsasında formalaşmışdır. Bütün bunların nəticəsində elmə dayanıqlı inkişaf anlayışı gətirilmişdir. Bu anlayış müasir sənaye və istehlak cəmiyyətindən neosfera sivilizasiyasına keçidi nəzərdə tuturdu.

*Мурадова Н. педагог
Бакинский Государственный Университет*

P E 3 Y O M E

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКОГО БАЛАНСА

Современная концепция устойчивого развития экономики формировалась под непосредственным воздействием решений 2-ой Всемирной конференции ООН по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, 1992). В результате в активный научный оборот было введено понятие устойчивое развитие, которая предполагает гармонизацию взаимоотношений общества с природной средой, переход от современного индустриально-потребительского общества к неосферной цивилизации.

*Muradova N. teacher
Baku State University*

S U M M A R Y

AZERBAIJAN'S ROLE IN ENSURING SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT AND ECOLOGICAL BALANCE

The modern concept of sustainable development of economy was formed under the direct influence of the decisions the 2nd United Nations World Conference on Environment and Development (Rio de Janeiro, 1992). As a result, active scientific revolution introduced the concept of sustainable development, which involves the harmonization of relations between society and the natural environment, the transition from the modern industrial and consumer society to a neospheric civilization.

Мамедов С. аспирант

Бакинский Государственный Университет

УДК- 339.92

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РИСКИ НА ПУТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

Açar sözlər: birbaşa investisiya, portfel investisiya, siyasi risk, inzibati maneələr, dövlət iqtisadi siyasət.

Ключевые слова: прямые инвестиции, портфельные инвестиции, политические риски, административные барьеры, государство, экономическая политика.

Keywords: direct investment, portfolio investment, political risk, administrative barriers, state economic policy.

В статье рассмотрены вопросы связанные с политическими рисками и административными барьерами в привлечении прямых иностранных инвестиций. Исследованы формы инвестиций и риски связанные с прямыми инвестициями. Изучены политические риски как угроза инвестициям в независимости от текущего состояния политического устройства. Кроме этого в статье показаны способы и методы для привлечения портфельных инвестиций в неэффективности использовании прямых инвестиций. Третий из инвестиций для преодоления административных барьеров в статье рассмотрена кратковременные инвестиции, которые способствуют для динамичного использования экономических рычагов. В конце статьи показаны и обоснованы методы для привлечения иностранных инвестиций, роль государства и решения проблем связанные с политическими рисками и административными барьерами.

Выбор страны для прямых инвестиций зависит от целого ряда факторов. Основными факторами являются факторы экономического и политического характера, а также сопутствующие их риски. Финансирование за счет прямых инвестиций преследует цель заполнения пробела между финансированием, мобилизуемым собственными силами, и финансированием из традиционных источников на рынке, таких как банковский кредит и портфельные инвестиции. Это – венчурный капитал, получаемый вне биржевых площадок компаниями с высоким потенциалом роста, молодыми компаниями на начальном этапе развития и, в ряде случаев, компаниями, которые нуждаются в финансовом оздоровлении. В отличие от большинства портфельных, прямые инвесторы, как правило, приобретают значительные доли в акционерном капитале, что подразумевает получение ими прав контроля и права назначать директоров. В итоге они применяют более практичный подход к управлению своими инвестициями (1).

Принятие решения об инвестициях в другое государство всегда риск для любого инвестора. Прямые инвестиции в развивающуюся страну рискованны вдвойне. Одним из основных видов рисков являются правового и политического характера.

Политические риски представляют собой угрозу инвестициям в независимости от текущего состояния политического устройства. Именно политические риски играют решающую роль в недостатке иностранных инвестиций и их высокой стоимости. При всех различиях между структурами, занимающимися оценкой политических рисков, номенклатура последних остается более-менее стандартной. Экспертные структуры (например, те же Fitch, Standard&Poor`s) обычно уделяют существенно меньшее внимание таким вопросам, как права человека, в пользу проблем более практического

плана с точки зрения интересов инвесторов («правила игры», рост государственного сектора, политизированность экономики и т.д.). Тогда как для неправительственных организаций характерна обратная тенденция (2).

Такие факторы как смена идеологий, экономических систем или же просто руководства оставляют иностранных инвесторов уязвимыми перед любыми изменениями политического устройства.

Данные риски оказывают прямое влияние на возникновение основных видов правовых рисков - права собственности и права ведения хозяйственной деятельности. Оценка любых инвестиции в страну происходит на основе их альтернативного использования. На основании корреляции доходности с риском страна реципиент должна предоставлять более выгодную соотношение риска и доходности.

Присутствующие политические риски оказывают дополнительное влияние на доходность проекта в то или иной стране, делая его интересным лишь в случае сверх-высокой доходности, которая перекрывает своей прибыльностью дополнительные риски. В итоге иностранный инвестор покидает страну реципиента и инвестирует в ином месте, где доходность выше либо риски меньше.

Даже при высокой доходности и интересе к конкретной стране иностранный инвестор может переключиться на портфельные инвестиции либо краткосрочные инвестиции. Оба этих типа инвестиций не обеспечивают достижение основной цели, а именно фундаментального развития экономики. Портфельные инвестиции как правило являются по сути покупкой доли предприятия, где ничего кроме перехода права собственности не происходит. При формировании инвестиционного портфеля должна учитываться целевая стратегия вложения в инвестиционные объекты. Основная цель формирования портфеля ценных бумаг - сохранить и приумножить капитал (3). Лишь небольшой процент из таких инвестиций нацелен на финансирование собственника с целью дальнейшего развития предприятия. Происходит это потому, что в случае с портфельными инвестициями собственникам предприятия нет смысла продавать акции с целью получения средств на развитие, ибо проще и дешевле взять кредит.

Интерес к продаже появляется тогда, когда компания исчерпала все обозримые возможности роста или просто является настолько крупной, что сама может заимствовать. Компании из развивающихся стран, котирующихся на биржах являются как правило крупными компаниями с прямым или косвенным государственным участием, у которых есть доступ к финансированию. Таким образом портфельные инвестиции не поступают туда, где они больше всего нужны – в небольшие развивающиеся компании с большим потенциалом отраслевого роста.

Вторым вариантом участия иностранных инвестиций в условиях политических рисков и высокой доходности является краткосрочные инвестиции спекулятивного характера.

Хотя данный вид инвестиций и является прямой инвестицией, он не достигает своей основной цели - долгосрочного развития нуждающейся отрасли. Как правило эти инвестиции направляются в проекты с целью последующей продажи на растущем рынке.

Несмотря на то, что данный тип инвестиций создает дополнительную занятость и увеличивает налоговые поступления в бюджет страны эффект от таких инвестиций половинчатый и несет в себе определенные риски для страны реципиента. Как и в случае с портфельными инвестициями иностранные инвесторы нацелены на быструю прибыль с оперативным уходом с рынка после реализации проекта. При ухудшения экономического или политического климата иностранные инвесторы в отличие от местных начинают распродавать свои доли и выводить капиталы с рынка, что создает дополнительную нагрузку на и без того ухудшающееся экономическое положение

страны реципиента. Как мы видим краткосрочные и портфельные инвестиции имеют лишь ограниченный эффект.

Отдельно следует отметить прямые иностранные инвестиции в существующие высокодоходные сектора добывающей промышленности развивающихся стран. Несмотря на изначально положительный эффект в долгосрочной перспективе приход иностранного инвестора в такие отрасли приводит к выводу денег из страны. Для этого во многих странах в том числе и в Азербайджана проводятся меры для инвестирования в не добывающую промышленность. В Азербайджане приняты нормативные акты с целью развития данных сфер. Все это окажет положительное влияние на развитие нефтегазового сектора, не нефтегазовой промышленности, простимулирует создание новых, основанных на применении современных технологий и передовом опыте предприятий, увеличит конкурентоспособность производимой в Азербайджане промышленной продукции (4).

Приоритетом любой страны как реципиента инвестиций должны являться инвестиции в новые или же неразвитые области экономики с потенциалом экспорта. В таких инвестициях помимо капитала требуются опыт и технологии, а доходность не столь высока как в других отраслях промышленности.

В жизни происходит как правило наоборот. Иностранные инвесторы вкладывают средства в краткосрочные и высокодоходные проекты рассматривая страну реципиента как рынок сбыта, а не как площадку для развития.

Изменение данной ситуации напрямую связано с минимизацией политических рисков и улучшении делового климата в стране.

В данном случае активная государственная позиция должна быть представлена в двух направлениях – минимизация политических рисков как таковых и устранение зависимости между политическими рисками и деятельностью иностранного инвестора на территории страны.

Если минимизация политических рисков труднодостижима, ибо напрямую связана с общим экономическим развитием страны, то устранение влияния политических рисков на деятельность иностранного инвестора может быть осуществлена путем ряда мер за достаточно короткие сроки.

Активная позиция государства должна преследовать конечную цель привлечения иностранного инвестора на долгий срок путем создания условий работы в независимости от изменений окружающей среды. В качестве примера можно привести Турцию и Таиланд, где политические потрясения никак не влияют на работу иностранных инвесторов.

Создание условий политического доверия иностранных основано на таких факторах как взаимоотношения между страной инвестора и страной реципиента, их экономическими связями, административными барьерами, законодательной базой и ее исполнением, возможностями судебных решений в случае возникновения спорных ситуаций.

Как мы видим большинство из политических и административных факторов оказывают влияние на деловой климат в целом, а повышение привлекательности страны для иностранных инвестиций является одной из положительных экстерналий.

Тем не менее активная государственная политика по привлечению прямых иностранных инвестиций повышает их приток в независимости от существующего делового климата страны и является определяющим фактором их стимулирования.

С целью привлечения прямых долгосрочных инвесторов необходимо создание законодательной базы именно для данной категории.

Помимо юридической возможности защиты своих интересов иностранных инвесторов интересует история судебных решений с участием иностранных инвесторов или

же местных участников экономической деятельности. На основании судебной практики либо ее отсутствия иностранные инвесторы могут исключить большое количество рисков, связанных с правовой неопределённостью.

Помимо законодательной защиты иностранных инвесторов, необходима выработка дополнительных мер стимулирования инвестиций на законодательном уровне. Такие меры как законодательное закрепление преференций иностранным инвесторам в виде выделения земель под строительство или иных имеющихся ресурсов, а также временное освобождение от налогов создают дополнительные стимулы для иностранных инвесторов при выборе стран реципиентов. Необходимым условием эффективности данной политики является наличие механизмов реализации данных законов.

Как правило это создание консультативного агентства или же государственного департамента, имеющего своих представителей в странах экспортерах капитала. Помимо устранения политических рисков, направленных на защиту собственности и возможности ведения хозяйственной деятельности необходимым элементом стимулирования является устранение административных барьеров для реализации проектов связанных с иностранным участием.

Любой административный барьер влияет на время реализации проекта, сокращая его доходность и снижая его привлекательность. В связи с этим при невозможности устранения административных барьеров необходимо активное участие координатора по иностранным инвестициям с целью содействия в рамках реализации инвестиционного проекта.

В данном случае дружественная политика страны реципиента может сыграть решающую роль в привлечении прямых иностранных инвесторов на долгосрочной основе. Имея достаточные средства для инвестирования инвесторы в первую очередь беспокоит возврат самих инвестиций, а уже потом их доходность.

Создавая благоприятный климат для иностранных инвестиций, страна реципиент нивелирует не только политические, но и снижает влияние экономических рисков на принятие решения инвестором при выборе страны. Особенно это касается экспортно-ориентированных отраслей, являющихся приоритетными для любого государства.

Внутренние экономические кризисы даже играют на руку иностранным инвесторам в экспортные отрасли ибо снижая экспортные издержки они повышают свою доходность увеличивая поступления налогов в местный бюджет.

В условиях роста мировых прямых иностранных инвестиций на первое место выходит их сохранность и без рисковое ведение хозяйственной деятельности.

В связи с этим исключительная роль в увеличении притока прямых иностранных инвестиций играет политика государства по отношению к прямым иностранным инвесторам и к его содействию в реализации инвестиционных проектов.

Список литературы:

1. Доклад о переходном процессе за 2015–2016 годы восстановить равновесие в финансах. <file:///C:/Users/Amil/Downloads/transition-report-2015-16-russian-e-private-equity.pdf> с. 67;
2. Данилин И.В., Джус И.В., Соловьев Э.Г. Политические риски иностранных инвестиций в РФ. – М.: ИМЭМО РАН, 2010, с.10-11
3. Скрипниченко М.В. Портфельные инвестиции: Учебное пособие. - СПб: Университет ИТМО, 2016, с.16
4. В Азербайджане проводятся комплексные мероприятия по развитию нефтяной промышленности – Минэкономики. <http://www.1news.az/economy/20160223123704331.html>

*Məmmədov C. aspirant
Bakı Dövlət Universiteti*

X Ü L A S Ə

XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLB OLUNMASI YOLUNDA SİYASİ RİSKLƏR

Məqalədə birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunması üçün siyasi risklər və inzibati maneələr məsələlərinə baxılmışdır. Birbaşa investisiyalarla bağlı olan risklər, investisiya formaları və siyasi sistemin cari vəziyyətindən asılı olmayaraq investisiyalar üçün təhlükə yaradan siyasi risklər tədqiq olunmuşdur. Bundan başqa birbaşa investisiyaların istifadə olunmasının effektivsizliliyi şəraitində portfel investisiyaların cəlb olunmasının üsul və metodları göstərilmişdir. Məqalədə inzibati maneələri aşmaq üçün üçüncü investisiya forması kimi qısamüddətli investisiyalar nəzərdən keçirilmiş, hansı ki, iqtisadi alətlərin dinamik istifadəsinə imkan verir. Məqalənin sonunda birbaşa xarici investisiyaların cəlb olunmasının metodları, siyasi risklər və inzibati maneələrlə bağlı problemlərin həll edilməsi və dövlətin rolu məsələləri göstərilmiş və əsaslandırılmışdır.

*Мамедов С. аспирант
Бакинский Государственный Университет*

Р Е З Ю М Е

ПОЛИТИЧЕСКИЕ РИСКИ НА ПУТИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

В статье рассмотрены вопросы связанные с политическими рисками и административными барьерами в привлечении прямых иностранных инвестиций. Исследованы формы инвестиций и риски связанные с прямыми инвестициями. Изучены политические риски как угроза инвестициям в независимости от текущего состояния политического устройства. Кроме этого в статье показаны способы и методы для привлечения портфельных инвестиций в неэффективности использовании прямых инвестиций. Третий из инвестиций для преодоления административных барьеров в статье рассмотрена кратковременные инвестиции, которые способствуют для динамичного использования экономических рычагов. В конце статьи показаны и обоснованы методы для привлечения иностранных инвестиций, роль государства и решения проблем связанные с политическими рисками и административными барьерами.

*Mammedov C. graduate student
Baku State University*

S U M M A R Y

POLITICAL RISKS IN THE WAY OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENTS

The questions relating to political risks and administrative barriers to attracting foreign direct investment. Abstract forms of investment, and the risks associated with direct investment. Studied political risks as a threat to investment, regardless of the current state of the political system. Additionally, this article shows the ways and methods to attract portfolio investments in inefficient use of direct investment. The third of the investment in order to overcome administrative barriers in the article the short-term investments, which contribute to a dynamic use of economic instruments. At the end of the article shown and proved methods to attract foreign investment, the role of the state and address the problems associated with political risks and administrative barriers.

*Sadiqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

MÜƏSSISƏNİN STRATEJİ POTENSIALI VƏ ONUN İNKİŞAFI

Açar sözlər: təşkilat, strategiya, potensial, strateji məqsəd, rəqabət strategiyası, innovasiya.

Keywords: organization, strategy, potential, strategic objectives, competitive strategy, innovation.

Ключевые слова: организация, стратегия, потенциал, стратегические цели, конкурентная стратегия, инновации.

Təşkilatın strateji potensialı və onun inkişafı, müəssisənin strateji məqsədlər sisteminin əsasını təşkil edir. Strateji potensial müəssisənin iqtisadi dayanıqlığının və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının ən vacib komponentlərindən biri sayılır. Təşkilatın strateji potensialına aşağıdakılar aiddir:

- geniş maliyyə imkanları;
- texnika və texnologiyanın yüksək səviyyədə olması;
- insan resurslarının peşə bacarıqlarının yüksək olması;
- informasiya bolluğu;
- müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin yüksək olması.

Strateji potensialın inkişafı müəssisənin strateji dövrdə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafını təmin edir. Strateji potensial strateji məqsədlərə nail olunması imkanlarını artırır. Çünki strateji məqsədləri müəyyənləşdirərək ona doğru addımlayan müəssisə uzun bir strateji trayektoriya qət edir. Müəssisə bu yolda ona mane ola biləcək və ya problem yaradacaq hər hansı bir halları aradan qaldırmaq və ya ona qarşı mübarizə aparmaq üçün maddi, maliyyə, mənəvi imkanlara malik olmalıdır. Müəssisənin inkişafı əsasən üç istiqamətdə baş verir:

- müəssisədə təsərrüfatçılığın inkişafı;
- müəssisənin təşkilati inkişafı;
- bazarın inkişafı.

Strateji potensial və onun inkişafı strateji məqsədlərin qəbul olunması zamanı nəzərə alınır. Bildiyimiz kimi strateji məqsədlər müəssisənin uzun müddətli məqsədləridir. Bu cür məqsədlər fəaliyyət istiqamətlərinin seçilməsi, istehsal olunacaq məhsul növünün seçilməsi, kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi, mövcud istehsalın təkmilləşdirilməsi, perspektivlərin müəyyən olunması, təşkilatın rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və s. bu kimi niyyətlərdən doğur.

Strateji niyyət strateji məqsəddən öncə ortaya çıxır və məqsədin formalaşmasına gətirib çıxarır. Strateji niyyətin formalaşması və qəbul edilməsi strateji niyyət konsepsiyası ilə tənzimlənir. Bu konsepsiya əsasən bazarara istiqamətlənən və bazarı hədəfə alan strateji xarakterli konsepsiyadır. Strateji niyyət konsepsiyası bazarı hədəfə almaqla müəssisənin əmtəəlik məhsulunun satılması və bazarla əlaqədar fəaliyyətinin bütün tərəflərinin və onun bütün mərhələlərinin nəzəri əsasını təşkil edir.

Strateji məqsəddən öncə təşkilatın missiyaların müəyyən olunması mərhələsi baş verir. Missiya strateji məqsəddən daha geniş məzmun daşımaqla müəssisənin əsas və ya ali məqsədlər sistemini özündə əks etdirir. Əslində missiyalar özləri də sonda bazara istiqamətlənir,

sosial xarakter daşıyır, insanların və cəmiyyətin mənafeyinə, onların maraqlarına, tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Strateji niyyət konsepsiyası missiyalardan fərqli olaraq təşkilatın satış fəaliyyətinin planlaşdırılması və onun təşkil edilməsinə olan baxışları ümumi formada əks etdirir.

Bu konsepsiya əsasən aşağıdakı qeyd olunan mərhələləri birləşdirir:

- bazarda hədəfləri müəyyən etmək;
- bazarı ələ almaq;
- bazarda lider olmaq;
- bazar mövqelərini gücləndirmək;
- bazarı daim nəzarətdə saxlamaq.

Strateji niyyət konsepsiyası həm strateji missiyaları, həm də strateji məqsədlər sistemini əks etdirməklə əhatə dairəsini genişləndirir, bazara hədəflənməklə sosial məzmununu artırır.

Bazarda hədəflərini düzgün müəyyən etmək strateji marketinq konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Hədəfləri müəyyən etməklə təşkilat gələcək inkişaf planının konturlarını cızır və özünün strateji inkişaf yolunun istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Hədəflər strateji inkişaf planının formalaşdırılması və həyata keçirilməsinin nəzəri konsepsiyasının əsas obyekt və subyektlərinin məcmusunu təşkil edir. Bu cür hədəflərdən biri də bazarda mövqelərin ələ alınmasıdır. Bazarda mövqelərin ələ alınması ilk öncə mövqelərin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Bazarda mövqelərin ələ alınması müştəriləri özünəkiləşdirməyə, onların diqqətini cəlb etməklə bazarda öz məhsullarını reallaşıdırma bilmək taktikasını tətbiq etməyi vacib bilir. Bu cür taktika marketinqdə bazara hücum taktikası kimi qəbul edilir. Bunun üçün, yəni bazara daxil olmaq və mövqeləri ələ almaq üçün yeni texnika və texnologiyanın mənimsənilməsi, keyfiyyətli və tələbata uyğun məhsulların istehsal olunması və bazara çıxarılması, uğurlu qiymət siyasətinin yürüdülməsi, satışın intensivləşdirilməsi, alıcıların motivləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Mövqelərin gücləndirilməsi müəssisənin strateji potensialı ilə bir başa əlaqədar olub, bazarda satış payının artırılmasını, müştərilərin ələ alınmasını nəzərdə tutur. Bu cür tədbirlər həmçinin rəqabət strategiyasının əsasını təşkil edir. Çünki hər bir müəssisə bazarlarda mövqeləri ələ almaq, onları qoruyub saxlamaq, hətta mövqeləri daha da gücləndirmək üçün marketinq strategiyasının tətbiqini nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə marketinq strategiyasının ana xəttini təşkil edən rəqabət strategiyası müəssisənin rəqabətə davamlılığını məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını tələb edir. Bu cür strategiya təşkilatın bazar mövqelərin gücləndirilməsinə bir başa xidmət edir.

Bazarı ələ alan sahibkar bazarda lider olmaq niyyəti güdür. Çünki lider olmaq bazarda məhsulun satış payını artırmaqla daha çox gəlir əldə olunmasına gətirib çıxarır. Rəqiblər arasında liderlik təşkilatı daim inkişafa, keyfiyyətin artırılmasına, innovasiyaların tətbiqinə istiqamətləndirir. Bu cür taktika bazarda ələ alınmış mövqeləri daha da gücləndirməyə sövq edir. Lakin liderliyin əldə olunması marketinq strategiyasının son hədəfi deyildir. Bu taktika əldə edilmiş hədəflərin, həmçinin liderliyin qorunub saxlanması ilə əvəz olunur.

Bazarı və liderliyi ələ almış, bazar mövqelərini qazanmış sahibkar onu əldə saxlamaq üçün sonrakı mərhələdə müdafiə taktikasını seçir. Müdafiə taktikası hücum strategiyasından sonra seçilmiş mərhələdir. Müdafiə taktikası bazarda mövcud vəziyyəti, rəqibləri daim izləməyi, məhsula olan tələbatı daim nəzarət altında saxlamağı tələb edir. Bu məqsədlə də

müdafiə taktikası bazara nəzarət taktikası ilə eyni səslənir. Nəzarət taktikası alıcı-satıcı münasibətlərini, innovasiya ilə bağlı məsələləri daim müşahidə edir və müştərilərlə münasibətlərin tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

Təşkilatın strateji potensialının gücləndirilməsində innovasiyaların həyata keçirilməsi və idarə edilməsinin rolu böyükdür. Innovasiya proseslərinin təşkili yeniliklərə dair strateji planlaşdırma və strateji layihələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətdir. Innovasiya prosesinin təşkili mərhələsi yeni məhsulların istehsalı ilə əlaqədar olub təşkilatın bazar payının artırılması və mövqelərin gücləndirilməsi, gəlirin və mənfəətin artırılması üçün olduqca önəmlidir.

Innovasiya prosesi idarə etmədə aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

- yeni təşkilati strukturun təşkili;
- innovasiya layihələrinə uyğun texnologiyanın inşası və ya cəlb olunması;
- yeniliyin tətbiqini mənimsəyən insan resurslarının cəlb olunması;
- onların koordinasiyasının təmin olunması.

Innovasiya və onun təşkili dedikdə, təşkilatın istehsalının, yəni texnika və texnologiyanın yenilənməsi, yeni xidmətlərin yaradılması və bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əladədar hazırlıq və təşkilati işlərin yerinə yetirilməsi başa düşülür.

“Innovasiyanın təşkili” təşkilatda çalışan ayrı-ayrı şəxslərin, həmçinin kollektivin strateji və ümumi məqsədlərə nail olmaq naminə əlaqələrinin qurulması, fəaliyyətinin tənzimlənməsini əks etdirir. Innovasiya ilə məşğul olmaq olduqca riskli bir işdir. Çünki bazara təqdim edilmiş yeniliyi, yeni məhsulları, xidmətləri, texnika və texnologiyayı necə və hansı səviyyədə qəbul edəcəyini qabaqcadan düşünmək çox çətin məsələdir.

Innovasiya prosesinin özü strateji bir proses olmaqla, müəssisənin strateji məqsədlər sisteminə daxildir. Innovasiyanın əsasında strateji məqsədlər dayanır. Bu cür məqsədlər yeni ideyalardan və bundan formalaşan yeni layihələrdən ibarətdir. Yəni başqa sözlə desək, innovasiya prosesi proses olaraq yeni fikirlərin, ideyaların formalaşması və ya yaranması, onların praktikada mənimsənilməsindən tutmuş, tətbiqinədək, habelə yeni məhsulların bazara çıxarılaraq satılmasınadək bütün prosesləri və mərhələləri özündə birləşdirir. Innovasiyanın həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən məhsullar aşağıdakılardan ibarətdir:

- yeni məhsul;
- yeni texnologiya;
- yeni xidmətlər;
- səmərəli təşkilati quruluş.

Yeni məhsul və xidmətlər bazarda yaranmış yeni tələbatlar uyğun olduğu üçün onların satışından əldə edilən gəlir təşkilat üçün məhsuldar forma daşıyır. Səmərəli təşkilati struktur isə təşkilatın strateji potensialının artırılmasını təmin edən idarəetmə sistemidir.

Qeyd edilən nəticələr təşkilatın strateji potensialının gücləndirilməsinə xidmət etməklə onun daxili imkanlarını artırır və bazarda mövqelərinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Deməli doğrudan da təşkilatın rəqabətqabiliyyətinin artırılmasına innovasiya böyük rol oynayır, onun dayanıqlığının inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, strateji niyyət və strateji məqsədlər müəssisənin inkişaf perspektivlərinin əsasını təşkil edir və onun daxili və xarici imkanlarını genişləndirməklə bazar mövqelərinin gücləndirilməsinin, strateji potensialın artırılmasının olduqca vacib komponentlərindən biridir.

*Sadiqov R.F. dos.
Bakı Biznes Universiteti*

X Ü L A S Ə

MÜƏSSİSƏNİN STRATEJİ POTENSİALI VƏ ONUN İNKİŞAFI

Məqalədə strateji potensialın inkişafı maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafının əsası kimi dəyərləndirilmişdir. Çünki doğrudan da, strateji potensial təşkilatda strateji məqsədlərə nail olunmasının imkanlarını artırır. Strateji potensialın gələcək vəziyyəti və onun inkişafı strateji məqsədlərin qəbul olunması zamanı nəzərə alınır. Strateji potensialın gücləndirilməsində həmçinin, strateji niyyət konsepsiyasının rolundan danışılır. Strateji niyyət strateji məqsəddən öncə ortaya çıxır və məqsədin formalaşmasına nail olur. Bu cür məqsədlərin formalaşması təşkilatın bazar mövqelərini gücləndirir. Bu tədbirlərdən biri kimi innovasiyaların həyata keçirilməsi və idarə edilməsi məsələsi də məqalədə tədqiq olunur və onun elmi əhəmiyyəti dəyərləndirilir.

*Садыгов Р.Ф. доц.
Бакинский Университет Бизнеса*

Р Е З Ю М Е

РАЗВИТИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ПРЕДПРИЯТИЯ.

В статье оценивается стратегический потенциал в качестве основы для развития финансово – хозяйственной деятельности стратегического периода предприятия. Потому что, на самом деле, стратегический потенциал организации увеличивает шансы на достижение стратегических целей. Стратегический потенциал и его развитие принимаются во внимание во время принятия стратегических целей. Продвижение стратегических намерений также обсуждается в укреплении стратегического потенциала. Стратегическая намерения появляется перед тем как возникает стратегическая цель и добивается образованию цели. Формирование таких целей укрепляет рыночные позиции организации. Одной из таких мер, как реализация и управления инновации рассматривается в статье и оценивается её научное значение.

*Sadigov R.F. assis.prof.
Baku Business University*

S U M M A R Y

STRATEGIC POTENTIAL OF THE ENTERPRISE AND ITS DEVELOPMENT ELEMENTS

In the article the development of strategic potential was evaluated as a basis for the development of financial – economic activity in the strategic development of the enterprise. Because, really, strategic potential increases the chances of achieving the strategic goals in the organization. Strategic potential and its development are taken into consideration during the adoption of strategic goals. The role of conception of strategic intent as well as taken into account in strengthening strategic potential. Strategic intent emerge before the strategic goal and achieve the formation of the goal. The formation of such goals strengthen the positions of the market of an organization. One of these measures, implementation and management of innovation is investigated in the article and its scientific importance is valued.

*Məcidov C.A. dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

UOT – 336.71

KOMMERSİYA BANKLARININ SƏMƏRƏLİLİYİNİN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİNİN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kommersiya bankları, səmərəlilik, strateji idarəetmə, balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi, idarəetmə paneli, Avropa Fondunun keyfiyyəti idarəetmə modeli, səmərəlilik prizması, biznes proseslərin idarə edilməsi sistemi.

Ключевые слова: коммерческие банки, эффективность, система сбалансированных показателей, панель управления, модель Европейского фонда управления качеством, призма эффективности, система управления бизнес-процессами.

Keywords: commercial banks, efficiency, the Balanced Scorecard, Tableau de Bord, the European Foundation for Quality Management model, the Performance Prism, Business Process Management.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatda kommersiya bankının maliyyə menecmenti sistemində onun səmərəliliyinin strateji idarəetmə modellərinin araşdırılaraq, onların arasından ən optimalının seçilməsi mühüm tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Həmin modellər əsasında müştəriyönümlülüyün bank menecmentinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsirinin tədqiqi çərçivəsində Azərbaycanın bank sisteminin menecmentinin inkişaf strategiyasının GZİT (SWOT) təhlilinin aparılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda, daha çox diqqət bankın fəaliyyətini daha kompleks, hərtərəfli və sistemli qiymətləndirməyə imkan verən səmərəliliyin idarəetmə modellərinə yeni yanaşmalara verilir [1].

Fəaliyyətin səmərəliliyi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, kommersiya banklarının səmərəliliyinin strateji idarəetməsinin ən müasir və perspektivli modelləri aşağıdakılardır: “Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi” (BGS); “İdarəetmə paneli” (Tableau de Bord); “Avropa Fondunun keyfiyyəti idarəetmə modeli” (European Foundation for Quality Management, EFQM); “Səmərəlilik prizması (The Performance Prism); “Biznes proseslərin idarə edilməsi sistemi” (Business Process Management, BPM).

1. Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi (BGS) - XX əsrin 90-cı illərindən inkişaf etməyə başlamış idarəetmə yanaşması. Bu yanaşmanın baniləri R.Kaplan və D.Norton olmuşlar. Bu sistemin müəllifləri tərəfindən ilk dəfə olaraq sırf maliyyə göstəriciləri ilə keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən göstəricilər arasında əlaqələri ifadə edən strateji xəritənin qurulması zəruriliyi müəyyən olundu.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi qlobal strateji istiqamətləri və işçilər üçün konkret, aydın göstəriciləri (əsas səmərəlilik göstəriciləri) monitorinqi və nəzarəti həyata keçirilə bilən göstəricilər üzərinə qoymağa imkan verir.

BGS-ə dörd əsas istiqaməti: maliyyə, müştəri, proses, təhsil və inkişaf perspektivi kimi istiqamətləri əhatə edən komponentlər daxildir ki, bunların da çərçivəsində təşkilatın fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan verən göstəricilər dəsti işlənib hazırlanır. Bütün dörd

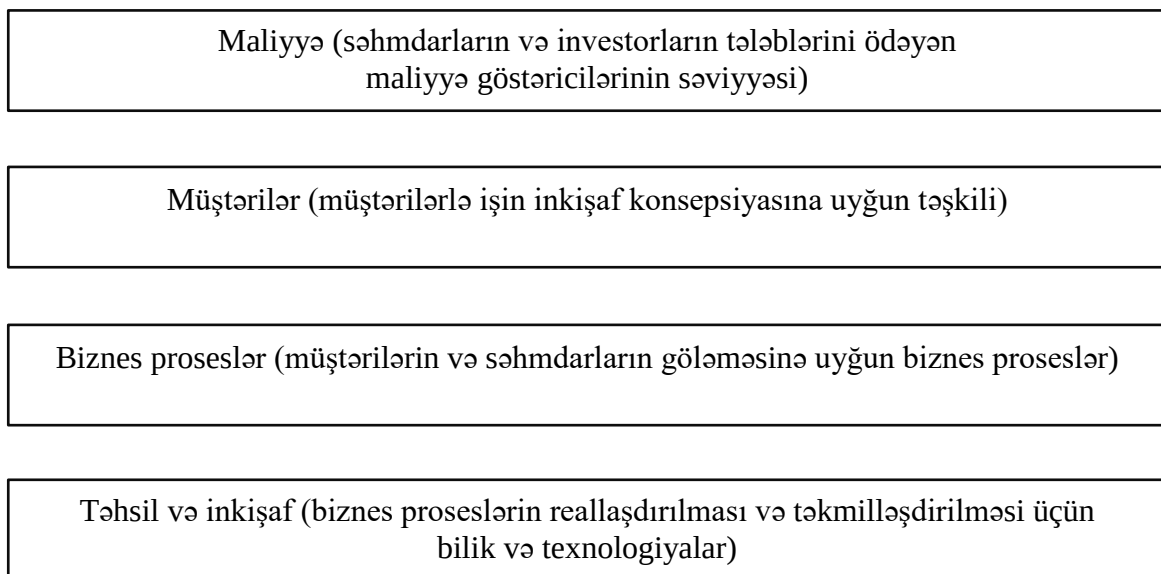
komponentlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır və müəyyən maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləri dəstindən ibarətdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə göstəriciləri dəstində bu və ya digər prosesin uğur və ya uğursuzluğunun ilkin səbəbləri onların təhlili zamanı çox vaxt olmur. Bundan başqa, dünya elmində belə bir fikir var ki, maliyyə göstəriciləri yalnız ötən fəaliyyətin nəticəsini əks etdirirlər. Bununla belə, müştəri məmnuniyyəti dərəcəsi kimi bəzi mühüm məlumatlar istənilən anda tələb olunur.

R.Kaplan və D.Nortonun əsərləri menecment texnologiyasının əsasları sahəsində böyük nailiyyət idi, belə ki, təşkilatın operativ və strateji məqsədləri arasında səbəb-nəticə əlaqələrini əks etdirən müxtəlif göstəricilərin pərakəndə tətbiqi cəhdlərini sistemləşdirməyə kömək etdi.

BGS-nin effektiv sistemi yalnız Azərbaycan təcrübəsində daha çox istifadə olunan maliyyə və kommersiya göstəricilərini deyil, həm də yuxarıda göstərilən bütün komponentləri əhatə edir. Bütün proyeksiyalardan olan göstəricilərin balanslaşdırılmış əlaqəsi banka sabitliyi və onun inkişafının davamlılığını təmin etməyə imkan verir.

Azərbaycanın bank təcrübəsində strategiyanın həyata keçirilməsinin bir aləti kimi balanslaşdırılmış fəaliyyət göstəricilərinə maraq hələ həm daxili ekspertlərin qüvvələri ilə, həm də xarici məsləhətçilərin köməyi ilə bankların BGS-ni hazırlamağa və tətbiq etməyə cəhd etdikləri 1990-cı illərin ortalarında meydana çıxmışdır.

Komponentlərin sxematik olaraq qarşılıqlı əlaqəsi aşağıda təqdim edilir.

Şəkil 1. Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin qarşılıqlı əlaqəli komponentlər sistemi.

BGS-nin işlənilib hazırlanması və tətbiqi dövründə toplanmış təcrübə belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, Azərbaycanın bank mühitində, Qərbdən fərqli olaraq, BGS-nin tətbiqinin müxtəlif məqsədləri mövcuddur. Azərbaycan banklarında BGS-nin tətbiqinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

- əməkdaşların işinin obyektiv qiymətləndirilməsi;
- strategiyanın effektiv reallaşdırma sisteminin və biznes-prosesin operativ monito-

rinqinin həyata keçirilməsi;

- daxili və xarici istifadəçilər üçün mükafatlandırma sisteminin şəffaflığının artırılması;
- heyətin motivasiya sisteminin işlənib hazırlanması;
- ana şirkət və ya onun səhmdarlarının işinin nəticələrinin təqdimatı.

Bank menecmentinin məqsədlərindən irəli gəlməklə, banka heç də həmişə məhz balanslaşdırılmış göstəricilərin kompleks qiymətləndirilməsi lazım deyil, çox vaxt qarşıya qoyulmuş strateji məqsədin reallaşdırılması üçün yalnız sadələşdirilmiş hesablama versiyası ilə əsas səmərəlilik göstəriciləri dəstinin işlənib hazırlanması kifayətdir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin, strateji xəritələrin, səmərəlilik göstəricilərinin və onların öyrənilməsi dərinliyinin qurulması bank menecmenti tərəfindən qoyulmuş hansı strateji məqsəddən asılı olacaqdır.

Başa düşmək lazımdır ki, strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin tətbiqi idarəetmə uçotu sisteminin dəyişikliyinə, bankın bölmələrinin məsuliyyət sahələrinin yenidən dərk edilməsinə, biznes-proseslərin yenidən qurulmasına və s. səbəb ola bilər.

2. Tablo de Bord modeli.

Tablo de Bord modeli şirkətin strategiya və taktikasını əlaqələndirməyə imkan verir. Bu modeldə balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminə oxşar maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləri kimi modellərdən istifadə olunur ki, burada da icra üzərində məsuliyyət şirkətin menecerləri arasında dəqiq bölüşdürülür. J.L.Malo Tableau de Bord haqqında ilk qeydini 1932-ci ilə aid edir [2]. Ənənəvi şərhlə görə, Tableau de Bord ilk növbədə, yüksək bank menecmenti üçün nəzərdə tutulan alət hesab olunur. Bu sistemin əsas məqsədi üst səviyyə idarəçilərinə kömək etməkdir, yəni gündəlik olaraq şirkətin işi və onun ətraf mühiti haqqında bütün təsəvvürə malik olmaqdır.

Hal-hazırda Tableau de Bord-un köməyi ilə əldə edilən informasiya bank menecmentinin müxtəlif səviyyələrində istifadə edilir:

- bir menecer üçün - ən yaxşı nəticələrin alınması üçün menecerin fəaliyyətinin hansı effektivliklə həyata keçirməsi haqqında məlumat;
- bir səviyyədə menecerlər üçün - bir menecerin işinin səmərəliliyi və nəticəliliyi haqqında məlumatları nəzərə alaraq, eyni səviyyəli digər menecerlərdən hər biri iş həmkarlarına nisbətən öz fəaliyyətinə qiymət vermək üçün digər məsuliyyət mərkəzləri haqqında məlumatlara malik olmalıdır (məqsədin mümkün təşvihi ilə);
- yuxarı səviyyəli menecerlər üçün - işçilərin cari və gələcək fəaliyyəti haqqında məlumat, çünki yuxarı səviyyəli menecmentin səmərəliliyi əsasən tabeliyində olanların işinin səmərəliliyindən asılıdır;
- bankın bütün menecerləri üçün - bank, bank fəaliyyətinin ən mühüm nəticələri, imkanlar və təhdidləri, eləcə də strateji istiqamətləri haqqında məlumat.

Bankın bütün bölmələri üçün fərdi məqsədlər, nəticəlilik və səmərəlilik göstəriciləri nəzərdə tutula bilər. Strateji göstəricilər öz növbəsində, nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olunması üzrə bankın fəaliyyətinin faktiki nəticələrini əks etdirir, operativ göstəricilər isə bankın strategiyasının reallaşdırılması gedişini müəyyən etməyə imkan verir. Hesab edirik ki, bankın effektiv strateji menecmentinin həyata keçirilməsi üçün operativ göstəricilər aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- onların üzərində nəzarət;

- məqsədli göstəricilərin üstünlüyü ilə hesablanması;
- strateji və operativ göstəricilər arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin mövcud olması.

Tableau de Bord-un BGS-dən prinsipial fərqi komponentlər üzrə göstəricilərin sət qruplaşmanın olmamasından, eləcə də daxili proseslərə və maliyyə göstəricilərinə istiqamətlənməsindən ibarətdir.

Balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminin və Tableau de Bord-un təhlili üçün mühüm məsələ bank əməliyyatlarının səmərəliliyinin strateji qiymətləndirilməsi sisteminə daxil ediləcək maliyyə və qeyri-maliyyə göstəriciləridir.

Kaplan və Norton BGS-in dörd komponenti üzrə bölünmüş və ümumi sayı 20-25 olan göstəricini optimal hesab edirlər:

1. Maliyyə - 5 göstərici (22%).
2. Müştərilər - 5 göstərici (22%).
3. Biznes proseslər - 5-10 göstərici (34%).
4. Təlim və inkişaf - 5 göstərici (22%).

BGS-dən fərqli olaraq, Tableau de Bord-un tövsiyə olunan göstəricilərinin sayı müəyyən deyildir.

Bankların strateji menecmentinə yanaşmalar məsələsini araşdırarkən, idarəetmə sahəsindəki bəzi ekspertlər hesab edirlər ki, təşkilatın fəaliyyətinin ölçülən parametrlərinin böyük sayı idarəetmənin keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Müəllifin sözlərinə görə, bankın çoxlu sayda parametrlər əsasında idarə edilməsi səmərəsiz ola bilər. BGS-də strateji menecmentdə daha çox əhəmiyyət kəsb edən 1-2 əsas göstəricinin ayrılması məqsədəuyğundur.

Strategiya xəritələrinin təhlilini, struktur və məqsədlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin ardıcılığını aparmaqla, iki konsepsiyayı müqayisə edərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Tableau de Bord-un praktikada istifadəsi çətinlik yaratmır və daha asandır.

3. Avropa Fondunun keyfiyyəti idarəetmə modeli (EFQM).

Avropa Keyfiyyət Fondu (EFQM) konsepsiyası biznesin inkişafına onun güclü tərəflərinin qiymətləndirilməsi və fəaliyyət sahələrinin müəyyən edilməsi hesabına yardımı nəzərdə tutur ki, bu da məqsədlərə nail olmaq üçün yaxşılaşdırılmanın zəruriliyini tələb edir. Avropa Keyfiyyət Fondu (ing. European Foundation for Quality Management) tərəfindən təklif olunan metodika keyfiyyət idarəetməsinin strukturlaşdırılmış meyarlar çoxluğunu təklif edir ki, bunlar da hər hansı bir şirkət və ya onun bölmələrinin təkmilləşdirilməsi üçün səmərəli istifadə edilə bilər.

EFQM metodikasında aşağıdakı məqsədlər nəzərdə tutulur:

1. Müştərilərin tələbatının ödənilməsi.
2. Heyəti maraqlarının ödənilməsi.
3. Cəmiyyətə təsir.

EFQM modeli aşağıdakı ehtimallara əsaslanır:

1. Diqqət mərkəzində müştəridir.
2. Təminatçılarla əməkdaşlıq.
3. Əlavə təlim və kadrın iştirakı.
4. Proseslər və faktlar.
5. Davamlı inkişaf və innovasiya.
6. Məqsədlərə nail olunmasında ardıcılığa rəhbərlik.
7. Qarşılıqlı məsuliyyət.

8. Nəticələrin bölüşdürülməsi.

Yuxarıda sadalanan müddələrin reallaşdırılmasına “Siyasət və Strategiya”, “Kadr siyasəti”, “Resurslar” və “Proseslər” kimi qruplara münasibətdə həyata keçirilən və son nəticədə “Əsas səmərəlilik göstəriciləri”nə gətirib çıxaran səmərəli “Rəhbərlik” vasitəsilə nail olunur. EFQM modelinin əsasında duran elementlərdən hər biri özündə biznesin inkişafı yolunda şirkətlər tərəfindən əldə edilən tərəqqinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilə bilən meyarı ehtiva edir. EFQM meyarları çoxluğunu imkanlar və nəticələr kimi iki qrupa bölmək olar.

Bu modelin meyarlarından hər biri bütün meyarlardan faizlə çəkiddə ifadə olunur.

“Nəticələr” qrupundan meyarlar bank menecmentinin nəyə nail olunmasını və ya nəyə nail olunmaq istənildiyini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu qrupun meyarlarından hər biri aşağıdakı məlumatları verən xüsusi fəaliyyət sahəsinə aid olunmalıdır:

1. Bank tərəfindən əldə edilən nəticələr.
2. Bank tərəfindən müəyyən edilən məqsədlər.
3. Bank sektorunda rəqiblərin nail olduqları nəticələr.
4. Aparıcı bankların nail olduqları nəticələr.

4. Səmərəlilik prizması modeli.

Səmərəlilik prizması – səmərəliliyin innovativ ölçülməsi və ikinci nəsil səmərəliliyinin idarəetmə konsepsiyasıdır.

Səmərəlilik prizması əsasən ümumilikdə bankın fəaliyyətinin yekunlarına maraqlı olan istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu investorlar, alıcılar və vasitəçilər, işçilər, tənzimləyici orqanlar və başqaları ola bilər.

Səmərəlilik prizması bankın fəaliyyətinin məqsədlərini aşkara çıxarmağa, uyğun hədəfləri müəyyən etməyə, ölçü sistemini işləyib hazırlamağa, işlənmiş strategiyanın həyata keçirilməsini təmin etməyə imkan verir.

Səmərəlilik prizmasının ümumi konsepsiyası belə bir inama əsaslanır ki, uzunmüddətli uğura can atan təşkilatlar bugünkü biznes mühitində əsas maraqlı tərəflər haqqında olduqca aydın təsəvvürə malikdirlər. Onlar maraqlı tərəflərin öz dəyərini təmin etmək üçün hansı strategiyalara riayət etməyi müəyyən edirlər. Onlar bu strategiyaların həyata keçirilməsi üçün müəssisəyə hansı proseslərin lazım olduğunu başa düşürlər və bu proseslərin tətbiqi üçün hansı imkanların zəruri olduğunu müəyyən edirlər.

Səmərəlilik prizmasının komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. maraqlı tərəflərin məmnuniyyəti.
2. Strategiyalar.
3. Proseslər.
4. Imkanlar.
5. Maraqlı tərəfin sərmayəsi.

Səmərəlilik prizması aşağıdakı əsas suallara cavab almağa imkan verir:

- maraqlı tərəflərin ehtiyaclarını ödəmək üçün hansı strategiyalar həyata keçirilməlidir?
- bu strategiyaların həyata keçirilməsi üçün tələb olunan kritik proseslər hansılardır?
- bu proseslərin aktivləşdirilməsi və möhkəmlənməsi üçün hansı imkanlar tələb olunur?
- bu imkanları dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün maraqlı tərəflərdən hansı sərmayənin qoyulması tələb olunur?

Fikrimizcə, səmərəlilik prizmasının digər anlayışlardan üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, bankın fəaliyyətinə bütün maraqlı tərəfləri cəlb edir.

5. Biznes proseslərin idarə edilməsi sistemi (BPM).

BPM - təşkilatın proses idarəetmə konsepsiyası olub, biznes proseslərinə davamlı, daimi dəyişikliklərə adaptasiya olunan müəssisənin xüsusi resursları kimi baxır, formal notlardan, modelləşdirmənin proqram təminatından istifadə edərək, biznes proseslərinin simulyasiyası, monitorinqi və təhlilindən, biznes proseslər modelinin iştirakçılar tərəfindən və proqram vasitəsilə dinamik olaraq yenidən qurulması imkanından istifadə edərək biznes proseslərinin modelləşdirilməsi hesabına təşkilatda biznes proseslərinin aydınlığı və görünüşlüyü kimi prinsiplərə əsaslanır[3].

BPM - bank fəaliyyətinin və strateji menecmentinin səmərəliliyinə təsir edən faiz dərəcələri, kredit reytingləri, qiymətlər əməliyyatları, kredit məhsullarına tələb, depozitlərin əlçatanlığı kimi amilləri (PİF - performance) təhlil edir.

Fikrimizcə, PİF və KPI-nin qarşılıqlı əlaqəsi strateji bank menecmentinin səmərəliliyinin ən əlverişli göstəricisidir, belə ki, BPM-in banklarda vəzifələrindən biri gələcəkdə balans göstəricilərinin modelləşdirilməsidir. Bu proses səmərəliliyə təsir edən cari amillərin əməliyyat xərclərinə və mənfəətə necə təsir etdiyini qiymətləndirməyə kömək edir. PİF və KPI arasında əlaqə aşkarlandığı zaman qərar qəbul edilməsi üçün analitik əsas yaradan müxtəlif ssenarilərə uyğun olaraq strateji bank menecmentinin potensial səmərəliliyinin modelləşdirilməsini həyata keçirmək mümkündür.

BPM sistemində bankın fəaliyyətinin və səmərəliliyinin əsası kimi ən yaxşı nəticələri əks etdirən məqsədlər ağacının formalaşması və monitorinq üçün mürəkkəb seqmentlərin və göstəricilərin seçilməsi yolu ilə bütün komponentlərin səmərəliliyini və ardıcılığını qəbul etmək olar.

BPM alətlərindən aşağıdakıları qiymətləndirmək üçün istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur:

- mənfəət;
- xərclər;
- əməliyyatların səmərəliliyi;
- o cümlədən onların biznes bölmələrinin məhsul və xidmətləri ilə əlaqəsi.

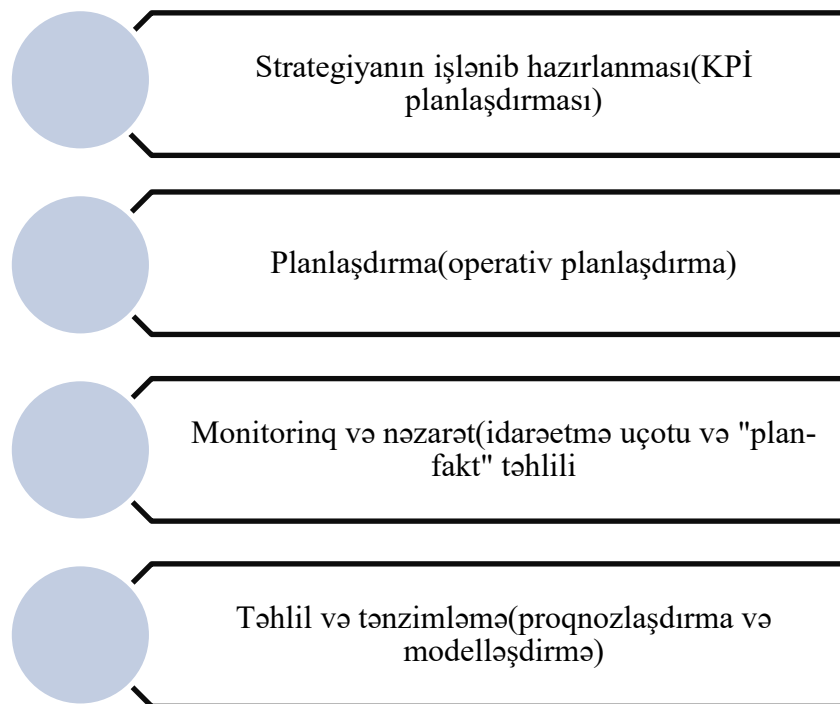
Klassik BPM-sisteminin funksional strukturu üç komponentdən ibarətdir.

Birinci hissə - məlumatlar anbarıdır. Bu BPM-sisteminin əsasıdır. Burada bankın baş ofisinin və filiallarının müxtəlif avtomatlaşdırılmış modullarından, törəmə şirkətlərdən daxil olan əməliyyat maliyyə informasiyalarını birləşdirir.

İkinci komponent - bankın idarəetmə üsullarının dəstəklənməsi üçün alətlər dəstidir: maliyyə planlaşdırması, idarəetmə uçotu, proqnozlaşdırma və s.

BPM-sisteminin üçüncü komponenti - məlumatlar anbarında yığılan məlumatlar əməliyyat işi üçün OLAP vasitəsidir.

Fikrimizcə, BPM sistemini əsaslı yeni bir şey adlandırmaq olmaz. Onlar ilk növbədə yerli istifadədə tətbiq olunmaqla fərdi şöbələr və istifadəçilərin problemlərini həll edən tətbiq edilmiş idarəetmə texnologiyalarını və proqram təminatlarını birləşdirir. BPM sisteminin üstünlüyü bizim fikrimizcə, bankın tam idarəetmə dövrünü dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da BPM alətləri və bankın səmərəliliyinin əsas idarəetmə mərhələlərinin yerinə yetirilməsinin təminatı arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərir (Şəkil 2.).

Şəkil 2. Bankın səmərəliliyinin idarə edilməsinin əsas mərhələləri.

Bank praktikasında BPM sistemi tənzimləyici hesabatın formalaşması və xərclərin idarə edilməsi üçün bank fəaliyyətinin xarici və daxili nəzarət aləti kimi istifadə olunur.

Fikrimizcə, BPM layihələrinin mənfi cəhətləri bu sistemlərin tətbiqinin kifayət qədər uzun proses olması, bu layihələrin böyük maliyyə xərcləri tələb etməsi və təşkilati cəhətdən xeyli mürəkkəb olmasıdır.

Keyfiyyətli BPM məhsulu konkret bankın unikal biznes modelini istifadə edir, məlumatlara bütün tələbləri, hədəf göstəricilərini, KPI-ni nəzərə alır. BPM strategiyanın savadlı işlənməsini, rahat infrastrukturun tətbiqini və davamlı istifadəsini tələb edir.

Beləliklə, bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi modellərinə yanaşmaların təhlili aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

1. BGS əməkdaşlar üçün konkret və aydın göstəricilərə monitoring və nəzarətə məruz qala bilən qlobal strateji oriyentirlər daxil etməyə imkan verir. Etiraf etmək lazımdır ki, mövcud sistemlər arasında məhz BGS ən müxtəlif şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətindədir, lakin onun tətbiqi müvafiq korporativ mədəniyyətin və effektiv menecmentin həyata keçirilməsi üçün lazımdır. Təşkilat BGS-in qəbuluna daxilən hazır olmalı və balanslaşdırılmış göstəricilərin yekun tətbiqi üçün tələb olunan uzun müddətə bu hazırlığı qoruyub saxlamalıdır.

2. “İdarəetmə paneli” bankın stratejiya və taktikasını əlaqələndirməyə imkan verir. Bu modeldə balanslaşdırılmış göstəricilər sisteminə oxşar olaraq həm maliyyə və həm də qeyri-maliyyə göstəriciləri kimi istifadə edilir, bunun da icrası üzərində məsuliyyət bank menecerləri arasında dəqiq bölüşdürülmüşdür.

3. Bu modeli tətbiq edən bank, bütün səviyyələrdə idarəetmə heyətinin işinin nəticələrini qiymətləndirə və onları bir-biri ilə müqayisə edə bilər. Modelin üstünlüyü ondadır ki, o, istənilən miqyaslı biznes və idarəetmə üçün uyğundur. Tableau de Bord və balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi arasında prinsipial fərq – onun komponentləri üzrə göstəricilərin sət

qruplaşmanın olmamasıdır.

Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Tablo de Bord-un praktikada həyata keçirilməsi çox sadədir və daha asan modelləşdirilir.

4. EFQM-in əsas vəzifələrindən biri şirkətlərə onların fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində yardım etməkdir. EFQM modelinin əsasında duran elementlərdən hər biri biznesin inkişafı yolunda bank tərəfindən əldə edilən tərəqqinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilə bilən meyarı özündə ehtiva edir. EFQM modelinin fərqli xüsusiyyəti onun sosial nəticəyə istiqamətlənməsi, yəni ictimaiyyət ilə qarşılıqlı təsirin nəticəsidir. Buna görə də, bu model tezliklə özəl sektordan hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarına keçmişdir. Bu gün EFQM modeli 20 mindən çox Britaniya və Avropa şirkətləri tərəfindən istifadə olunur.

5. Səmərəlilik prizması əsasən bütövlükdə şirkətin fəaliyyətinin nəticələrinə görə maraqlı olan istifadəçilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Səmərəlilik prizması təşkilatın fəaliyyətinin məqsədini aşkara çıxarmağa, onların əldə edilməsi göstəricilərini müəyyən etməyə, ölçü sistemini işləyib hazırlamağa, işləyib hazırlanmış strategiyasının həyata keçirilməsini təmin etməyə imkan verir. Səmərəlilik prizması konsepsiyası belə bir inama əsaslanır ki, bugünkü biznes mühitində uzun müddətli uğura can atan təşkilatlar öz əsas maraqlı tərəfləri haqqında olduqca aydın təsəvvürə malikdir. Onun digər konsepsiyalar üzərində üstünlüyü ondadır ki, o, təşkilatın bütün maraqlı tərəflərinə təsir göstərir. Səmərəlilik prizması maraqlı tərəflərin ehtiyaclarını nəzərə aldığı kimi, təşkilata maraqlı tərəflərdən nə lazım olmasını da müəyyən edir. Beləliklə, hər bir maraqlı tərəflə qarşılıqlı əlaqələr təhlil olunur.

6. BPM sistemi biznesin inkişafının strateji planlaşdırmasının avtomatlaşdırılması üçün və eyni zamanda müxtəlif səviyyələrdə biznes proseslərinin taktiki (və ya əməliyyat) idarəetməsinin dəstəklənməsi üçün – nəzərdə tutulmuşdur. BPM-sisteminin vəzifəsi real şəraitlərdə biznesin strateji məqsədlərinin həyata keçirilməsinə yardım etməkdir. Bunun üçün onlar əməliyyat fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqdan ötrü lazımi vaxtda istifadəçini zəruri informasiya ilə təmin etməlidirlər. BPM sistemi ilk növbədə yerli istifadəçiləri təmin etməklə, fərdi şöbələrin və istifadəçilərin problemlərini həll edən tanınmış idarəetmə texnologiyalarını və proqram təminatını birləşdirir. BPM-sistemin üstünlüyü ondadır ki, o, bank menecmentinin tam dövrünü dəstəkləmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, səmərəliliyin idarəetmə alətlərini seçərkən və ümumi nəticə göstəricilərini işləyib hazırlayarkən dəbdə olan meyllər deyil, yalnız meyarlardakı məqsədəuyğunluq nəzərə alınmalıdır.

Buna görə də, BGS, Tableau de Bord, səmərəlilik prizması, EFQM model, BPM-sistemləri və digər konsepsiyalarla aparılmış müqayisəli təhlil bank fəaliyyətinin strateji idarəetmə effektivliyinin reallaşdırılması menecmenti üçün əsasdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Анисимова З.М. Особенности стратегического банковского менеджмента отдельных коммерческих банков //Вестник Евразийской академии административных наук. Научно-теоретический журнал. – 2013. – № 3 (24). – С. 109 – 119.

2. Redchenko K. Nümunəvi fikir ayrılığı: Balanced Scorecard və tablo de bord, http://www.iteam.ru/publications/strategy/section_27/article_611.

3. http://www.wikipedia.org/wiki/BPM_управленческая_концепция.

*Məcidov C.A. dissertant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

X Ü L A S Ə

KOMMERSİYA BANKLARININ STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə kommersiya banklarının səmərəliliyinin strateji idarəetməsinin ən müasir və perspektivli modelləri: Balanslaşdırılmış göstəricilər sistemi, idarəetmə paneli, Avropa Fondunun keyfiyyəti idarəetmə modeli, səmərəlilik prizması və biznes proseslərin idarə edilməsi sistemi araşdırılmış, onların qarşılıqlı əlaqəli komponentlər sistemi və tətbiqinin əsas məqsədləri müəyyən edilmişdir. Məqalənin sonunda bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi modellərinə müəllif yanaşması əsaslandırılmışdır.

*Маджидов Дж.А. диссертант
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

P E 3 I O M E

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ КОНКРЕТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ КОММЕРЧЕСКИМИ БАНКАМИ

В статье исследованы самые современные и перспективные модели стратегического управления эффективности коммерческих банков: система сбалансированных показателей, панель управления, модель Европейского фонда управления качеством, призма эффективности, система управления бизнес-процессами, были определены системы их взаимосвязанных компонентов и ключевые цели внедрения. В конце статьи обоснован авторский подход к моделям стратегического управления эффективности банковской деятельности.

*Majidov J.A. cand. for a degree
Azerbaijan State Economic University*

S U M M A R Y

THE EFFICIENCY OF COMMERCIAL BANKSFEATURES OF FORMATION OF STRATEGIC MANAGEMENT

The article is the effectiveness of the strategic management of commercial banks with the most modern and promising models: the Balanced Scorecard, Tableau de Bord, the European Foundation for Quality Management model, the Performance Prism, Business Process Management, interconnection components, systems and application key objectives have been identified. Models of strategic management at the end of the article the author's approach is based on the efficiency of the bank.

**BAKİ BİZNES UNİVERSİTETİNİN “AUDİT” JURNALINDA
DƏRC OLUNMAQ ÜÇÜN NƏŞRƏ TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRİN
HAZIRLANMASI QAYDALARI**

Jurnala aid məqalələrin aşağıdakı ardıcılıqla – nəzəri, təcrübi hissələri və nəticələri əhatə etməklə tərtib olunması zəruridir:

1. Məqalələr 2 nüsxədən ibarət olmaqla jurnalın istiqaməti və quruluşuna uyğun tərtib edilərək yazılı və elektron variantında təqdim edilməlidir.

2. 2-ci nüsxənin sonunda müəllif imza etməli, iş yeri, ünvanı və telefon nömrələrini göstərməlidir.

3. Məqalələr təmiz, çap edilmiş halda qəbul olunur.

4. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.

5. Müəlliflərin təqdim etdiyi məqalədə vərəqin sol tərəfindən 2,5 sm, sağ tərəfindən 1,5 sm, aşağıdan 2,5 sm və yuxarıdan isə 3 sm boş yer saxlanmaqla çap olunaraq təhvil verilməlidir.

6. Məqalə və nəşr materialları hər bir vərəqdə 27-30 sətir, hər bir sətirdə 60-65 çap işarəsi olmaqla təqdim edilməlidir.

7. Həmin vərəqin baş tərəfində solda məqalənin mətninə uyğun UOT (УОТ) nömrəsi yazılmalı, sağda müəllifin soyadı, işlədiyi müəssisənin adı, ortadan altda isə məqalənin adı böyük hərflərlə yazılmalıdır. Məqalənin adı yığcam olmaqla məzmununu əhatə etməlidir.

8. Məqalənin çap olunmasının mümkünlüyü barədə müəllif məqalə ilə birlikdə iş yerindən mütəxəssis rəyi və protokoldan çıxarış təqdim etməlidir. Sonra isə məqalə jurnalın redaksiya heyətinin üzvlərindən birinə rəyə verilməlidir.

9. Jurnalın bir nömrəsində bir müəllif 1 məqalə, akademik və müxbir üzvləri isə 2 məqalə dərc edə bilər. Jurnalda Azərbaycan, rus və ingilis dilində məqalələr çap edilir.

10. Dərc olunduğu dildən əlavə başqa 2 dildə də məqalənin xülasəsi verilməlidir.

11. Xülasələrdə müəllifin (müəlliflərin) gəldiyi elmi nəticə, işin yeniliyi, tətbiqinin əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllifin (müəlliflərin) tam adı göstərilməlidir.

12. Məqalənin mətninin sonunda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı verilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməlidir. Mətnə ədəbiyyat materiallarına istinad düz mötərizədə göstərilir.

13. Cədvəllər və şəkillər adları və sıra sayları yazılmaqla mətnə verilir. Cədvəllərin adları və sıra sayları cədvəlin üst tərəfində, şəkillərin adları və sıra sayları isə şəklın altında yazılmalıdır.

14. Təqdim olunan məqalənin həcmi A4 formatında 8-10 səhifədən çox olmamalıdır. Məqalənin mətni Times New Roman - 12 şrifti ilə (məsələn: Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası, ingilis dilində ingilis əlifbası) 1 intervalla yazılmış diskdə də təqdim olunmalıdır.

15. Məqalə rəydən alındıqdan sonra redaksiya heyətində müzakirə edilir və məqalənin dərc olunub - olunmaması barədə müəllifə xəbər verilir.

16. Məqalə müəllifə düzəliş üçün geri qaytarıldıqda müvafiq düzəlişlər edildikdən sonra köhnə mətnlə birlikdə redaksiyaya qaytarılır.

17. Məqalənin redaksiyaya daxil olma, təkrar işləməyə göndərildiyi və çap olunma tarixi sonda göstərilməlidir.

18. “Audit” jurnalı təsərrüfat hesablı olmaqla özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə ildə 4 dəfə (rübə bir dəfə) nəşr edilir. Müəyyən edilmiş ödəniş köçürmə və ya nağd yolla həyata keçirilir.

Korrektor: İSGƏNDƏROVA A.V.
Kompüter tərtibatçısı: ƏMRULLAYEVA H.C.
Texniki redaktor: BAĞİROV Ə.N.

Yığılmağa verilib: 10.02.2017
Çapa imzalanıb: 14.03.2017
Kağız formatı: 60x84
Tirajı: 1000

Bakı Biznes Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.